

ગાંધીજીનું નવજીવન

પુસ્તક ૬ થું

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

દસમું પુસ્તક ૬ઠ્ઠી અને દિવસે બહાર પડશે

વાચકોને સૂચના

§ 1 નસાનીવાળા લેખો 'મંગ છડીયા'માંથી બાપાન્તર છે.

† " " અંગ્રેજી પરથી "

¶ " " ગાંધીજીની મુસાફરીઓનાં તેમના સાથીઓએ કરેલાં વર્ણનો છે.

પહેલું પુસ્તક ખલાસ થયેલું હોવાથી સામટાં ૧૮ પુસ્તકના ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવનારાઓને પણ તે મળી શકશે નહિ; માટે તેવાઓએ રૂ. ૮ ને બદલે રૂ. ૭-૫-૦ મોકલવા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૪૪૮- વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ગાંધીજીનાં નવન્યૂનન-૬

વિષય ૪૨

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૨-૧-૧૯૨૧

નાગપુર મહાસભાનાં ભાષણ

૨*

મારી આગળ મૂળ કરાવ, સામ્રાજ્યમાં રહેવાવાળી બાબત, પ્રભુસત્તાક શાન્ત્યતંત્ર અને શાન્તિ કાઢી નાંખવાની સૂચના, એ બધી વિવિધ પ્રકારની સૂચનાઓ પડેલી છે. આપણાં દુઃખો દૂર ન થાય તો હું હજીયે કહું છું કે બ્રિટિશ સંબંધ તોડી નાંખવો જોઈયે. બંધારણમાં ફેરફાર કરવાનું કારણ આ છે અને જો દુઃખો દૂર થશે તો પરસ્પર ચર્ચા થયા પછી સ્વરાજ માટેનું સમાધાન આવવાનો સંભવ રહે છે જ. આમાં પ્રપંચ જરાયે નથી. રજૂ કર્યાં પ્રમાણેના મહાસભાના ધ્યેયથી તો બંને પક્ષને આવવા માટેના માર્ગ ખુલ્લા રહે છે. જો આજું નામ પ્રપંચ હોય તો એને આપણે આવકાર દઈએ. કાયદેસર અને શાન્ત સાધનો તો મહાસભાધર્મના પાયા રૂપ છે. યુરોપીઓને આપણે જાહેર કરવું જોઈયે કે અમારા દેસમાં તમારી છાંડો સહીસહામતીમાં છે અને તમારી તોપો વગેરે તો વિનાશનાં સાધનો નહિ પણ કેવળ રમકડાં છે. આ કાણે તો હિંસાનો જરાયે સંભવ નથી. અત્યાર સુધી આપણે ફક્ત શ્રીમંત વર્ગ સાથે જ કામ લેવાનું હતું; હવે આપણે લોકસમુદાય સાથે કામ લેવાનું છે. સ્વરાજ જો નામોરતીલયાં સાધનોથી મળવાનું હોય તો તે સ્વરાજ પણ નામોરતીલયું છે. ઇસ્લામને અપમાનથી મુક્ત કરવા માગતા હોઈયે તો આપણે શાન્ત ભજવવી જોઈયે; નહિ તો આ

મહાસભાનું
ધ્યેય

* અસહ્ય શ્રીમતિમાં આપેલું; મહાસભાના વધારાઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું.

ચળવળ પડી જાંમરો. આપણે હિંસા કરતા થઈએ તો મહાસભા બિનકાયદેસર ગણાયો અને તેને ચમત્તી નાંખવામાં આવશે. આપણે આપણું લક્ષ્ય માનવચર્ચા સાધનોથી સિદ્ધ કરવું જોઈએ. 'જવાબદાર રાજ્યતંત્ર' એ તો જુલાવામાં નાંખનારા સમજા છે. હિન્દમાં આપણુદ રાજ્યકર્તા આવી નહિ શકે કારણકે સ્વરાજ તે હિન્દના લોકોનું સ્વરાજ થશે. જો હિન્દના લોકોને જ આપણુદીકાર્ય રાજ્ય જોઈવું હશે તો તેને કોઈ અટકાવી શકનાર નથી.

૩*

મહાસભાનું ધ્યેય

મહાસભાનું
ધ્યેય

આ ઠરાવનો અર્થ એ છે કે આ રાષ્ટ્રીય સભાનો હેતુ સ્વરાજ મળે એવો છે, અને એ સ્વરાજ લેવાને વાસ્તે જપાય એક જ છે, તે એ કે આપણાં સાધનો ન્યાયી, નિર્મળ અને શાન્તિમય હોય. સ્વરાજ મળે તેટલું વહેતું મળે, આને મળવું હોય તો આને જ લેવું જોઈએ એવું મહાસભા માને છે.

સ્વરાજનાં
[સાધનો]

સ્વરાજ મેળવવાને માટે શું કરવું જોઈએ તે પણ આ ઠરાવમાં મહાસભા ખતાવે છે. ઠરાવમાં લખ્યું છે કે સ્વરાજ આપણે તલવારથી નથી મેળવવું. સ્વતંત્રતાને આપણે જીતી કે સાચને છાડીને નથી લેવી, પણ જેવા આપણે હેતુ નિર્મળ છે તેવાં આપણાં સાધન પણ નિર્મળ હોવાં જોઈએ. એટલે આ ઠરાવનો અર્થ એ છે કે આપણે સ્વરાજ લેવાનો દંઠ નિશ્ચય કરવો અને તે મેળવવામાં ન્યાય, સત્યાહ અને શાંતિનો રસ્તો લેવો.

હું મારું સુભાષ્ય સમજીું છું કે આવો મહત્વનો ઠરાવ આ મહાસભાની આગળ રજૂ કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો છે. આપને હું જણાવીશ કે આજ સુધીનો મહાસભાનો હેતુ એવો હતો કે જેનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સંસ્થાનો જવાબદાર રાજ્યતંત્ર લોગવી રહ્યાં છે, જેને 'Responsible Colonial Government' કહે છે તેનું રાજ્યતંત્ર એ સામ્રાજ્યમાં રહીને જ આપણે લેવા ચાહીએ છીએ, અને એ મેળવવું તે કાયદા પ્રમાણે. કાયદો એટલે બ્રિટિશ સલ્તનતનો કાયદો. બ્રિટિશ સરકાર ખિલાફતના પ્રશ્નનો સંતોષકારક નીવડો ન આણે કે પંજાબના અભ્યાયારોમાં ન્યાય તો બાજુએ રહી પણ પોતાની ભૂલ સુધ્ધાં કબૂલ ન કરે તોપણ તેની સરકારના કાયદાને માન આપીને, જો આપણે મહાસભામાં રહેવું હોય તો, આપણાથી એ સલ્તનતને મિઠાવી ન શકાય, એવો આજ સુધીના બંધારણનો અર્થ હતો. આટલો ઘોર અન્યાય સલ્તનત કરે અને તેને દુરસ્ત ન કરે તોયે તેની બરદાસ્ત કરી લેવાનું હિન્દુથી કે મુસલમાનથી હવે બની શકે તેમ નથી. તેથી આ ઠરાવથી આપણે એકરાર કરીએ છીએ કે આપણે સ્વરાજ જોઈએ છીએ. સ્વરાજ લઈને જ આપણે પંજાબ અને ખિલાફતના અભ્યાયારોનો ઈન્સાફ મેળવી શકીશું.

* આ મહાસભાનું ધ્યેય હિન્દી પ્રભાવે શાન્તિનાં અને સત્યાહનાં સાધનોથી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવું એ છે. આ ઠરાવ ભરી મહાસભા સમક્ષ રજૂ કરતાં કરેલું શાપણ; તા. ૨૮-૧૨-૧૯૨૦ (પૂરો રિપોર્ટ)

પણ સ્વરાજ લેવામાં હું પશ્ચિમનાં સાધનો લેવા નથી માગતો. હું બહુ ઠું કે હિન્દુઓ કે મુસલમાનો એમ નથી કહેતા કે અમે અમારી સ્વતંત્રતાને માટે કોઈ દિવસ તલવાર નહિ ચલાવીએ. પણ આટલું તો સહુ સમજે છે કે તલવારથી આને આપણે જોઈએ છીએ તે નથી મેળવી શકવાના; અને તેથી તો આપણે તર્ક મવાલાત અથવા અસહકાર ચલાવી રહ્યા છીએ. તલવાર વડે આપણે આપણને પોતાને, આપણા ધર્મને કે સંસ્તનતને કે કોઈનેય બચાવી શકનાર નથી. તમે સહુ આ માટે કહેવું કબૂલ કરતા હો તો જે પ્રસ્તાવ મેં તમારી સમક્ષ મુક્યો છે તેનો કોઈ વિરોધ કર્યો નહિ.

હું બહુ ઠું કે આપણા ડાહ્યા પુરુષોમાં બે પક્ષો છે. તેમાં એક પક્ષમાં મારા વડીલ બંધુ માનનીય પંડિત માલવીયાજી છે. પંડિતજીને આજે તાવ અને શરદી થવાથી અહીં તમારી પાસે તેમનો અભિપ્રાય આપવાને આવી નથી શક્યા, તેથી તેમની મતલબ હું તમને ટુંકામાં કહી જઈશ. તમે જાણો છો કે પંડિતજીના જેવી દેશની સેવા કરનાર ઘણા નથી હોતા. તેમના જેવી સેવા કરનારનું કહેવું માન્ય ન હોય તો પણ શાંતિથી અને અદબથી સાંભળી લેવું જોઈએ. તેઓ કહે છે કે બ્રિટિશ સંસ્તનતને મિથાવવાની વાત કરવી એ આપણી તાકાતની બહાર છે. જે હિન્દ બેઠવિચાર છે, કમતાકાત છે તે આવી જબરી સંસ્તનતને કેવી રીતે મિથાવી શકવાની? તેઓ કહે છે કે પોતાની તાકાત બહારનું સમજાવીને લોકોને ભ્રમાવવા ન જોઈએ. જે એવા લોકોને તેમની તાકાતની હદ બહાર લઈ જાય તે મૂર્ખ છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે જ જે આ પ્રજાની તાકાત બહાર હોય તો તેમની સલાહ હું કબૂલ કરી લઉં. પણ આ બાબતમાં હું તેમના મતથી વિરુદ્ધ મત ધરાવું છું. હું માનું છું કે પ્રત્યેક સ્ત્રી અને પુરુષની અંદર સ્વરાજ લેવાની શક્તિ રહેલી છે. જ્યાં સુધી શરીરમાં આત્મા છે એટલો વિશ્વાસ આપણા દિલમાં રહ્યો છે ત્યાં સુધી આપણે સ્વરાજને લાયક છીએ એમ માટે માનવું છે. તેથી સ કોટિ હિન્દુમુસલમાનો બન્ને ધર્મચુસ્ત છે, ખુદાનું નામ લેનારા છે, ઇશ્વરને નામે મરવું ચાહનારા છે. એક ગાયની કતલ ઉપર એક હબ્બર હિન્દુઓ ખુન લેવાને અને પોતાનું ખુન રેડવાને તૈયાર છે. એક મુસલમાનના અપમાન ખાતર અનેક મુસલમાનો પોતાનાં ખુન આપવાને અને ખુન લેવાને તૈયાર છે. જ્યાં સુધી આવા હિન્દુઓ અને આવા મુસલમાનો હિન્દુસ્તાનમાં હયાત છે ત્યાં સુધી હું કહી નહિ કહું કે હિન્દુસ્તાનને માટે સ્વરાજ લેવું અશક્ય છે; ત્યાં સુધી સ્વરાજના આપણા આ આદર્શને હું દૂર ન રાખવા દઉં.

આ સંસ્તનતે એટલા બધા અત્યાચારો કર્યા છે કે તેના ઝંડા નીચે રહેવું એ ઇશ્વરની બેવકાફ કરવા બરાબર છે. માટે મારી તમને સહુને નમ્ર પ્રાર્થના છે કે તમે આ કરાવને પસંદ કરજો.

આપણામાંથી જેમને એમ લાગવું હોય કે આપણે અશક્ત છીએ, શક્તિથી સ્વરાજ લઈ શકાય એમ નથી, તેમને પણ આ ધ્યેય કબૂલ હોવું જોઈએ, કારણકે આપણે શાંતિથી, સમ્માધને ન છોડીને જ સ્વરાજ મેળવવું છે. આથી આપણે આદર્શને મોટામાં મોટો રાખી શકીએ છીએ.

સ્વરાજ
લેવાની
તાકાત

બ્યાપક ધ્યેય

જેમના દિલમાં એવો સંશય હશે કે આ સસ્તનત કેમ નહિ સમજી નય, આવી સસ્તનત પણ છેવટે સમજી જશે અને ન્યાય આપશે, ખારાસલાઓમાં જઈને તેમને સમજાવી શક્યું, એવા મતના લોકોને માટે પણ આ ઠરાવથી મહાસલામાં સ્થાન રાખેલું છે.

આપણે સસ્તનતને હંડ દેવા નથી માગતા. અંગ્રેજ સસ્તનતને મિટાવીને જ સ્વરાજ મેળવવું એમ આમાં નથી. એ જ સસ્તનત જો આપણને ન્યાય દેવા તૈયાર હોય, અધિકાર દેવા તૈયાર હોય તો આપણે તેની અંદર રહેવાને તૈયાર છીએ. આને હું ન્યાયપંથ કહું છું. એ પંથે જતાં આપણને બાધા કે વિધન નથી.

માટે હું તમને કહું છું કે જો તમને આ ઠરાવ કબૂલ હોય, આપણે સ્વરાજ લેવું છે અને તે આ ઠરાવમાં કશું છે તેવા ઠંગથી લેવું છે એ તમને કબૂલ હોય તો તમે દિલમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરો. કેવળ ઠરાવ પસાર કરી છીધો એટલે કામ ખતમ નથી થવું. તમે પ્રતિજ્ઞા કરશો તો સ્વરાજ જરૂર મેળવશો, પંજાબના જુલમોને અને ખિલાફતના અન્યાયને દુરસ્ત કરી શકશો.

બાધનની
પ્રજ્ઞા

તમને એમ કહેનારા વક્તા પણ આવશે કે આપણા ઉદ્દેશને હાંસલ કરવાને ફાવે તેવાં સાધનો બાપરી શકીએ. આનો જવાબ પ્રસંગ આવશે તે વખતે હું આપીશ. અત્યારે તો હું એટલું જ કહીશ કે મહાસલાનો આપણે આદર્શ ઠરાવીએ તો તે આજનો સમો જોઈને જ ઠરાવવો જોઈએ. મારે પોતાને માટે તો એ જ ધર્મ છે કે હિંસા કરીને મારે સ્વરાજ મળવું હોય તો તે નથી જોઈવું, મોક્ષ મળતો હોય તો તે પણ નથી જોઈતો; ઇશ્વરની ભક્તિ પણ હિંસા કરીને થતી હોય તો મારે તેવી ભક્તિ નથી જોઈતી. તમારે માટે આજે આ ઠરાવમાં બતાવ્યાં છે તેવાં શાન્તિનાં અને અને સચ્ચાઈનાં સાધનો જ યોગ્ય છે. તેવાં સાધનોથી જ તમારી પર થયેલા અન્યાયોને તમે દુરસ્ત કરી શકશો.

હું તમને હવે વધારે કંઈ નથી કહેવા ઇચ્છતો. આજ હિન્દુસ્તાનમાં ચોમેર કેટલી ભગૃતિ થયેલી છે તે હું પીછાતું છું અને તેથી મારું છું કે તમને કંઈ વધારે સંભળાવવાની જરૂર નથી.

બહિર્માત્રો
આદર્શ લોક

મારું વિવેચન પૂરું કરતાં પહેલાં હું તમારી સમક્ષ એક આદર્શ પાઠ વર્ણવવા ઇચ્છું છું. કાલે બંગાળ કૅપમાં થોડો અગરો થયો હતો. તે સાંભળીને મને દુઃખ થયું. સ્વતંત્રતા કંઈ રીતે મેળવાય તે બતાવું એમ જાણીને હું ત્યાં ગયો. અદ્યની સાથે મારે કહેવું હતું તે એ ભાઈઓને કહ્યું. મેં તેમને કહ્યું કે તમારામાંથી કયો પક્ષ ન્યાયી છે અને કયા પક્ષની ભૂલ છે એ હું નહિ કહી શકું, પણ જો તમે તમારા અણબનાવને દુરસ્ત કરાવી લેવા ઇચ્છતા હો, હિન્દુસ્તાનને માટે સ્વરાજ લેવા માગતા હો, દિલ સાફ અને નિર્મળ કરવા માગતા હો તો તમે બધી વાત ભૂલી જાઓ. તમારી બધી તકરાર તમે અહીંની અહીં દફનાવીને છોડો. અને એ બન્ને પક્ષો સમજી ગયા. સ્વરાજ જોઈવું હોય

તો પોતાના બાઈએ ઇન કરી હોય કે માણું ફાડયું હોય તોયે આપણે સરકાર પાસે નથી જવું; અધ્યક્ષ પાસે પણ શું કામ જવું પડે ? મને કોઈ લાકડી મારે તો હું તેને સામે નમન કરું. તેને જીતવાનો એ જ અવસર છે. તેમ ન વર્તીયે તો આપણાથી કંઈ નહિ બને. જો તમે દૃઢ હો, બહાદુર હો, જો સ્વરાજ મેળવવાનો તમારો નિશ્ચય જ હોય, અને જો તમારે ખરેખર મહાસભાના ધ્યેયમાં ફેરફાર કરવો હોય, તો તમારે તમારો ગુસ્સો શમાવી દેવો પડશે. ગેરઈન્સાફની કંઈપણ લાગણી તમારા ક્રુદ્ધને કાતરી ખાતી હોય તો તેને તમારે દબાવી દેવી પડશે અને આ બધું ભૂલી જવું પડશે. તો બંગાળી બાઈઓ અને અન્ય સર્વ જે આ મહાન પરિવર્તમાં દૃઢ નિશ્ચય કરીને આવેલા છે તેમની પાસેથી હું એ જ માગી લઉં છું કે તમારા દેશને સુદૃઢ બનાવવા સિવાયની બીજી કોઈ બાબત પાછળ પ્રયત્ન ન કરતા; તમારા પોતપોતાના હક આગળ વધારવા વિનાની કોઈ વાતની ચિંતા ન કરતા; તમારા દેશના સ્વમાનની રક્ષા સિવાયની કોઈ બાબત પર ધ્યાન ન આપતા. જેમનાં મન ગઈ કાલે દુખાયાં અને જેમને પોતાનાં માથાં ફૂટી ગયેલાં લાગ્યાં તેવાઓનાં દષ્ટાન્તરું અનુકરણ કરવાની હું તમારામાંના દરેકને સલાહ આપું છું. (હર્ષના યોગ) મહાસભાની ખાસ બેઠકમાં આપણે જે મહાન યુદ્ધમાં ઉતર્યા છીયે તે વિગ્રહ પૂરો થઈ રહે તે પહેલાં આપણને કદાચ લોહીનો સમુદ્ર તરવો પડશે. આ વાતનું મને ભાન છે. પણ આપણા પર કે આપણામાંના કોઈના પર ખુન રેડવાનો આરોપ ન આવવો જોઈએ. બનિયની પ્રભુ પાસે આપણે કહેવડાવવું જોઈએ કે આપણે સહન કર્યું છે, આપણે પારકાના નહિ પણ પોતાના જનની કુરબાની કરી છે. અને તેથી હું જરાયે આંચકો ખાધા વગર કહું છું કે જેમનાં માથાં ફૂટ્યાં અને જેમની જીંદગીઓ જોખમમાં આવી પડી કહેવાઈ છે તેવાને માટે હું બહુ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માગતો નથી. આમ થવાથી ગયું શું ? પોતાના દેશી બાઈઓને જ હાથે મરવું એ તો બહેતર છે. આપણે શાને માટે અને કોના પર વેર લેવાનું રહ્યું ? ડિટકિટવ કે સરકારનો કોઈ પણ અમલદાર મને મારી લે તોયે હું તેની સામે સરકારની પાસે ફરીઆદ નહિ કરું, પણ ઇશ્વર પાસે ફરીઆદ કરું. અંદર અંદર આપણે સહકાર પૂરો નહિ કરીયે ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા નહિ મળે. બંગાળી બાઈઓએ દંગો કર્યો, પણ તેઓ સમજી ગયા કે તરત સાવધાન થઈ ગયા. જેઓ હિંસાને ધર્મ સમજે છે તેમને હું કંઈ નથી કહેવા માગતો, પણ જેઓ પોતાને અસહકારવાદી ગણાવે છે તેમને હું જરૂર દબાવીને કહી શકું. તેમણે ગુસ્સો નહિ કરવો એકરાર કર્યો છે. હું બંગાળના પ્રતિનિધિ બાઈઓને આ પ્રસંગે મુબારકબાદી આપું છું. તમે સહુ તેમની પેઠે જ વર્તશો તો મને રજ માત્ર શંકા નથી કે તમે સ્વરાજ મેળવી શકશો. તમને મારનારને તમે માફી આપો તે નામદીંથી નહિ આપો. મને કોઈ મારે તો હું તેને નામદીંથી બરદાસ્ત નહિ કરી લઉં. હું બહુ કે તે ખરેખરો નામદીં છે. તેની દયા ખાઈને મારા પર અત્યાચાર કરનારને પણ હું માફી દઉં એમાં બહાદુરી છે. આ ઠરાવ તમારી પાસે મુક્તી વેળાએ આ પદાર્થ પાઠ હું તમારી સામે મુકું છું.

સાથે સાથે જ હું તમારી પાસેથી દુનિયામાં કંશાથી ન ચળી શકે એવાં શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયની પણ આશા રાખું છું. હું બહુ છું કે તમારો નિશ્ચય જેમ બને તેમ વહેલું સ્વરાજ મેળવવાનો છે

આત્મબલની
લડક

અને તમારી ઈચ્છા એ સ્વરાજ કાયદેસર, ખાનદાનીભર્યા, અહિંસાત્મક અને શાન્ત સાધનોથી જ મેળવવાની છે. હથિયારથી આપણે સરકારનો મુકાબલો કરી રાષ્ટ્રીય એમ નથી, પણ જેને હું આત્મભળ કહી રહ્યો છું તેનાથી આપણે સરકારની સામે ઝૂઝી રાષ્ટ્રીય એમ બીયે. આ આત્મભળ કોઈ એક જ માણસના—પછી તે સંન્યાસી હોય કે કહેવાતો મહાત્મા હોય—અધિકારની વાત નથી. આત્મભળ સ્ત્રી કે પુરુષ સર્વ મનુષ્યના અધિકારની વાત છે. તેથી મારા દેશબંધુઓ જે આ ઠરાવને સ્વીકારવા માગતા હોય તો તેમને હું કહું છું કે તેઓ દૃઢ નિશ્ચયથી સ્વીકારે અને સમજી લે કે મેં ઉપર વર્ણવી તેવી શુભ પળમાં તે સ્વીકારાયો છે. પ્રભુ તમારી પાસે આ ઠરાવ સર્વાનુમતે સ્વીકારાવે અને તમારામાં એક વર્ષની અંદર આ ઠરાવને પાર પાડવા નેટલાં ધૈર્ય અને બળ પ્રેરે.

૪*

અસહકારનો ઠરાવ

મહાસભા
અને
અંતરનો
નાદ

મહાસભાનો ઠરાવ કેઈ વ્યક્તિના ‘અંતરના નાદ’ની આડે આવી શકે નહિ. એનો એવો અર્થ કરવો એ બૂલ છે. મહાસભાના ઠરાવને એ રીતે બંધનકારક ગણવાનો મેં કદી આગ્રહ નથી બતાવ્યો. હજારો મોહાની સાહેબ વિદ્યાર્થીઓની બાબતમાં મુકેલી ૧૬ વર્ષની વયમર્યાદાની સામે છે. હું કહીશ કે સોળ વર્ષની અંદરનો કોઈ વિદ્યાર્થી શાળા છોડવાનો નિશ્ચયી હશે તો આ દુનિયામાં તેને કોણ અટકાવી શકનાર છે ? પણ કુમળી વયનાં બાળકોને આપણે અસહકારનો ઉપદેશ ન કરવો ઘટે. એમના અંતઃકરણને જાગૃત કરવાનું કામ આપણું નથી, પણ એમનાં માબાપનું છે. ‘અંતરના નાદ’ને માન ન આપતાં મહાસભાની આજ્ઞાને માર્યે ચડાવવાની સૂચનાને હું મળતો નથી થઈ શકતો. માનવીના અંતરમાંથી નીકળતો નાદ એ પવિત્ર દેવી વસ્તુ છે. મારા પોતાના અંતરના નાદની વિરુદ્ધ હું મહાસભાની ભલામણ થયેલી જોઉં તો શું કરું ? મારે તો હજારોની મેદનીએ કરેલી આજ્ઞાની વિરુદ્ધ જઈને પણ મારા ‘અંતરના નાદ’ને માન આપવું રહ્યું. આથી જ મેં અલીગઢ અને કાશીના વિદ્યાર્થીઓને ‘અંતરના નાદ’ની પવિત્રતા ફરી ફરીને સમજાવવા પાછળ એટલી તસ્દી લીધી. પોલીસ અને લશ્કરી લોકોના સંબંધમાં પણ સાહેબ લોકોના નોકરોને ફોડવાનો ઠરાવમાં આશય નથી. એમાં તેમને એટલું જ સમજાવવાનો આશય છે કે આ સેતાની સરકારની સેવા બળવીને તેઓ સ્વદેશનું અંકલ્યાણ કરે છે. આ તેમને સૂઝી જાય એટલે તેઓ નોકરીઓ છોડે. આપણે તેમની વફાદારીને કે નોકરીને અંગે રહેલી તેમની ફરજ વિરુદ્ધ તેમને નથી ઉશ્કેરતા. આપણે તો માત્ર એમનાં અંતઃકરણમાં બળતી આત્મજ્યોત હોલવી ન નાંખવાને જ એમને સમજાવવાની બીજીયે. આ વાતને કહો તો

પોલીસ અને
લશ્કર

* શ્રી. દાસે રજુ કરેલા અસહકારના ઠરાવને ટૂંકો આપતાં કરેલું ભાષણ તા. ૩૦-૧૨-૧૯૨૦ તા. ૬-૧-૧૯૨૧ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું અહીં લીધું છે.

હજી વધારે સ્પષ્ટ કરું. જો હું પોતે જનરલ કાયરની હાથ નીચેનો કાઈ સિપાઈ હોત અને નિર્ધારિત સમયમાં મને નિર્દોષ માણસો પર ગોળી ચલાવવાનો હુકમ મળે તો હું જીવને જોખમે પણ એ હુકમનો અનાદર કરવાનો મારો ધર્મ ગણત. સિપાઈની જાંઘની સપાટથી હું વાકેફ છું, છતાં કહું છું કે જો કાઈ સિપાઈને એના અમલદાર તરફથી એના પોતાના 'સ્વધર્મ'ની વિરુદ્ધ જનરો હુકમ મળે તો પોતાની જાંઘની આપીને પણ એ હુકમનો અનાદર કર્યો જ એને છુટકો રહ્યો. મને ઉમેદ છે કે આ ઠરાવને પાસ કરીને તમે છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં સરકાર જેટલે અગર તો આપણી વચ્ચે મચેલાં વિખવાદ અને ક્લેશ કડવારા સર્વ કંઈ ભૂલી જશો. અને કેવળ એકચિત્ત થઈને ઠરાવમાં દોરેલા કાર્યક્રમ પાર પાડવાના કામમાં લાગી જશો. આટલું કરશો તો હું ફરી એકવાર તમને ચાદ આપું છું કે સ્વરાજ મેળવવાને એક વરસ તો નહિ, પણ નવ મહિના પણ તમને લાગવાના નથી.

૧ નાગપુરના અન્ત્યજ્ઞે આગળ

ગાંધીજીને આ પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન લેવાની સૂચના બે સુધારક ગૃહસ્થોએ કરી. તેમણે કહ્યું કે 'મહાત્મા ગાંધીના રાજકીય મતો સાથે અમને મેળ નથી. મહાત્માજીએ ગમે તેટલું મોટું કાર્ય કર્યું હોય તોપણ ન્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતાને તેઓ નાબુદ કરાવી શક્યા નથી ત્યાં સુધી તેઓ મહાત્માપદને લાયક નથી. આજ સુધી આપણે માટે મહાત્માજીએ કશું જ કર્યું નથી. તેમને આપણા પ્રયત્નોને માટે સહાનુભૂતિ છે. આપણી ઉન્નતિને અર્થે આપણને ગાંધીજીની ગરજ નથી. રાજ્યમાં સ્થાપિત કાયદાઓ ધરાવીને પણ આપણે આપણી ઉન્નતિ કરાવી શકશું, પણ અસ્પૃશ્યતાને આપણે કાયદાની મદદથી કાઢી શકીએ તેમ નથી.'

ગાંધીજી અને અસ્પૃશ્યતા

આવા ઉદ્દગારોથી ન્યારે સભાનો આરંભ થયો ત્યારે ગાંધીજીને અસ્પૃશ્યતા વિષે અને અન્ત્યજ્ઞની ઉન્નતિ વિષેના પોતાના વિચારો ખૂબ સ્પષ્ટતાથી બોલવાની જરૂર પડી. પહેલાં તો આખા દિવસના થાકેલા હોવાથી તેમનો વિચાર ટુંકામાં પતાવી દેવાનો હતો. ગાંધીજી હિન્દીમાં બોલ્યા :

“ આ સભાનું અધ્યક્ષસ્થાન લેતાં મને ધણો આનંદ થયો છે. ”

સર કરતા પહેલાં ગાંધીજીએ ત્રણ સવાલ કર્યા. હું બોલું છું તે સહ સમજે છે ? જવાબ 'હા' મળ્યો. અન્ત્યજ્ઞ હોય તેમને હાથ જંઘા કરવાનું કહેતાં ધણા હાથ જંઘા થયા. લગભગ પોણા બાજ અન્ત્યજ્ઞ હતા.

“ આટલા બધા અન્ત્યજ્ઞ તો કે આ સભામાં આવેલા બેઈ હું બહુ ખુશ થયો છું. ”

સુધારક અને માથી વચ્ચે દરક

માની
સુધારા
પદ્ધતિ

“ અન્યજનની હાલતનો અભ્યાસ હું કેટલાયે વર્ષોથી કરી રહ્યો છું. આ વિષયમાં આપણા મોટા મોટા સુધારકોના જેવો હું નથી. સુધારકો જે રીતે કામ કરે છે તે રીતે હું કામ કરતો નથી. જ્યારથી હું હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો છું ત્યારથી સુધારકો જે દબથી કામ કરી રહ્યા છે તેની હપર મેં વિચાર કર્યો છે. પણ હું જે કામ કરું છું તેમાં દૂદી છે અગર તો ખીલ્યો કરે છે તે વધુ સાફ છે એવું મને નથી લાગ્યું. મારામાં દૂદી હોય એ સંભવિત છે, પણ દૂદી નથી એવો જ મારો વિશ્વાસ છે.

માફ કામ

“ હું કામ કરું છું તે આ પ્રમાણે છે. અસ્પૃશ્યતા એ પાપ છે, તેથી એ પાપને હઠાવવું જોઈએ. અસ્પૃશ્યતાને હઠાવવી એ હું માફ કર્તવ્ય સમજું છું, પણ તે અન્યનેની અંદરથી નહિ પણ ધર્મ દ્વારા હિન્દુઓમાંથી હઠાવવી જોઈએ. અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુ ધર્મની અતિશયતા છે. મદ્રાસમાં એક સ્થળે હું જોઈયો હતો કે જેવી આપણી સંસ્તનતમાં બહારી રાજતાનિયત હું જોઈ છું અને જેમ એ દુરસ્ત કરી ન શકું તો તેને મિટાવવા હું ઇચ્છું છું, તેમ હું માનું છું કે હિન્દુ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા એ બારે રાજતાનિયત છે.

આપણી હાલત ખૂરી કેમ ન હોય ?

શયતાનિયત-
નો બદલો

“ સ્વ. ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્યાંનો બધો મામલો જણ્યા બાદ કહ્યું હતું કે ‘આપણી હાલત આવી ખૂરી કેમ ન હોય ?’ જેમ આપણે અન્યનેને અસ્પૃશ્ય સમજીએ છીએ તેમ યુરોપની પ્રજા પણ આપણને, હિન્દુસલમાન બધાને, અસ્પૃશ્ય સમજે છે. તેમની સાથે રહેવા આપણને પરવાનગી નહિ; તેમના જેટલા આપણને હક પણ નહિ. જેટલા બેહાલ હિન્દુ સમાજે અન્યનેને કર્યા છે તેટલા દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓએ હિન્દીઓને કર્યા છે. હિન્દ બહારનાં સંસ્તનતનાં જેટલાં સંસ્થાનો છે તેમાં પણ ગોરાઓનું વર્તન તેવું જ છે, જેવું હિન્દુ સમાજનું વર્તન અન્યને સાથે છે. માટે જ ગોખલેએ કહેલું કે ‘આપણે હિન્દુ સમાજે બતાવેલી રાજતાનિયતનું ફેળ મળી રહ્યું છે. સમાજે મોટું પાપ કર્યું છે, બારે રાજતાનિયત દેખાડી છે, એને પરિણામે જ આપણી ખૂરી હાલત દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયેલી છે.’ મેં તરત તેનો સ્વીકાર કરી લીધો. એ વાત સાચી સાચી હતી. ત્યારપછીનો મારો અનુભવ પણ તેવો જ છે.

ચુસ્ત હિન્દુ

માફ
હિન્દુપણ

“હું પોતે હિન્દુ છું; હું હાલો કરું છું કે હું ચુસ્ત હિન્દુ છું. મારો વિશેષ હાલો છે કે હું સનાતની હિન્દુ છું. આજે ગુજરાતમાં હિન્દુ સમાજની સાથે મારે મોટો અગરો ચાલી રહ્યો છે. હિન્દુ સમાજ—ખાસ કરીને વૈષ્ણવ સમાજ મારો સનાતની હિન્દુ હોવાનો હાલો ધનકાર કરે છે, છતાં હું મારો હાલો કાચમ રાખું છું અને કહું છું કે હું સનાતની હિન્દુ છું.

હિન્દુ સમાજની મોટી ખામી

હિન્દુ સમાજની આ બારે મોટી ખામી છે. ખીજી ખામીઓ પણ બહુ છે. પણ એ તો આજે દૂર કરે કે હજાર વરસ પછી કરે તોયે ફાંતવ્ય હશે, પણ હું અન્યજની અસ્પૃશ્યતાને સાંખી શકતો નથી. અસ્પૃશ્યતાની હું બરદાસ કરી શકતો નથી. હિન્દુ સમાજનું કર્તવ્ય છે કે અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવા માટે બારે તપશ્ચર્યા કરે. એ કહેલું છે ને આજે પાછો હિન્દુ સમાજને કહું છું કે જ્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હિન્દુ સમાજ મુક્ત નહિ થાય ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યસ્થાપના અસંભવિત છે. મારા ઉપર તમે ઈતબાર શખતા હો તો તમને કહું છું કે નેટલું ફર્ડ અન્યજને અસ્પૃશ્ય રહેવામાં છે તેથી વધારે ફર્ડ મને અસ્પૃશ્યતા હિન્દુ ધર્મમાં હોવાથી છે. અસ્પૃશ્યતા હિન્દુ સમાજમાં કાયમ છે ત્યાં સુધી મને લાજ આવે છે અને હિન્દુ છું એવો દાવો કરતાં પણ મને સંકોચ થાય છે. આજે મરાઠીમાં જ્યોતી મારી આગળ જોલી ગયા તેજોએ આશ્વેષ કર્યો છે. જો પદ હિન્દુસ્તાને મને આપ્યું છે. પણ જો એ સ્વીકાર્યું નથી, તેને માટે હું લાયક ત્યારે જ થાઉં કે જ્યારે હિન્દુ ધર્મમાંથી અસ્પૃશ્યતા નીકળી જાય. (ગાંધીજીના બાપજી દરમિયાન બે વાર તાળીઓના અવાજ થયે ગયા હતા. અહીં વળી ત્રીજી વાર અવાજ થયો. એટલે ગાંધીજીને કહેવું પડ્યું કે 'હું જ્યાં કહ્યેના કહ્યારે આપના માગું છું ત્યાં તમે અવાજથી મને ન રોકો.') હું તમને પૂછું છું કે તમે મને કહી શકતા હો તો કહો કે એક આદમી શી રીતે કામ લેવાથી કેટલાંયે વરસના રિવાજને એક દિવસમાં મટાડી શકે. મને કોઈ બતાવી શકે કે આમ કરવાથી આજ એને હડાવી શકાય તો હું આજ હડાવું. પણ હિન્દુ સમાજ પાસે દોષનો સ્વીકાર કરાવવો અને તે દોષ મુધરાવવો એ કઠણ છે.

અસ્પૃશ્યતા
કેમ દૂર થાય?

મુસ્કેલીઓ

હું જો કહું છું તે જ કહે છું. હું જો કામ કરી રહ્યો છું તેમાં મારી ધર્મપત્નીને સામેલ કરવામાં મને કષ્ટ પડ્યું છે, મને જો તપશ્ચર્યા કરવી પડી છે તે પરથી હું તમને અન્યજને અને હિન્દુ સમાજને બતાવવા માગું છું કે આ કામમાં બારે મુસ્કેલીઓ રહી છે. તેથી હું એમ નથી કહેવા માગતો કે આ કામને બંધ પાડવું. પણ કામ શી રીતે લેવું તેની પદ્ધતિ વિચારી લેવી જોઈએ. માટે જ તમારા કરાવો મને પસંદ નથી પડતા.

તમે કરાવ કરવા માગો છો કે અન્યજને નેટલાં દેવાલયો છે તેમાં જવાનો હક હોવો જોઈએ. એ કેમ બની શકે ? હિન્દુ ધર્મમાં જ્યાં સુધી વલ્લભાચાર્યને પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં સુધી એમ કહેવું કે દરેક દેવાલયમાં પ્રત્યેક હિન્દુ જઈ શકે એ આજ નહિ બને. આજે એ સમાજમાં દાખલ કરવું અસંભવિત છે. હિન્દુ સમાજ આને માટે તૈયાર નથી. મારો અનુભવ છે કે ધણાં દેવાલયોમાં અન્યજને સિવાયની ખીજી કેટલીક જાતિઓથી પણ નથી જઈ શકાવું. મદ્રાસમાં કેટલાંક દેવાલયોમાં તો હુંયે નથી જઈ શકતો. મને એ વિશે દુઃખ નથી. હું એમ પણ કહેવા તૈયાર નથી કે આમાં હિન્દુ સમાજની સંકુચિત

અસ્પૃશ્યતા
અને
દેવાલયો

વર્ણશ્રમ
અને
સંયમધર્મ

દૃષ્ટિ છે તો તેનો દોષ છે. દોષ હોય પણ, પરંતુ કઈ દૃષ્ટિથી એ દોષ કરાયેલો છે તેનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. એ કાર્ય જો સંયમની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવતું હોય તો હું નાહ કહું કે સહુને દેવાલયોમાં જવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. હિન્દુસ્તાનમાં પૃથક્ પૃથક્ સંપ્રદાયો છે, તેને હું નષ્ટ કરવા નથી માગતો. હિન્દુ સમાજનું પતન સંપ્રદાયોથી કે વર્ણશ્રમથી નથી થયું. પતન થયું છે તે તો વર્ણશ્રમમાં રહેલા સૌન્દર્યના અને સંયમના ત્યાગથી થયેલું છે. તમારે એ સમજી લેવું જોઈએ કે વર્ણશ્રમધર્મ એક ચીજ છે અને અસ્પૃશ્યતા એ બીજી ચીજ છે. વર્ણશ્રમધર્મ દોષિત છે, તેમાં પાપ છે, એમ કહેવામાં પશ્ચિમની પદ્ધતિનો પ્રયોગ છે. હું એ પદ્ધતિનો પ્રયોગ નથી કરતો. એના સ્વીકારે હિન્દુસ્તાનને પાડયું છે. અન્યજ્ઞોના આશીર્વાદ અને અન્યજ્ઞોની પ્રસન્નતા હું મફતમાં લેવા નથી ચાહતો. તેથી હું આજે સાફ કહી દેવા ઇચ્છું છું કે આ કામમાં હું બહુ કષ્ટથી લાગ્યો છું, કારણ હું અસ્પૃશ્યતાનો દોષ મટાડવામાં અન્યજ્ઞોની અને સુધારકોની સાથે છું. બીજી બાબતોમાં તમે ને એ ને કરવા માગો છો તેમાં હું સામેલ નથી. હું કોઈ પણ હિન્દુને નથી કહી શકતો—કારણ હું તે માનતો નથી—કે દરેક હિન્દુએ એકબીજાની સાથે ખાતું, પીતું કે બેઠીવ્યવહાર કરવો. તેની આવશ્યકતા નથી. હું કહું છું કે જે માણસ આ ત્રણે વ્યવહારોનો ત્યાગ કરે તે સંયમી હોઈ શકે છે અને સ્વચ્છંદી પણ થઈ શકે છે. હું માનું છું કે એ ત્યાગ સંયમવૃત્તિથી જ થયેલો છે.

હું પોતે અન્યજ્ઞોની સાથે ખાઈ છું પીઈ છું. એક અન્યજ્ઞ છોકરીને મેં દત્તક લીધી છે. એ છોકરી મને પ્રાણથી પ્યારી છે. છતાં હિન્દુ સમાજને હું નાહ કહું કે તમારી ત્યાગવૃત્તિને તમે હઠાવી દો. હું માનું છું કે મારા જેવાને માટે પણ હિન્દુ સમાજમાં સ્થાન છે. સંન્યાસી ન હોવા છતાં હું કરી રહ્યો છું તેમ કરનારને માટે હિન્દુ સમાજની અંદર સ્થાન છે. મુસલમાનો મને કંઈ ખાલ વસ્તુ આપે અને તેમની પાસેથી હું તે ખાઈ લઉં તેમ અન્યજ્ઞે પાસેથી પણ હું ખાલ વસ્તુ લઈ શકું છું. પણ એમ કરવાને હું હિન્દુને ફરજ પાડવા નથી ઇચ્છતો, કારણકે આમ કરવામાં સંયમ વૃદ્ધ છે. એ સંયમમાં હિન્દુ સંસારની રક્ષા રહેલી છે. વર્ણશ્રમને કે ખાવાપીવાના વ્યવહારને મટાડવો અને અસ્પૃશ્યતાને મટાડવી એ એક વસ્તુ નથી. એક વસ્તુ સંયમ છે, ન્યારે બીજી વસ્તુ શયતાનિયત છે. હું અભ્યાસી છું અને અધ્યયન કરી રહ્યો છું, એટલે મને ન્યારે લાગશે કે મારી સમજમાં ભૂલ હતી તે જ દિવસે હું મારી ભૂલ કબૂલ કરી લઉંશ. પણ અત્યારે તો હું કહેવાને તૈયાર છું કે જેઓ અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ કરી રહ્યા છે તેઓનામાં હું પાખંડ જ જોઈું છું, શયતાનિયત જોઈું છું. જેનો તેઓ બચાવ કરી રહ્યા છે તે શયતાનિયત છે.

અસ્પૃશ્યતા-
નિવારણનો
અર્થ

મેં મારી મર્યાદા, મારું શું કામ છે તે કહી દીધું છે; તેની પદ્ધતિ પણ મેં જણાવી દીધી છે. હું નથી માનતો કે સુધારકો અન્યજ્ઞોમાં કામ કરીને, તેમને કેળવણી આપીને અસ્પૃશ્યતાનો દોષ મટાડી શકે. હું એવા ઘણાઓને જાણું છું કે જેઓ પદ્ધતિ પર ખૂબ

ખાલે છે, પણ જ્યારે સ્પર્શ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે હઠી ભય છે. આવી ઢબ સાથે મારી ભિન્નતા છે, અને હું કહેવાને ઇચ્છું છું કે આ રીતે સુધારો નહિ થાય ! પણ ખીજ તરફ હિન્દુ સમાજ સમજશે ત્યારે કરશું એમ કહેનારનો પણ મને કંટાળો છે. હું તો અન્યજ્ઞને કહી રહ્યો છું કે આવા પાપ સામે હું પોતે તો અસહકાર જ કરું. અહીં આવેલા અન્યજ્ઞેતર લોકોને હું કહીશ કે સમાજના આ પાપની સામે—આખા હિન્દુ સમાજ સામે હું એકલો અસહકાર કરું એવો પ્રસંગ પણ જો એ પાપ કોઈ રીતે દૂર ન થાય તો આવે. સસ્તનતની શયતાનિયત મટાડવી મને એટલી બધી મુશ્કેલ નથી લાગતી. સસ્તનતની શયતાનિયત દુન્યવી છે. અસ્પૃશ્યતાની શયતાનિયતે ધાર્મિક રંગ લીધો છે. હિન્દુઓ તો એમ જ સમજે છે કે અન્યજ્ઞને અડવામાં પાપ છે. તેમને મનાવવાનું કામ કઠણ છે. આપણામાં એટલી મંદતા, આળસ આવી ગયાં છે, આપણે એટલા બધા દુઃખમાં ડૂબેલા છીએ કે આપણે વિચાર પણ કરી શકતા નથી. આપણા ધર્માધિકારીઓ પણ અજ્ઞાનમાં એટલા બધા ડૂબેલા છે કે તેમને સમજવી જ ન શકાય. અસ્પૃશ્યતાદોષના નિવારણનો અર્થ જ એ છે કે એનો હિન્દુ સમાજ પાસે સ્વીકાર કરાવવો. અન્યજ્ઞને કરોડો હિન્દુઓનો નાશ કરીને અસ્પૃશ્યતાના દોષને મટાડી શકે એ અસંભવિત છે. વેદમાં કે મનુસ્મૃતિમાં જો એવું ફરમાન હોય તો વેદને બદલવા જોઈએ. પણ ખીજ ધર્મગ્રંથો કોણ રચી શકે ? હું સંસારી છું, ધર્માધિકારી હોવાનો દાવો નથી કરતો. હું પોતે અનેક ખામીઓથી ભરેલો; હિન્દુ સમાજને હું ધર્મનીતિ શી રીતે આપી શકું ? હું તો મને જ્ઞાતાને તેમની દયાને પાત્ર બનાવીને કામ કરાવી શકું તે કરી લઉં.

કામમાં મુશ્કેલીઓ ભારે રહેલી છે. પણ આપણા સુધારકો જો એટલું સમજ લેશે કે હિન્દુ સમાજને મિટાવીને આ દોષ કાઢવો અસંભવિત છે, તો તેમને ખાતરી થશે કે તેમની સહિષ્ણુતાથી જ તે મટાડી શકાશે. તમને અન્યજ્ઞ ભાઈઓને હું કહું છું કે તમે મારા જેટલો જ હિન્દુ છો. મારા જેટલા જ તમને પણ હિન્દુપણાના અધિકાર છે. તમે હિન્દુ ધર્મને બરાબર સમજશો તો તમારાં હથિયાર તમારા હાથમાં જ છે, જેમ સસ્તનતને મટાડવાનું હથિયાર આપણા જ હાથમાં છે. બીજા માગીને તેનો ઉપાય યદ્ય શકવાનો નથી; તેમ અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવાનો ઉપાય પણ અન્યજ્ઞોના જ હાથમાં છે.

અન્યજ્ઞ પ્રત્યે—

અન્યજ્ઞને કહેશે કે અમને અસહકાર શીખવો, તો હું તેમને જરૂર આજ રાત્રે જ અસહકાર શીખવવા ઇચ્છું છું. અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિની ક્રિયા છે. હિન્દુસ્તાન ખીજ મુલકોથી જુદો મુલક છે. તેથી આપણે જે કરવાનું છે તે અંગ્રેજોને તંગ કરીને નથી કરી લેતા. પણ આપણાથી શુદ્ધ શી રીતે થવાય ? હિન્દુ સમાજ કહે છે કે જુઓ અન્યજ્ઞ દારૂ પીયે છે, ગમે તે ખાય છે, શીયના નિયમો પાળતા નથી, અન્યજ્ઞ ગાયોની કતલ કરે છે. આ વાત હું નથી માનતો. જે હિન્દુ હોવાનો દાવો કરતો હોય તે ગામાંસ નથી ખાઈ શકતો. અન્યજ્ઞને અસહકાર કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓ મદ્યપાન છોડે, માંસ છોડે, તેટલું નહિ તો ગોહત્યા તો છોડે જ. ચમારોને હું ચમારકામ છોડવાનું કહેતો નથી.

અન્યજ્ઞની આત્મશુદ્ધિ

અંગેને એ કામ કરે છે તોપણ આપણે તેમને સલામ કરતા નહયે છીએ. અત્યારે તો બ્રાહ્મણો પણ એ કામ કરે છે. પાંચખાનાં સાફ કરવામાં હું મલિનતા નથી જોતો. એ કામ મેં ચોતે બહુ કર્યું છે અને મને એ ગમે છે. મારી માતાએ મને શીખવ્યું છે કે એ કામ પવિત્ર છે. મેલાની જોડે કામ છે છતાં કામ તો પવિત્ર છે. એ કામને એવું પવિત્ર સમજીને ને કરે છે તે સ્વર્ગ પામે છે. એ કામને ન છોડતાં તમે હિન્દુ ધર્મમાં રહી શકો છો. તમને એકું અન્ન કે રાંધેલું અન્ન કોઈ આપે તો તમે તેનો અસ્વીકાર કરો અને કાચું અનાજ માગો. તમે સ્વચ્છતાથી રહો. પાંચખાનાં સાફ કરી લીધા પછી તમે તમારા પોષાક બદલી નાંખો. મેલું સાફ કરતાં છતાં પણ તમે મારી માતા રહેતી હતી તેટલા સ્વચ્છ રહો. કપડાં બદલવાને અમને ક્યાંથી મળેએમ તમે પૂછશો; તો તમારે કહેવું જોઈએ કે અમને પંદર, વીસ, ત્રીસ કે જોડાને માટે અમે લાયક હોય તેટલા પૈસા ન મળે ત્યાં સુધી અમે કામ નહિ કરીએ. એમ તમે હિન્દુ સમાજને કહી શકો છો. જેમ સુતાર હુલાર તમારું કામ કરે છે તેમ અમે પણ સમાજનું આવશ્યક કામ કરીએ છીએ એમ તમે કહી શકો છો. તમે નીકર બની જાઓ. હું ગુજરાતના અન્યજ્ઞેને પીછાનું છું, તેમના સ્વભાવથી વાકેફ છું. તેમને હું એ જ શીખવી રહ્યો છું કે તમે અસ્પૃશ્યતાનો દોષ તમારી જ તાકાતથી દૂર કરો; તમે કદા હિન્દુ બનો કે જોઈ હિન્દુ સમાજ તમારી ઘૂણા ન કરે પણ પૂન કરે.

હું આ કામ તમારી જ મારફત અથવા હિન્દુ સમાજની જ મારફત કરાવી લેવા માગું છું. તમને હું કહું છું કે તમે જે હક માગી રહ્યા છો તેને માટે તમે લાયક થાઓ. આમ કહીને હું એ નથી કહેવા માગતો કે તમે લાયક નથી. હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજને માટે યોગ્ય થવાનું કહું છું ત્યારે હું હિન્દુસ્તાનને નાલાયક નથી માનતો; હું હિન્દુસ્તાનને વધારે લાયક થવા કહું છું. તેમ અન્યજ્ઞેને કહું છું કે તમારો અધિકાર સ્વતંત્ર બનવાનો છે, દરેક હિન્દુની સાથે સરખાપણું પ્રાપ્ત કરવાનો છે. પણ આજે તપશ્ચર્યા કરીને તેને માટે વધુ લાયક બનો એમ હું કહું છું.

દૂધાભાઈની
તપશ્ચર્યા

તપશ્ચર્યા વિશે બ્રાહ્મણો મારી જાંઘીના બે પ્રસંગો વિશે હું તમને કહેવા ઇચ્છું છું. અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહાશ્રમ ખોલ્યા પછી મેં ત્યાં દૂધાભાઈ નામના એક અન્યજ્ઞ ભાઈને મેં તેમનાં પત્નીને આશ્રમમાં રાખ્યાં. અને મેં તેમને રાખ્યાં ત્યારે હિન્દુ સમાજે શું કર્યું? અમે જે ફૂલે પાણી ભરતાં તે ફૂલાનું પાણી દૂધાભાઈની પત્નીને ન ભરવા દીધું. મેં કહ્યું દૂધાભાઈને પાણી ન ભરવા દો તો હું પણ એ ફૂલાનું પાણી નહિ ભરું. એ ફૂલામાં પાણી ભરવાનો તો મારો હિસ્સો હતો, પણ એ હિસ્સો મેં તજ દીધો. દૂધાભાઈએ શું કર્યું હતું? દૂધાભાઈ તો સ્વચ્છ હતા. તેઓ તો જોડલી ગાળો પડતી તેટલી સાંભળી લેતા હતા. આ તપશ્ચર્યાથી ત્રણ દિવસની અંદર કદ દૂર થયું, અને લોકો સમજી ગયા કે એ ફૂલે દૂધાભાઈ પણ પાણી ભરી શકે છે. એ જ દૂધાભાઈની છોકરી લક્ષ્મી આજે મારા ઘરમાં લક્ષ્મી સમી ફરે છે. તમે બધા જો દૂધાભાઈની તપશ્ચર્યા શીખો તો તમારાં દુઃખ આજે મટે.

હવે અન્યન્તરે દિન્દુઓને હું કહું છું કે તમે પણ બહાદુર બનો અને તમારા પાપને હઠાવો. હું ધાર્મિક છું એમ માનું છું. તમે અને વહેમી પણ કહી શકો. હું માનું છું કે આ પાપમાંથી તમે મુક્ત નહિ થાઓ, અન્યન્તેની તમે ક્ષમા નહિ માગો ત્યાં સુધી બીજાં અનેક કષ્ટો તમારે માથે આબ્યાં કરશે. અસ્પૃશ્યતા એ પાપ છે એમ સમજજો. તમે જ્ઞાનપૂર્વક તમારી મહિનતાને હઠાવી શકો તો સ્વતંત્રતાને તમે આપે હાથ કરી શકો.

અન્યન્તરે
દિન્દુઓને—

હવે બીજી દૃષ્ટાંત આપીને હું તમને દિન્દુ ધર્મની સરળતા દર્શાવવા ઇચ્છું છું. હું દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવ્યો ત્યારે મારી સાથે નાયડુ નામનો એક પંચજ (અન્યજ) ભત્રીજો હોતો. ભાઈ નટેશન અન્યજનેનું કારે કામ કરનાર ગૃહસ્થ છે. તેમના ઘરમાં મારે અમદાવાદ જતાં મદ્રાસમાં ઉતરવાનું થયું. મને ઘણા મિત્રોએ કહ્યું કે તું આ શું કરે છે ? નટેશનની માતા એટલા બધા ભૂના વિચારનાં છે કે તું એના ઘરમાં અન્યજને લઈને ગયો એ ભણુરો તો ડોશીનું મોત જ થશે. મેં કહ્યું હું એ છોકરાનો ત્યાગ કરું એના કરતાં તો બહેતર છે કે હું નટેશનના ઘરનો જ ત્યાગ કરું. પણ નટેશન તો સરલચિત્ત માણસ છે. તેમણે જઈને માતૃશ્રીને ખરી હકીકત જણાવી. માતાજીએ કહ્યું ભલે આવવા દો. તેઓ સમજ ગયાં કે મારી સાથે આવનારો અન્યજ મહિન નહિ જ હોય; અને મેં પણ એ છોકરામાંથી બધી મહિનતા કાઢી નાંખી હતી. અમે તેમના ઘરમાં ઉતર્યા અને જે ફૂલેથી એ બાઈ પાણી કાઢતાં તે જ ફૂલેથી અમે પણ પાણી કાઢ્યું. આ કિસ્સામાંથી મું ફક્તિ થાય છે ? અન્યન્તરે પોતાની માતાઓને અને બહેનોને બાઈ નટેશનની જેમ પવિત્રતાથી, સરળતાથી સમજાવી શકે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રશ્નનો નીવડો અન્યન્તરોની સરળતા અને અન્યજનેની તપશ્ચર્યાથી જ આવશે.

અન્યન્તરે
ની સરળતા.

પરમેશ્વરને મારી પ્રાર્થના છે કે અન્યજ બાઈઓને સન્મતિ અને ધૈર્ય આપને કે જેથી તેઓ ધર્મને ન છોડે. દિન્દુઓને માટે મારી પ્રાર્થના છે કે આ પાપમાંથી—આ શયનાનિષ્ઠતામાંથી—દિન્દુ સમાજને પરમેશ્વર મુક્ત કર.

તા. ૯-૧-૧૯૨૧

નાગપુર મહાસભા

મહાસભાએ શું કર્યું ? આપણે શું કરવું જોઈએ ? અમદાવાદે શું કરવું જોઈએ ? આ ત્રણ પ્રશ્નો દરેક જણના મનમાં ઉઠવા જોઈએ. મહાસભાએ આપણને નવું બંધારણ આપ્યું, શાંતિમય અસહકારનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કર્યો. આવડી જગી મહાસભા કદી થઈ નથી. આટલી દૃઢતાથી મહાસભાએ કદી વિચાર કર્યો નથી. બંધારણમા મહત્વના ફેરફાર કર્યા છે. મહાસભાના ઉદ્દેશ ઉપર ખૂબ ચર્ચા ચાલી ને છેવટે એ રાત અને એક દિવસ લગી વિચારો ચાલ્યા બાદ પ્રાંતપ્રાંતના મતો લેવાયા ને લગભગ સર્વાનુમતે ઉદ્દેશમાં થયેલો ફેરફાર મંજૂર થયો.

મહાસભાના
ધ્યેયમાં
ફેરફાર

નવો ઉદ્દેશ એ છે કે આપણે આપણા વિચાર પ્રમાણે સ્વરાજ મેળવવું. એ સ્વરાજ બ્રિટિશ સંબંધ રહે તો રાખીને અને જો સંતોષકારક ન હોય તો તોડીને પણ મેળવવું એવો છે. જો સંબંધ રહે તો તે મહાસભાનો ઉદ્દેશ સંપૂર્ણ રીતે ફળે એ રીતે જ રહી શકે. એટલે કે અંગ્રેજોએ પોતાનું ઉપરીપણું ભૂલી જવું જોઈએ. ન્યાં લગી મૂડીમાં માય તેટલા અંગ્રેજ આપણી ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકે છે એમ માનીએ ત્યાં લગી અંગ્રેજ સંબંધ અસહ્ય જ હોવો જોઈએ. આવું સ્વરાજ મેળવવાનાં સાધનો પણ મહાસભાએ સૂચવ્યાં છે. શાંતિથી અને શુદ્ધતાથી આપણે સ્વરાજ મેળવવું છે એવો નિશ્ચય મહાસભાએ કર્યો છે. જૂઠું, યુક્તિ, દંભ, ડોળ, ધત્યાદિને અહીં જગા જ નથી. સાચો રસ્તો લેવો ને તે રસ્તે ચાલતાં મારવું નહિ પણ મરવું. ‘મરીને જીવવાનો મંત્ર’ શીખવો છે. એ મંત્રને અનુસરીને જગત જીવે છે. ખીજ મરે છે ત્યારે જ ધાન્ય પાકે છે. મા મરતાં લગી કષ્ટ ભોગવે છે ત્યારે જ ‘અચ્યુ’ જીવે છે. યજ્ઞ વિના ખાવું તે ચોરીનું ધન છે. બલિદાનથી જ સ્વરાજ મળે, અને એ બલિદાન, એ કુરબાની પવિત્ર—પાક હોય તો જ ધર્મરત્ન ભાવે.

મહાસભાનું
અધારણ

ખીજે મહત્ત્વનો ફેરફાર એ છે કે આજ સુધી ગમે તે ને ગમે તેટલા માણસો મહાસભાના પ્રતિનિધિ બની શકતા હતા તે હવે નહિ બની શકે, પણ માત્ર હિન્દુસ્તાનની વસ્તીના દર એક લાખે એ જણ પ્રતિનિધિ બની શકશે; એટલે કે આખા દેશમાંથી લગભગ છ હજારથી વધારે પ્રતિનિધિ નહિ બની શકે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો આ સંખ્યા પણ વધારે પડતી છે. આમાંથી ખરાબ પરિણામ તો એ અવશ્ય આવવાનું કે ન્યાં મહાસભા ભરાય ત્યાંની તો પૂરી સંખ્યા આવી શકે, પણ દૂરના પ્રાંતોવાળાને ધણા પ્રતિનિધિઓ મોકલવા એ મુશ્કેલીની વાત છે. આમ છતાં હદ બંધાઈ છે એટલી સગવડ તો છે જ. ચુંટણી કરવાની ઢબમાં પણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. હવેથી લાખો માણસોની પસંદગીથી જ પ્રતિનિધિઓ ચુંટાશે ને તેમાં સુસલમાન, સ્ત્રીઓ, અન્યજને ધત્યાદિ આજ લગી ભાગ નથી લેતા આવ્યા તેઓને ભાગ લેતા કરવાને સાર જો ઉપાયો યોજવા જોઈએ તે યોજવા એ બંધન પણ મુકબામાં આવ્યું છે. મહાસભાના કોષ્ટ પણ મંડળમાં જોડાવા ધમ્મનાર માણસને ચાર આનાની શી આપીને અને મહાસભાના ધ્યેયને કબૂલ કરીને દાખલ થવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે. દરેક પક્ષના માણસો દાખલ થઈ શકે એવા હેતુથી પ્રત્યેકને એક જ મત આપવાનો અને તે મત એકને જરૂર ન હોય તે ખીજને મળી શકે એવી ગોઠવણ વાળી રીતથી આપવાનું ડરાવવામાં આવ્યું છે. પ્રાંતોમાં વિભાગ પણ ભાષા પ્રમાણે પાડવામાં આવ્યા છે. આ અધારણ પ્રમાણે વર્તી દરેક પ્રાંતમાં કામ.

સેવામાં આવે તો તેટલાથી જ આપણે બહુ આગળ વધી શકીએ તેમ છે; કેમકે આપણામાં સંઘશક્તિ અને યોજનાશક્તિ ખીલે એટલે સ્વરાજ મળ્યું જ બાણુવું. તેને સાર પ્રજના એકેએક વર્ગમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના પેદા કરવાની મુખ્ય જરૂર છે.

૭. શાંતિમય અસહકારના ડરાવથી કલકત્તાની ખાસ મહાસભાનો ડરાવ કાયમ રહ્યો છે અને તેમાં કેટલાક વધારા કરવામાં આવ્યા છે. એ ડરાવને પસંદ કરનારની નીચે પ્રમાણે કરવાની ડરજ થઇ ચુકી છે.

નાગપુર
મહાસભાનો
કાર્યક્રમ

૧. ખિતાબવાળાએ ખિતાબ છોડવા.

૨. માઆપે પોતાનાં છોકરાંને સરકારની સત્તા તળે ચાલતી નિશાળોમાંથી હાડી લેવાં ને તેઓને સાર કંઈક પણ ગોઠવણ પોતાના ઘરમાં જ કે રાષ્ટ્રીય શાળામાં કરી લેવી.

૩. સોળ વર્ષની ઉમ્મરના વિદ્યાર્થીને જો ખાત્રી થઇ હોય કે જે સત્તાને સુધારવાનો અથવા નાશ તેનો કરવાનો પ્રજાએ નિશ્ચય કર્યો છે તે સત્તાની અસર નીચે બાણુવું એ પાપ છે, તો તેણે તુરત નિશાળ છોડી પોતાનો બદાબસ્ત ગમે તે રીતે કરી લેવો.

૪. વહીલે વહીલાત બનતી ઉતાવળે છોડી દેવી ને પ્રજાની સેવામાં મુગ્ધાઇ બાણુવું.

૫. વેપારીએ પરદેશી વેપાર ને પરદેશી સંબંધ જોમ અને તેમ વેળાસર છોડવા ને હાથે કાંતવા તથા વણવાના કામને ઉત્તેજન આપવું.

૬. ધારાસભાના સભ્યો જોમો મતદારોના વિરોધ છતાં ચુંટાયા છે તેઓએ રાજીનામું આપવું ને જોમો પ્રજામત વિરુદ્ધ છતાં રાજીનામું ન આપે તેઓની પાસેથી મતદારોએ કંઈ પણ રાજ્યપ્રકરણી કામ ન લેવું.

૭. સિપાહીઓએ અને બીજા સરકારી નોકરોએ કામની તરફ નમ્રતા, માયા ને સચ્ચાઇ વાપરવાં; રૈજકીય સભાઓમાં જવું પણ તેમાં ભાષણો વગેરે ન કરવાં, ને સ્વરાજની ચળવળમાં બહેર રીતે નાણાં ભરવાં.

૮. સિપાહીઓએ પોતાની નોકરીને પોતાના ધર્મ અથવા દેશ કરતાં વધારે ન ગણવી ને પોતે કામ તરફની લાગણી વિનાના બાડુતી નોકર છે એ આરોપને પોતાના સહવર્તનથી કાઢવો.

૯. દરેક સ્ત્રીપુરુષે પોતાથી જેટલો અને તેટલો સ્વાર્થત્યાગ કરવો.

૧૦. સૌએ સમજવું કે શાંતિમાં જ આપણી છૂત રહેલી છે અને તે શાંતિ માત્ર સરકારની સાથે જળવવી, એટલું જ નહિ પણ આપણે એકબીજાની વચ્ચે પણ જળવવી. શાંતિ જળવવી એટલે મારપીટ ન કરવી એટલું જ નહિ પણ ગાળે પણ ન દેવી.

૧૧. સૌએ હિન્દુમુસલમાન એકતામાં વધારો કરવો ને તે જ પ્રમાણે હિન્દમાં એકબીજાની વચ્ચેની કડવાશ દૂર કરવી. બ્રાહ્મણ ને બ્રાહ્મણતરનો ઝગડો મટાડવો ને અસ્પૃશ્યતાના પાપનો નાશ કરવો.

આટલું આપણે એક વર્ષની અંદર કરી શકીએ તો એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ મળે; ને મોડું કરીએ તો મોડું મળે.

મહાસભાના
પ્રતિનિધિઓ

આપણું કર્તવ્ય ચોખ્ખું છે. આપણે દરેકે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બલિદાન આપી જ દેવું ને બીજા આપે તેમ કરવા સાર તુરત નવા ધોરણ પ્રમાણે સભાઓ કરવી. હવે પછીની મહાસભામાં એવો એક પણ પ્રતિનિધિ ન હોવો જોઈએ કે જેનાં ભોકરાં સરકારી નિશાળમાં જતાં હોય, જે પોતે વહીલાત ચલાવતો હોય અથવા જેણે પોતે પોતાને લાગુ પડતી હોય એવી કોઈ કલમનું પાલન કર્યું હોય. એટલે દરેક પ્રતિનિધિ — પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ — ના શરીર ઉપર કેવળ હાથે કાંતેલ સતરનાં હાથે વણેલાં કપડાં જ હોવાં જોઈએ. આવા છ હજાર પ્રતિનિધિ ને બીજા કામદારો હોય ત્યારની આપણી સ્થિતિનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ નથી.

અમદાવાદે આવતી મહાસભાને આમંત્રણ કર્યું છે; એટલે અમદાવાદે નવા બંધારણને સફળ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી ગણાય. અમદાવાદે જેમ ભારે માન વહેંચ્યું છે તેમજ જોખમ વહેંચ્યું છે. અમદાવાદનું માન તે ગુજરાતનું છે અને ગુજરાતનું તે હિન્દનું છે. આપણે તૈયારીઓ આજથી કરશું ત્યારે જ પૂરી તૈયારી કરી શકશું. શું કરવું જોઈએ તે હવે પછી વિચારશું.

નોંધ

બો.૦ તિલક સ્વરાજ રાષ્ટ્રીય ફંડ

તિલક

સ્વરાજ ફંડ

અસહકારના ઠરાવ સાથે લોકમાન્યના સ્મરણાર્થે સ્વરાજનો ફાળો કરવાનો છે એ ઠરાવ પણ થયો છે. મહાસભાની છેલ્લી બેઠકમાં તે ફાળાને નામે પૈસા પણ ભરાયા. આ ફાળામાં યથાશક્તિ ભરવાની સહુની ફરજ છે એમાં તો શક જ નથી. ચોટાં માણસો પણ

પૈસા આપે એના કરતાં ઘણા માણસો થોડા પૈસા આપે ને ઘણું ધન એકઠું થાય તેમાં આપણી શોધા છે ને તેમાં જ સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્યના ઇચ્છાબળની સિદ્ધતા છે. એક વેપારી કરોડ રૂપિયા આપે તેમાં લોકમાન્યતા નથી, પણ કરોડો સ્ત્રીપુરુષની પાસેથી આપણે કરોડ પૈસા ઉધરાવ્યે તેની મહત્તા ઘણી વધારે ગણાય; અને તે કેં લોકમાન્યની લોકમાન્યતાનો ભારે પૂરાવો ગણાય. આ ફાળો એકઠો કરવામાં આપણો પોતાનો અંગત સ્વાર્થ છે, કેમકે આપણે તે પૈસા આપણા જ બલને અર્થે વાપરવા છે. સ્વરાજ લોકમાન્યનો જીવનમંત્ર હતો. સ્વરાજ આપણે સાચું આપણા મોક્ષનું દ્વાર છે, આપણા સુખની ચાવી છે, ગરીબની ભૂખનું નિવારણ છે, નાગાને ઢાંકવાનું સાધન છે, પાપનો નાશ કરવાનું દરિયાર છે. એટલે લોકમાન્યની પૂજામાં આપણી જ સિદ્ધિ રહેલી છે. આ ફાળો ઉધરાવવામાં દીલ ન થવી જોઈએ, સંકોચ ન થવો જોઈએ. અસંખ્ય માણસોની પાસેથી ઉધરાવવાનું છે એટલે ઘણા ઉધરાવનારા હશે. તેઓએ પ્રામાણિકપણની પ્રતિજ્ઞા લઈને કામે ચડવાનું રહ્યું છે. આ વર્ષમાં ઉધરાણું એક જ હોય અને તે લોકમાન્યને નામે; કેમકે તે ઉધરાણામાંથી પ્રત્યેક યોગ્ય પ્રવૃત્તિને આશ્રય મળી શકે છે. એ ઉધરાણું એક કરોડ રૂપિયાથી જોડું ન જ થવું જોઈએ એવો આપણે આમદ રાખવો જોઈએ. તેમાંથી આપણે જોઈતા શાળાઓ વગેરે ખોલી શકીએ છીએ અને એવાં અનેક કામે કરી શકીએ છીએ.

આવો ફાળો ઉધરાવવા સાચું આપણે દરેક ગામડામાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. દરેક યજ્ઞેશમાં દરેક લતાના માણસોને સ્વરાજનો પેગમ પહોંચાડવો જોઈએ. મારી ઉમેદ છે કે આ કામ વગરદીલે હાથમાં લેવામાં આવશે.

ડચૂક ઑફ કોર્નોટ *

નામદાર ડચૂક ઑફ કોર્નોટ હવે આવી પહોંચવાનો વખત આવ્યો છે. આપણને તેમની સાથે વેર નથી. તે બહા માણસ છે; પણ તે અંગ્રેજ સત્તાને શરણ છે. અત્યારે તો તે બાદશાહના એલચી છે. અંગ્રેજ બાદશાહત જમાવવી એ તેમનો હેતુ છે. આદિ રાજ્યાધિકારીઓનો દરજ્જો વધે એ તેમના આગમનનું પરિણામ આવે. એમને આવકાર આપીએ તેમાં આપણે આપણી ગુલામીને આવકાર આપવા જેવું થાય. જો આપણે આ રાજસતાનો મદ ઉતારવા માગતા હોઈએ તો આપણો ધર્મ છે કે તે વધે એવું એક પણ કાર્ય આપણે ન કરવું. આપણો જો વિશ્વાસ હોય કે નવી ધારાસભામાંથી આપણને કંઈ લાભ થવાનો નથી તો આપણે તેને તેજ આપવા આવેલા પુરુષને વધાવી નથી શકતા. એથી ન્યાં ન્યાં ના. ડચૂક ઑફ કોર્નોટ આવે ત્યાં ત્યાં પ્રભુએ ધર ગાલીને બેસી રહેવું જોઈએ; રોશની વગેરે થાય તો તે એવા ન જવું જોઈએ; ખીલ કંઈ જલસા થાય તેમાં પણ ભાગ ન લેવો જોઈએ. આ સત્તાની વરકનો આપણો અણખમો બહેર કરવાનો આ જ એક સરળ રસ્તો છે.

ડચૂક ઑફ
કોર્નોટ

* ડચૂક ઑફ કોર્નોટના આગમન વખતે ગાંધીજીએ પ્રભુને આરોહ સન્દેશો

૧ સ્વરાજનું ખાતમુહૂર્ત

વાદ ને વિવાદ ગળ્યા,

ઝેર વિખવાદ ટળ્યા;

બુદ્ધા સૌ ભેગા મળ્યા રે.— (મણિલાલ)

* * *

અમો પ્રેમને વશ થયા રાજ રે,

તેમાં શું કરે પડિત ને કાજ રે.— (એક બ્હૂતો ભજનમાંથી)

* * *

વીર્ય દેવો કુદ્ર જને ના કરિતે

હીન જ્ઞાન; બલેર ચરણે ના કુચિતે*— (ગીતાંજલિ)

આશ્ચર્યપરંપરા

મહાસભામાં
આશ્ચર્ય-
પરંપરા

કૉંગ્રેસ ગઠ, પણ કૉંગ્રેસનાં સંભારણું તો સદાય રહેશે. આજે હિન્દુસ્તાનનો એક ભાગ, શહેર, કર્ણા કે ગામડું એવું નહિ હોય કે જ્યાં કૉંગ્રેસના યાત્રાળુઓ પોતાના અનુભવો ઘેર રહેલાઓને નહિ કહી રહ્યા હોય. હિન્દુસ્તાનના નાનામાં નાના ગામડાના ખેડૂત, અબણ બાઈઓ કે બાળકોને પણ કૉંગ્રેસની કંઈક પીછાન થઈ ગયા વિના નહિ રહી હોય. કૉંગ્રેસનો ધ્વનિ જે થોડા દહાડા શહેરોની જ ચણસીમાં જઈને વેરાઈ જતા તે દેશની દસે દિશામાં પથરાશે; તેના ઉપરાઉપરી પથરાતા પ્રતિધ્વનિ લોકોના જીવનમાં ચિરકાળને માટે સંઘરાઈ રહેશે; એટલુંજ નહિ, દેશની સીમા ઓળંગીને હબરો ગાઉ ઉપરના બહેરા કાનોને પણ ઉઘાડશે.

આ કૉંગ્રેસ વિષે અતિશય લાગતી આ ભાષા શા માટે, એમ કોઈ નહિ પૂછે એમ માનું છું. કારણ સા સ્વીકારશે કે આ કૉંગ્રેસ સામાન્ય નહોતી. ગઈ કૉંગ્રેસના જેવી કેવળ અપૂર્વ જ નહોતી; એ તો એક આશ્ચર્યપરંપરા હતી. બાહ્ય દૃષ્ટિએ જ જોઈએ તો તેમાં કેટલા પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, કેવા કેવા પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, તેટલું જ જોવાની જરૂર છે. સ્વાગત સમિતિના સભ્યોને ગણતાં અઢાર હજાર જેટલી પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા હતી. તેમાં ગાંધીજીના રાજકીય સંન્યાસીના આદર્શને જાણે પોષવા આવેલા હોય તેવા કેન્દ્રજ ભગવાં જ ધારણ કરનારા નહિ એવા સાધુઓ, કોઈ વીર રત્નપુતાણી જેવી અ. સૌ. જનકીબાઈ (જમનાલાલજીનાં પત્ની)ની આગેવાની નીચે કદી ઘર બહાર ન નીકળેલી એવી મારવાડી બહેનો, અને દેશમાં ચાલી રહેલી વિરાટ પ્રવૃત્તિની હાક સાંભળી દૂર બ્રહ્મદેશથી

* રંકનો પકડેલો હાથ કદી ન છોડવાનું અને ઉદ્ધત બળ આગળ કદી ન નમવાનું, હે પ્રભુ, મને બળ આપ.

આવેલા બરમી પ્રતિનિધિઓ, અને એ સૌ ઉપરાંત પુણ્યતેજ પ્રગટ કરવા હતા થયેલા—
દેશનું પાણી નજરે નજર નેવા, દેશને મનાવી શકાય તો મનાવવા, વિષ્ટિ કરવા આવેલા—
અંગ્રેજ મહેમાનો, એ મહાસભાના ગૌરવમાં વધારો કરતા હતા. પ્રતિનિધિઓની સંખ્યાએ
એકેકને માટે તો ભાગ્યે જ જ્યાં રાખી હતી; એટલે પ્રેક્ષકો સમાધ રાક્યા તેટલા મંડપમાં
અને ન સમાયા તેટલા બહાર ઉભારાતા હતા. અસહકારનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારનારા છતાં
માંધીજીએ સૂચવેલા માર્ગને સંપૂર્ણ રીતે ન માનનારા સૌ કોઈ રીસાઈને બહાર ન
નીકળતાં, ગયા ત્રણ મહિનાના અનુભવ પછી પોતાના બદલાયેલા વિચારનો લાભ આપવાને
માટે ભારે સંખ્યામાં હાજર થયા હતા. આ બધાં એકત્રિત હોય કેન્દ્રીભૂત થવાને લીધે
હું જે આશ્ચર્યપરંપરા આગળ કહી ગયો તે ઉત્પન્ન થવા પામી.

પ્રમુખ મહાશય

આ આશ્ચર્યપરંપરામાં હું પ્રમુખ મહાશયને પહેલાં મુકતાં અચકાતો નથી. પ્રમુખ
મહાશયની ચુંટણી દેશમાં વધાવી લેવામાં આવી હતી એમ જો ન જ કહેવાય. તેમનું
ભાષણ જોતાં તેઓ કેવી વૃત્તિથી કામ લેશે તે કલ્પનું મુશ્કેલ હતું. પણ તેમણે તેમના
કાર્યક્ષી, તેમની દક્ષતાથી, તેમના સ્પષ્ટવચનીપણાથી સૌને આશ્ચર્ય પમાડ્યું, અને તેમની
ચુંટણી ખોટી નહોતી થઈ એમ સૌને ખાતરી કરી આપી. તેમના ભાષણમાં ન્યારે તેમની
તેજસ્વી, અગાધ વિદ્વતા દૃષ્ટિએ પડતી હતી, ત્યારે તેમના અનુભવના ઉદ્દગારો પણ
કેટલાકને ખૂબ્યા વિના રહેતા ન હતા. અસહકારનાં મુખ્ય તત્ત્વો વિષે અશ્વક્ષી, એટલું જ
નહિ પણ તે કૃતિમાં મુકાય તો દેશ પાછો પોતાની પ્રથમની જંગલી દશા—દેશ જંગલી
ક્યારે હતો તે તો પ્રમુખ મહાશય જ જાણે—ને પ્રાપ્ત કરશે એ મતલબનાં વચનો તેમના
ભાષણમાં સ્પષ્ટ હતાં. છતાં એ ભાષણ વંચાયું ત્યારે અસહકારનાં તત્ત્વો ઉપરની ટીકાના
ભાગને મોડે જ કહી જતાં પ્રમુખ મહાશયે ટુંકાવ્યો, મોજો કર્યો. વિદ્યાર્થીઓને વિષે કહ્યું
કે બરોબર સમજીને તો તેઓ જેટલા વહેલા શાળાઓ છોડે તેમ સાંઝે. વકીલો પણ
સ્વાર્થત્યાગ કરવા નીકળે તો સાંઝે એમ મુદ્દાં જણાવ્યું. આમ પ્રથમ દિવસે જ તેમણે પોતાના
વિચારમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર જોઈ, અને છેવટે દિવસે તો તેમણે આશ્ચર્યકારક એકથ
જોઈને અસહકારના ઠરાવ વિષે પ્રસન્નતા દર્શાવી, એટલું જ નહિ પણ દેશને આત્મા
ખળમળી ઉઠયો છે, મદાન્ધ ઈંગ્લેન્ડને તે આંખ ઓળાવી ઠેકાણે આણુશે એવા ભાવાર્થના
ઉદ્દગારો કાઢ્યા. વિષયવિચારિણી સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે તેમણે જે દક્ષતા દાખવી તે
તો એ સભાનું કામ જોનારા જ જાણે. તેમનાં જ્ઞાન, વ્યવસ્થા અને પદ્ધતિ માટે તેમનું
અજબ ચીકણાપણું અને તેમના અકૃત્રિમ તથા કૃત્રિમ વિનોદો અને મર્મવચનોનો એક
દિવસ અનુભવ લીધા પછી સૌ કોઈને, કાની સાથે કામ લેવાનું છે તેની બરોબર ખબર
થઈ ગઈ હતી. સર ફિરોજશાહ મહેતા અને ગોખલેજી જેવા અધ્યક્ષની નીચે જેમણે
કામ કરેલું તેઓને પણ આ અધ્યક્ષના આક્રાપણાએ સૌને ભૂલાવ્યા એમ કહેતાં સાંભળ્યા
છે. છતાં એ આક્રાપણાએ જ કૌંસેસની આગળ જે ભારે કામ ઉકેલવાનું હતું તે સરસ
રીતે ઉકેલાયું એમ કહી શકાય.

નાગપુર
મહાસભાન
પ્રમુખ

હેન્ટુ' કામ ઉઠેલાયું ?

નામપુરની
કાર્યપ્રણાલિ.

હૉએસની આગળ બંદા બંધારણને ફેરવી તદ્દન નડું ન—મૂળમાં પરિવર્તનો કરનાર—બંધારણ તૈયાર કરવાનું કામ કાંઈ નાનું સુંદર ન હતું. દરેક પ્રાંત એ પસંદ કરે તો ન પસાર થાય એવા કાયદાને લીધે મુશ્કેલી વધેલી હતી. અને આ ઉપરાંત એક વર્ષમાં સ્વરાજ પ્રાપ્ત થાય એવો અસહકારનો કાર્યક્રમ ચલાવવું તો હતું ન. વિષયવિચારિણી સમિતિના સભ્યોએ નથી જાણ્યા ત્યાં ત્યાં સ્વાસ્થ્ય તરફ કે નથી જોયું સમય તરફ. ચાર દિવસ આઠ આઠ દસ દસ કલાક કામ કરીને શુભ પરિણામ આવ્યું. એ સભામાં જે રીતે કામ ચાલ્યું તે દરમિયાન હાજર રહેનાર સૌ કોઈ સાક્ષી પૂરશે કે આ હૉએસની વિષયવિચારિણી સમિતિએ કાર્ય સરસ રીતે આટોપવાની જેટલી ઉત્કંઠા, જેટલો જ્ઞાનભર્યો અને રસભર્યો ઉઠાપોહ ચલાવ્યો છે તેટલો અગાઉ ભાગ્યે જ કોઈ સભાએ ચલાવ્યો હશે.

અને તેનાં મધુરો ફળો દેશે એકે અવાજે પસાર કરેલા મહત્વના ઠરાવો છે.

અપ્રતિમ ઐક્ય

અપ્રતિમ
ઐક્ય

એ ઠરાવો પસાર થવાના મૂળમાં દેશના ઉપર આવી પડેલા અસહ્ય સંકટનું સામાન્ય જ્ઞાન જેટલું રહેલું હતું તેટલી જ તે જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતી સમાધાનવૃત્તિ હતી. અને સૌથી સર્વોપરિ તો બધા 'વાદવિવાદ' 'ઝેર વિખવાદ' ટાળનારી પ્રેમવૃત્તિ રહેલી હતી. જે વીરો કલકતામાં અસહકારના ગાંધીજીના ઠરાવની વિકૃષ્ટતા જળમાં હતા તેઓ ગાંધીજીની સાથે ભળ્યા. શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસે અસહકારનો ઠરાવ રજૂ કર્યો! તેમને અનુમોદન આપનારા ગાંધીજી, શ્રીયુત બિપિનચંદ્ર પાલ અને કસ્તુરીરંજન આયંચાર ! આ અલૌકિક દૃશ્યે સૌ કોઈને હેરત પમાડયા. સૌથી ભારે આશ્ચર્ય તો થયું આપણા અંગ્રેજ મહેમાન મિ. સ્પૂરને, જેમણે ચિરસ્મરણીય શબ્દોમાં એ ઐક્યને વર્ણવ્યું છે: 'મારા જન્મારામાં એક ટેક ધરી, એક જ સાધ્ય માટે, અડગ આત્મબલિદાન આપવા માટે તૈયાર થયેલો આવડો જનસમૂહ મેં કદી નથી જોયો. હું મારે દેશ જળને સંદેશો દહશ કે રાષ્ટ્રીય પક્ષના હિંદીઓ સૌ એક થઈ ગયેલા છે. મને આજે એમ લાગે છે કે આ દેશ પોતાનું પવિત્ર કાર્ય પવિત્ર રીતે કરી લઈ દુનિયાને વિવેકને પથે લાવશે. આત્મોન્નતિના એક જ પંથ ત્યાગને પથે આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનો પ્રયત્ન આ દેશને જ સ્વતંત્ર કરીને નહિ અટકે, અમને અને બીજા દેશોને પણ સ્વતંત્રતા અપાવવામાં મદદ દેશે.'

આ ઉદ્દગારોનું કારણ આ ઐક્યમાં રહેલી સત્યતા અને સરલતા હતી. વિષયવિચારિણી સમિતિમાં તો તેઓ સુંદર ઉઠાપોહ જોઈ આવેલા હતા; પ્રત્યેક ઠરાવ ઉપર સંક્ષેપ ચર્ચા થતી જોઈ આવ્યા હતા. પણ ભરી સભામાં તેમણે વધારે મોહક દૃશ્યો જોયાં. અસહકારના ઠરાવમાં શિક્ષણ વિષેના ભાગમાં મૌલાના હજરત મોહાનીને જરા મતભેદ હતો; તેઓએ ઠરાવમાં સુધારો મુકવાનો પોતાનો વિચાર અમલમાં મુક્યો. ગાંધીજીએ જાને વચ્ચે સિદ્ધાન્તનો ભેદ નથી એમ ભરી સભામાં સમજાવી બતાવ્યું, અને તરત તેઓએ પોતાનો

સુધારો પાછો ખેંચી લીધો. દેશી રાજ્યોની આંતર ઘટનાઓથી કોંગ્રેસને મુક્ત રાખવાના ઠરાવ વિષે કેટલીક ગેરસમજ હોવા ચવાથી કેટલાક ભાઈઓએ ઉત્કેષાઈને ભરી સભામાં પ્રુલાસ્ય માગ્યા; ગાંધીજીએ તે પ્રુલાસ્ય આપ્યા એટલે તે વિરોધપક્ષ પણ ટળી ગયો ! આ બધાં દરેકો અહીં મોઈ બેઠેલામાં અહીં ભગ્યત કરે એવાં હતાં.

અસહકારનો ઠરાવ

અસહકારના ઠરાવ ઉપર બેઠેલો હઠાપોહ નાગપુરમાં ખાનગી અને ભહેરમાં થયો છે તેટલો ખીલ કોઈ ઠરાવ ઉપર નથી થયો. ગાંધીજીએ પોતાનો ખરડો ધરીને તેની નકલો મિત્રવર્ગમાં અગાઉથી વહેંચેલી હતી. તે ઉપર ચર્ચા કરવાને બે ત્રણ ખાનગી સભાઓ થઈ, ખાનગી મુલાકાતો થઈ અને સૌને મહાસભામાં ભંગાણુ પડવાની ધાસ્તી કરાવતો ઠરાવ આખી મહાસભાએ ઉપર કહ્યું તેમ એકે અવાજે મંજૂર કર્યો ! એ ઠરાવ રજૂ કરતાં શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસે તેટલું જ સુંદર ભાષણ કર્યું. એ ઠરાવની ભાષા એટલી બધી સ્પષ્ટ છે કે તેના ઉપર હંડા વિવેચનનીયે જરૂર રહેતી નથી. અહીં એટલું જણાવી દેશ કે બહુ આગળ જનારા અસહકારીને પણ ગાંધીજીના ભાષણમાંના એક વાક્યનું રહસ્ય હંડા વિચાર પછી સમજવા વિના નહિ રહે; ‘લાલાજી, કસ્તુરીરંગ આચંબર કે શ્રીયુત દાસને મારા કરી લેવા માટે સિદ્ધાન્તનો કાંઈ ત્યાગ ન કરવો પડતો હોય ત્યાં સુધી મારે એક પગલું પાછું હઠકું પડે તોપણ તૈયાર છું.’ આ ઠરાવની ખૂબી વિષે એક પરમ મિત્રના હૃદયાર અહીં આપવાની છૂટ લઉં ? પુનિતકૃદય મિ. ઍન્ડ્રુએ ગાંધીજીને એક પત્ર લખ્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે ગીતાંબલિમાંની

નાગપુરના ઠરાવની ખૂબીઓ

“ Give me the strength never to disown the poor,

Or to bend my knee before insolent might. ”

એ પ્રાર્થનાની બન્ને વસ્તુ આ ઠરાવમાં અંતર્ગત છે. એ ઠરાવમાં આપણા ભાઈ સરકારી નોકરો—પોલીસ અને ફોજના નોકરો—પોતાના ક્ષેત્રમાં રહીને કેટલું કરી શકે એનું દિગ્દર્શન છે, એટલું જ નહિ પણ આપણા જ અનોદાર્થથી બેઝો રંક બન્યા છે તેમને ફરી પોતાના કરી લેવાનો દર નિશ્ચય પણ રહેલો છે; એ એકચ અને દર નિશ્ચયમાં સરકારના હક્કત બળની સામે ન નમવાનો નિશ્ચય રહેલો છે.

સ્વરાજનો પાયો નખાયો

મહાસભાએ જે બંધારણ પસાર કર્યું છે તેની મહત્તા આજે સમજવી કઠણ છે. એ તો એક વર્ષના કાર્ય પછી સૌ કોઈ સમજી શકશે. ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર આ નવા બંધારણમાં દેશના સ્વરાજ્યનું ખાતમુદ્દત્ત જોશે એમ માણે તો સ્પષ્ટ માનવું છે. કાંઈ પણ હંમકડા વિના, પોતાની અનુકૂળતા માટે—કેટલીકવાર તો તેવી અનુકૂળતાના પણ વિચાર વિના—દેશના વિભાગો પાડી આજના રાજ્યકર્તાઓ રાજ્ય કરી રહ્યા છે. તેના બાબ પ્રમાણે વિભાગો પાડી મહાસભાએ દેશના એકચની એક સૌથી મોટી કૃત્રી સાધી છે. બંધારણના જે

મહાસભાનું બંધારણ

ઠરાવોની ઉપર ભારે ચર્ચા ચાલી હતી—ખરું પ્રતિનિધિત્વ જળવાય એવી નવી પ્રથા દાખલ કરવા વિશેનો, તથા કૌંગ્રેસના ધ્યેય વિશેનો—એ બન્ને ઠરાવ વચ્ચે કેટલો અન્યોત્ક્રાંસ્ય સંબંધ રહેલો છે તે ધ્યેય વિશેના ઠરાવની સામે થનારા ગૃહસ્થોના ભાગ્યે જ ખ્યાલમાં હશે. પ્રતિનિધિત્વની નવી પ્રથામાં દેશના સર્વ રાજકીય પક્ષોને મહાસભામાં ભાવવાનો કાર્યસાધક ઉપાય રહેલો છે એ વાતની અવગણના કર્યા વિના આ નવા નક્કી થયેલા ધ્યેયની સામે થઈ શકાય એમ નથી. બ્રિટિશ રાજ્યમાં અંતર્ગત રહીને કેન રહીને હિન્દના લોકોને હાથે થનારી સ્વરાજપ્રાપ્તિ એ કૌંગ્રેસનું ધ્યેય છે એમ ઠરાવવામાં કૌંગ્રેસની સર્વ પક્ષોને સાથે લેવાની હતકંઠા તથા ઉંડી દીર્ઘદષ્ટિ રહેલી છે. જે પક્ષને બ્રિટિશ રાજ્યનો પાલવ છોડવો નથી તે પક્ષને માટે આ ધ્યેય વિના કૌંગ્રેસનું દ્વાર ખુલ્લું રાખવું અશક્ય હતું. ભવિષ્યમાં એ પક્ષ પોતાના બળે કરીને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે સ્વરાજ્ય દેશની પાસે મગાવી શકે છે.

તિલક સ્વરાજ્ય ફંડ

તિલક
સ્વરાજ ફંડ

સ્વરાજ્યનો આ પ્રમાણે પાયા નાંખી તેને માટે કાર્ય કરવાને મહાસભાએ કાર્યવાહક સમિતિ નીમી છે. તેણે પોતાના કાર્યની શરૂઆત કરી દીધી છે. આ કાર્યને પાર પાડવાના ધન માટે પ્રાતઃસ્મરણીય લોકમાન્ય તિલક મહારાજનું સ્વરાજ્ય ફંડ સ્થાપવાનો સંકલ્પ પણ અસહકારના જ ઠરાવમાં આવી જાય છે. આનાથી ગાંધીજીને જે શાંતિ અને આનંદ થયો છે તેટલો ભાગ્યે જ ખીલ કોઈને થયો હશે. ત્રણેક માસ ઉપર કૌંગ્રેસ કમિટીની એક સભામાં તેમણે તિલક મહારાજના સ્મારક માટે તો ‘સ્વરાજ ફંડ’ જ નોંધ્યે એમ સૂચના કરી હતી; પણ પરદેશના પ્રચારના રસીઆ શ્રીયુત સત્યમૂર્તિ અને ખીલ ભાઈઓને એ સૂચના પસંદ નહોતી પડી. શ્રીયુત કેળકરને પણ એ નહોતી ગમી. એ સૌ ભાઈઓએ આ વખતે ઠરાવમાં એ સૂચના દાખલ કરવામાં સંમતિ આપીને ભારે ઔદાર્ય દાખવ્યું છે અને દેશના ચિત્તને પણ પ્રસન્ન કર્યું છે. એ ફંડનું મંગળ મુહૂર્ત કરનારા સ્વાગતકારિણી સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. જમનાલાલજી જ થયા છે. એક લાખ રૂપિયાની અંજલિથી તેમણે લોકમાન્યના સ્મારક આ સ્વરાજ્ય ફંડની શરૂઆત કરી અને ખીલે જ દિવસે મુંબઈવાળા સુપ્રસિદ્ધ દાનશર શેઠ શાવકશા બમનજીએ મહાસભાના કામને માટે જ્યાં સુધી સ્વરાજ્ય સ્થપાય ત્યાં સુધીને માટે દરમહિને દશ હજાર રૂપિયા આપ્યાં કરવાનું વચન આપ્યું. મહાસભાની આશ્ચર્યપરંપરાનાં આ કાંઈ નાનાં આશ્ચર્યો નથી.

ઉવટનું આશ્ચર્ય

પ્રભતી
જવાબદારી

પણ મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય તો વાર્ષિક અઘલાખની કમાણીવાળા શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસે વહીલાત છોડીને આપ્યું છે. એ આત્મબલિદાનથી દેશને કેટલો લાભ થશે એનું સંપૂર્ણ માપ આજે ન નીકળી શકે; પણ પડિતજી મોતીલાલ નેહરૂની સાથે દેશ-સેવામાં જોડાઈને એમણે અનેક ભીરુ દેશહિતેષીઓને ઉત્તેજિત કર્યા છે એમ તો આપણે જોડા જ સમયમાં જોઈશું.

આ તો બધી વાતો થઈ. એથી કોઈ પણ જાણની છાતી જંચી આવે એમ છે; પણ મહાસભાએ કરેલા કાર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી આપણી જવાબદારીને વિચાર કરતાં છાતી બેસી જાય છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો સવાલ આવે મુકો, ખરો political boycott 'શાંત્યદારી બહિષ્કાર' પ્રબલને શીખવી ધારાસભાબહિષ્કારને ખરો વિજયવંત કરવાની વાત બાજુએ રાખો; નવા બંધારણનો ચોથો ભાગ અમલમાં મુકતાં પ્રબલનો આખો દેહ વલોવી નાંખવો પડશે એમ હું અત્યારથી જોઈ રહ્યો છું. તાલુકાનાં મુખ્ય ગામેગામે ફરી, સભાઓ ભરી, બંધારણનું મહત્ત્વ લોકોના મન ઉપર ઠસાવવાને, ખરું સમજદાર પ્રતિનિધિમંડળ રચવાને, નિર્મળ મનના, નિઃસ્વાર્થી, સંપૂર્ણ સમય અર્પણ કરનારા બીરો નવા બનેલા દરેક પ્રાંત માટે ઓછામાં ઓછા ૬૦ થી ૧૦૦ સુધી જોઈશે; તથા મહિના સાસ લીધા વિના તેમણે કામ કરવું જોઈશે; ગાડેગાડાં નાણાં જોઈશે. એ બધાને માટે દેશ તૈયાર છે ? તૈયાર નહિ હોય તો શરમાવાનો વખત આવશે. સામે બળીઆ શત્રુ તો અનેક વિધ્ન નાંખનારા પડયા જ છે. 'The hour of the greatest triumph is the hour of the greatest humility.' (ભારેમાં ભારે વિજયની પળ એ જ ભારેમાં ભારે વિનય અને નમ્રતાની પળ છે.) જે વિજયને ઉદ્દેશીને ગાંધીજીનું આ અમરવાક્ય નીકળેલું તે વિજય કરતાં આ વખતનો વિજય વધારે ભારે છે. તો તેને અનુરૂપ વધારે ભારે વિનયનમ્રતા પણ આપણે સજવી ધટે છે. એ વિનયનમ્રતા, મહાબલિદાનને માટેની એ શક્તિ, પરમકૃપાળુ પ્રભુ સિવાય બીજો કોઈ આપી શકે એમ નથી.

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

તા. ૧૬-૧-૧૯૨૧

§ નમ્રતાની જરૂર

અહિંસાધર્મનું પાલન કરનાર હમેશાં નમ્રવૃત્તિને પોષે છે. તે વિવેકી હોય છે. તે પોતાને સધળો આધાર એક પરમાત્મા ઉપર જ રાખે છે. આપણે જો પરમાત્માની જ મદદની આશા રાખતા હોઈએ તો આપણે અત્યંત નમ્ર બની, પાપથી દરતા રહીને જ તેની પાસે પહોંચી શકીએ. અસહકારવાદીઓ નાગપુરમાં મળેલી અલૌકિક કૃતેહથી કુલાઈ ન જાય એમ હું હૃદયથી છું. એક પળનો પણ શ્વાસ ખાધા વિના આપણે કાર્ય કરવા મંડી જવાનું છે. આંખાનું ઝાડ જેમ-ફળ આવે છે તેમ નીચું નમે છે. નમ્રતા ધારણ કરીને જ તે પોતાની મહત્તા દાખવે છે. આપણું વર્તન પણ તેવું જ હોવું જોઈએ. પોતાના મતથી જેઓ જુદા હોય તેના પ્રત્યે કેટલાક અસહકારવાદીઓ ઉદ્ગતાઈથી વર્તતાં સંબળાય છે; તેમની સાથેના વર્તનમાં સહનશ્ચક્તિની

નમ્રતાની
જરૂર

ખામી ખતાવતા નેવામાં આવે છે. તેઓ ને કુલાઈ જવાની શક્તિને પોષણે તો ખારી ખાતી છે કે તેઓ જરૂર પોતાની મહત્તા અને કીર્તિ ગુમાવી બેસશે. આપણે જે પ્રગતિ કરી છે તેથી અસંગૃહ થવાનું પ્રયોજન નથી, છતાં આપણે મગર થઈ શકીએ એટલું તો કંઈ ખાસ કરી નથી નાંખ્યું. મગર થવાને તો આપણે જે કંઈ ભોગ અત્યાર સુધી આપ્યા છે તે કરતાં હજારગણા વધુ ભોગો આપવા પડશે. જે હજારો પ્રતિનિધિ બંધુઓ રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મંડપમાં આવ્યા હતા તેમણે વિચાર-પૂર્વક ગંભીરતાથી સ્વીકારેલું છે કે આત્મભોગ વિના આપણે કંઈ જ કરી શકવાના નથી. છતાં હજુ ધણા ઓછા પ્રતિનિધિ બંધુઓએ એ સિદ્ધાંતને વ્યવહારમાં મુક્યો છે. વકીલોને એક બાજુએ રાખો; કેટલાં મામાપોએ પોતાનાં બાળકોને સરકારી અને સરકારી મદદ લેતી શાળાઓમાંથી ઉઠાડી લીધાં? જેઓએ અસહકારના ડરાવને પોતાનો ટેકા આપ્યો હતો તેવા કેટલા પ્રતિનિધિઓએ રેંટીયા ઉપર સૂતર કાંતવાનું શરૂ કર્યું છે? કેટલાએ પરદેશી કાપડ વાપરવાનો ત્યાગ કર્યો છે?

અસહકારી
અને
નમ્રતા

અસહકારની હીલચાલ કુલજીજી બનવાની, બડાઈ મારવાની કે થાપ દેવાની નથી. આપણી સત્પનિદાની એ હીલચાલ કસોટી છે. એ હીલચાલમાં આપણે અનેક સંગીન આપભોગો આપવા પડશે. રાષ્ટ્રનું મહાન કાર્ય ઉપાડી લેવાની તાકાત આપણે ધરાવીએ છીએ યા નહિ, આપણે પ્રામાણિક છીએ યા નહિ, એ પ્રશ્ન આ હીલચાલ આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત કરે છે. જે વિચારો આપણે જનસમૂહ સમક્ષ મુકીએ છીએ તે જ મુજબ વ્યવહારમાં આપણું આચરણ હોવું જોઈએ એ આ હીલચાલનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આપણે જેમ જેમ વધુ કાર્ય કરતા જઈએ તેમ તેમ આપણને એમ જ લાગવું જોઈએ કે આપણે ધારીએ છીએ તેથી વિશેષ અને તેથીયે વિશેષ હજુ કરવાનું બાકી છે. આપણી અપૂર્ણતા વિષેના આ વિચાર આપણી દષ્ટિ સમક્ષ રાખી આપણે વધુ અને વધુ નમ્ર બની આગળ વધવું રહ્યું. અસહકારવાદી પોતાના શુદ્ધ વર્તનથી પ્રજાનું ધ્યાન પોતા તરફ ઝટ કેવી રીતે ખેંચાઈ આવે તેના જ વિચાર કરતો રહે. તે ખીન્નઓને દાખી દુભવીને નહિ, પરંતુ પોતે જે કંઈ કરી શક્યો હોય તેથી નમ્ર બની ખીન્નઓને દાખલારૂપ થઈ પડે. તેના મતમાં—તેની માન્યતામાં શું સમાયેલું છે તે માત્ર સંગીન કાર્ય કરીને જ તે ખતાવે. પોતે લીધેલા માર્ગની યથાર્થતા વિષે તેને શંકાનું સ્થાન જરાયે હોવું ન જોઈએ. અને તે માર્ગને દૃઢતાથી વળગી રહેવામાં જ તેના બળનું માપ કાઢી શકાય છે. મ્હોડે વાતો કરવા કરતાં બ્યારે તે સંગીન કાર્ય કરી ખતાવે ત્યારે જ તેના મતની સચ્ચાઈ વિષે તેના

વિરોધીઓને ખાત્રી થઇ શકે. બોલવામાં કટુતા યા તો મમરરી હોય એ તેના પોતા વિષે અમદા બતાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેના મત વિષે અને તેની કાર્ય કરવાની શક્તિ વિષે તેના વિરોધીઓને તે શંકાશીલ બનાવે છે. એટલે આપણે સ્વરાથી ફતેહ મેળવવી હોય તો આપણી પ્રથમ ફરજ નમ્રતા ધારણ કરવાની છે. એટલે હું આશા છું રાષ્ટ્ર કે પ્રત્યેક અસહકારવાદી સંયમી અને નમ્ર બનવાની આવશ્યકતા સમજશે. જો પ્રત્યેક અસહકારવાદી પોતાની ફરજ પૂર્ણ રીતે સમજી કાર્ય કરવાનું શરૂ કરે તો આપણને મહાન લાભનું કાર્ય તે છોડું થઇ પડે. એ મહાન કાર્યને છોડું કરી બતાવવું એ આપણા પોતાના જ હાથમાં છે અને એ જ રસ્તે હું અનેકવાર કહી ચુક્યો છું કે એક વરસની અંદર આપણે સ્વરાજ મેળવી શકીએ.

૬ પ્રવૃત્તિને કેમ પોષવી ?

નામપુરની રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ એકે અવાજે પસાર કરેલા અસહકારના ઠરાવનું પ્રત્યેક દેશપ્રેમી ભારતવાસી ધ્યાનપૂર્વક ચિંતન કરશે. એ ઠરાવ પસાર કરાવવા જે જે પ્રતિનિધિઓએ પોતાનો મત નોંધાવ્યો તે બધા જો તેના કાર્યક્રમ પ્રમાણે તુરત અમલી દામ કરવા વળગી નહીં તો એક વર્ષની અંદર આપણે સ્વરાજ્યને ઘેર કરીએ. સરકાર સાથે અસહકાર કરવાની આવશ્યકતા વિષે માત્ર પ્રતિનિધિઓએ જ આગ્રહ કર્યો છે એમ નથી, પણ હજારોની સંખ્યામાં જેઓએ મહાસભામાં પ્રેક્ષકો તરીકે હાજરી આપી હતી તેઓએ પણ અનેક રીતે દર્શાવી આપ્યું હતું કે અસહકારના ઠરાવમાં જે કાર્યક્રમ દોરવામાં આવ્યો છે તે પ્રત્યે તેમની પણ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે.

નામપુરના
ઠરાવ

અમલની
જવાબદારી

નાતાલના તહેવારના દિવસોમાં એક સ્થળે એકઠા મળી માત્ર ઠરાવો પસાર કરી ખીજ તહેવારના દિવસો આવે ત્યાં સુધી કુબંધુની નિદ્રા લેવી અને ૧૨ી ઉઠીને પાછા ઠરાવો જ કરવા એકત્ર થવું એ દિવસો હવે સુબાએ ગયા છે. પોતાની માન્યતા મુજબ કંઈ ને કંઈ કાર્ય જેમણે કર્યું નહિ હોય તેવાઓને માટે મહાસભામાં હાજરી આપવી એ હવે વધુ અને વધુ મુશ્કેલ બનતું જશે. સરકારી યા તો સરકારની દેખરેખ નીચે ચાલતી યાજ્ઞાઓમાં પોતાનાં બાળકોને ઉઠાડી લેવાની પ્રત્યેક જણ પાસે માનણી કરવામાં આવી છે. મહાસભાએ પ્રત્યેક ભારતવાસી પાસેથી

એવી આજ્ઞા રાખી છે કે જેમ અને તેમ થોડી વિદેશી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો. હાથે કાંતેલા સૂતરમાંથી હાથની સાળ ઉપર વણાયેલા કાપડોનો જ માત્ર ઉપયોગ કરવો. લો. તિલક મેમેરિયલ સ્વરાજ્ય ફંડમાં કુલ નહિ તો કુલની પાંખડી મુકવી એમ પ્રત્યેક ભારતવાસીને વીનવવામાં આવેલ છે. અસહકારની આ ચળવળ એ પોતાના હૃદયને ઉકેલી જોવાની એક ધાર્મિક ચળવળ છે. કાર્ય કરનારાઓએ પ્રબળ તેમની દેશ પ્રત્યેની ધરજને વિષે નિરંતર જાગૃત રાખવી જોઈએ. અસહકારના ઠરાવમાં દાખલ કરેલો કાર્યક્રમ અમલમાં મુકવા રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રત્યેક મંડળોને પૂર્ણ ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ સ્વીકારેલા નવા બંધારણથી દરેક કાર્યકર્તા અસહકારના ઠરાવના કાર્યક્રમના પ્રત્યેક અંગને એક વર્ષની અંદર પૂર્ણપણે અમલમાં મુકી દેવા પ્રબળ વ્યસ્થિત રીતે તૈયાર કરી શકે છે, અને ભારતવાસીઓનો મોટો સમુદાય સચેત બની પોતાના પ્રયાસો કાર્યક્ષેત્રમાં ચાલુ રાખે તો આપણી આત્મનિર્ભયની યોગ્ય અભિલાષા પૂર્ણ કરવાની આડે કંઈ પણ આવી શકે એમ નથી. આપણે હાલની બધી સરકારી શાળાઓને રાષ્ટ્રીય બનાવી દઈએ, અદાલતોનો બહિષ્કાર કરીએ અને આપણને જોઈતું સર્વ કાપડ આપણે જાતે જ બનાવી લઈએ તો આપણે રાજકારોબાર આપણે જ ચલાવવાનો આપણે અનિવાર્ય હક આપણે મેળવી લીધો સમજવો; અને જગતની કોઈ પણ શક્તિ પછી આપણને આપણા અંતિમ ધ્યેય તરફ જતાં અટકાવી નહિ શકે. થોડાક હજાર સ્વાયત્તાગી, પ્રામાણિક અને ઉદ્યોગી કાર્યકર્તાઓની મદદથી મેં ઉપર દર્શાવેલી ત્રણ વસ્તુઓ આપણે કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલી વિના કરી શકીએ.

તિલક
સ્વરાજ

આ મહાન કાર્યને પહોંચી વળવા આપણે પૈસા કેવી રીતે એકઠા કરવા એ વિષે વિચાર કરવાનો આ લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. લો. તિલક સ્મારક સ્વરાજ્ય ફંડ એવું મોટું હોવું જ જોઈએ કે જે આપણી દરેક જરૂરીયાતને પહોંચી વળી શકે. આપણે જે નવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ ઉપજાવી કાઢવા માગીએ છીએ તેના ખર્ચનો સમાવેશ પણ એ જ ફંડમાં થઈ જવો જોઈએ. એ ફંડમાં શ્રીમતોના હજારોનાં દાનને તો આવકાર છે જ, છતાં કરોડો ગરીબોની એક એક પાછથી પણ એ ફંડ વૃદ્ધિગત અને પાવન થવું જોઈએ. આ ફંડમાં જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાપૂર્વક આપેલી દરેક પાઈ માતૃભૂમિમાં 'સ્વરાજ' સ્થાપવાના દાન દેનારના નિશ્ચયની નિશાનીરૂપ હશે. હું એટલું કહેવાની હિંમત કંઈ છું કે પ્રજા પોતાની ધણી બીનજરૂરી આદતોને ત્યાગી, ધણી દુર્ગુણોને છોડી અને જોઈએ તે કરતાં વિશેષ વસ્તુઓ અંતઃકરણની વૃત્તિ ઉપર સંયમ રાખી

તેમાંથી જે બચત થાય તે આ પવિત્ર ૪૬માં અર્પણ કરે તોપણ આ મહાન હીલચાલમાં નાણાંની ખોટ ન રહે.

જે ભારતભાતાની મહિલાઓ પોતાના વધારાનો દાગીનાઓ આ પવિત્ર ૪૬ને અર્પણ કરી દે, દારૂના વ્યસનમાં પડેલાઓ જે પોતાની એ આદતને ત્યાગી તેનાથી બચતા પૈસા અરધા પણ આ ૪૬માં જમા કરાવે, જે ખીડી પીનારાઓ નિધન ભારતના ધનનો ધૂમાડાના ગોટગોટામાં નાશ કરતા અટકી સ્વરાજ મળતાં સુધી ખીડી પીવાનું છોડી દધ તેમાંથી બચતા પૈસા અરધા સ્વરાજ ૪૬માં આપે, તોપણ આ પવિત્ર હીલચાલને ફતેહમંદ બનાવવા આપણને જેટલા પૈસા જેમણે તેટલા જરૂર મળી રહે. દારૂ પીવાની ખૂરી આદતની સામે મધ્ય પ્રાન્તમાં જમ્મરદસ્ત હીલચાલ ચાલી રહેલી છે એ જાણીને મને ભારે આનંદ થયો છે. એ હીલચાલનું ત્યાં એ પરિણામ આવ્યું છે કે હજારો માણસોએ શાપ સમાન આ દુષ્ટ આદતને છોડી દીધી છે એવા ખબર મને મળ્યા છે. ભારતવર્ષમાંથી આ દુષ્ટ આદતને જડમૂળથી ઉખેડી ફેંકી દેવા માટે જે વ્યવસ્થાપૂર્વક બંદોબસ્ત કરવામાં આવે તો અસહકારની ચળવળની એક ભારેમાં ભારે ફતેહ ગણી શકાય, અને મારી ખાત્રી છે કે જેઓ આ દુષ્ટ આદતમાંથી ઉગરી જાય તેઓ હર્ષપૂર્વક આભારની લાગણી સાથે તેમાંથી બચેલા પૈસાનો થોડો ભાગ આ ૪૬ને જરૂર અર્પણ કરે. આપણે અત્યંત ગરીબ પ્રજા છીએ, આપણે પ્રતિદિન ગરીબ થતા જઈએ છીએ અને જે આપણે મરીમોમાંથી પૈસા એકઠો કરવા ઉમેદ રાખતા હોઈએ તો જાતે આપણોગનો દાખલો બેસાડીને જ આપણે તેમ કરી શકીએ. આપણી માતૃભૂમિને ખાતર એવું કંઈક ને કંઈક તો આપણી પાસે હોય છે જ કે જેનો આપણે ખુશીથી ત્યાગ કરી શકીએ. જેઓ શુદ્ધ ધાર્મિક વૃત્તિથી ધાર્મિક કાર્યને માટે દાન કરે છે તેમને પણ હું અવશ્ય સૂચવું કે તેમણે પોતાનું દાન ભારતવર્ષમાં 'સ્વરાજનું મંદિર' ચણવાના કાર્યમાં આપવું જોઈએ. આ કાર્યને સાધવા માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સમિતિએ એક કાર્યવાહક મંડળ ચૂંટી કાઢ્યું છે, તે એક સુંદર યોજના ધડી કાઢશે એમ મારી ખાત્રી છે. પરંતુ જે સ્વયંસેવકો કાર્ય કરવા ઇચ્છે તેમને હું સૂચના કરું છું કે તેમને ગરીબ વર્ગ પાસે પહોંચી તેમને સંયમી થવાનો બોધ આપી ઉપલી યોજનામાં પૂરવણી કરવી. આ કાર્યને માટે જુદા જુદા ઇલાકામાં એકબીજા વચ્ચે નિર્ભજ હરિશ્ચંદ્ર ચાલવી જોઈએ.

શાંત શાંત
આપો

ચાલવાડકર પટવર્ધન

એ સાથીઓ-
નાં મરણ

થોડા જ માસમાં હું મારા બે સાથીઓને ખોધ બેઠો છું. એ બંને પ્રભુના ભક્ત હતા. બંને કામના સેવક હતા. તેમની સેવા અદ્વય હતી. એક મજલાલ ભીમજી. બાળકોએ કૂવામાં ઘડો નાંખી દીધો હતો તે કાઢવા એ ભાઈ ઉતર્યા હતા. પાછા ઠોરીએ ચડતાં થાક્યા, લપસ્યા ને પ્રાણત્યાગ કર્યો.

બીજા ભાઈ પટવર્ધનને તાવ આવતો હતો. તે 'ચંગ ઇડિયા'માં પોતાને પૈસે ખાઈપી મદદ કરતા હતા. તે દરમિયાન માંદગીમાં સપડાયા. તેમના ભાઈને ત્યાં અમરાવતી તે સારા થવા ગયા. સારા થયા છે એમ માની મહાસભા સમયે નાગપુર આવ્યા ને ૪૧ મંદવાડમાં ઘેરાયા. આ તાવ જીવલેષુ નીવડ્યો. તેમની પાસે તેમનાં નજીકનાં સગાં અને બે ત્રણ મિત્રો સવાય કોઇ ન હતું. આમ પટવર્ધન ગઈ એકાદશીને દિવસે ચાલ્યા ગયા.

પટવર્ધનના
તુવાદ

તેમના જેવા કે મજલાલ જેવા સેવકો મેં ઓછા જોયા છે. તેમને ભાષણોની કે બીજી રીતે આગળ પડી કામ કરવાની ટેવ ન હતી. છતાં પ્રજા તો આવા જ સેવકોથી આગળ વધે. પટવર્ધનના સત્યની, તેમના નિરભિમાનની, તેમની તન્મયતાની સર-ખામણી કરાય તેવું નથી. તે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના બી. એ. એલ. એલ. બી. હતા. પણ તેમણે વકીલાતનો ધંધો કર્યો જ નહિ. સન ૧૯૧૬ની સાલથી તેમણે આશ્રમમાં રહેવાની ને જે કંઈ કામ પોતાને હિસ્સે આવે તે મૂંગે મ્હોડે કરવાની ટેવ પાડી હતી. મહાસભા પછી તેમનો વિચાર સોલાપુર જીલ્લામાં જઈ અસહકારનું કામ કરવાનો હતો. તેમના અંતકાળનો ચિતાર આપતાં એક સાથી લખે છે :

અન્તકાળનો
ચિતાર

“ અમે આવ્યા ત્યારે અંતકાળનો કંઈ જ કદ્યશ્વાસ ચાલી રહ્યો હતો, ચેતનાશકિત ગાઝી ન હતી, છતાં થોડા સમય પછી એટલે નવ સાડાનવ વાગે તેમને જરા જાલતા ભેદ મેં કહ્યું: ‘ સરકાર ! (પટવર્ધનનું પ્યારનું નામ) કેવળ શાન્તિ રાખો. ’ એટલે મને સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો: ‘ શાન્તિ જ છે ! ’ થોડી ક્ષણ પછી જોવા: ‘ ખરી વસ્તુ બીજી કોઈ નથી; એક જ છે. ’ એમની સન્નિપાતની દશા ગઈ હતી. બીજા કોઈનું નહિ પણ સત્ચિત્તનું એમને સ્મરણ થઈ રહ્યું હતું એમ સૌએ ચાકસ જોયું. થોડી ક્ષણ પછી મેં કહ્યું: ‘ સ્થિતપ્રજ્ઞ જોવાયે ? ’ અંતરનો આનંદ પ્રગટ કરી પોતે જ જાલવા લાગ્યા. ”

પછી ગીતાજીનો આ ભાગ કેવી રીતે એકથી વધારે વાર પટવર્ધન અને બીજાઓ જોવા એનું વર્ણન છે.

આ કંઈ મોતની નિશાની નથી. એ તો અમર ધવાનાં ચિહ્ન છે. પટવર્ધનના મૃત્યુથી સ્વાર્થે તેમના સાથીઓ ભણે રૂઢન કરે. પટવર્ધનનું સ્મરણ તેમને વધારે કાર્યપરાયણતા શીખવનારું છે. પટવર્ધન મરીને જીવે છે. તે નો મરતાં જ્યાં સ્વરાજની સેવા કરી રહ્યા છે.

મરીને જીવે છે

આવા અદૃશ્ય રહેલા સેવકો તો હિન્દમાં કેટલાયે પડ્યા હશે. તેમની નોંધ કેમ લે ? નોંધ લેવાની જરૂર પણ શી હોય ? ખરા સંતસાધુઓ છૂપા રહીને જ સેવા કર્યા કરે છે. પાંડવો કંઈ પાંચ જ નહિ હોય. અર્જુન જેવા ભક્ત, ભીમ જેવા યોદ્ધા, યુધિષ્ઠિર જેવા સત્યવાદી જગતમાં પડ્યા જ છે. તેમને પોતાની નામનાની ખબર નથી. તે ધૃત્યતા નથી. પટવર્ધન જેવા ધણી સેવકોને ભારતમાતા પેદા કરે !

તા ૨૦-૧-૧૯૨૧

§ બંગાળના નવજવાનોને—

પ્રિય તરુણ મિત્રો,

રાષ્ટ્રના આહ્વાનને તમે આપેલા જવાબની ખબરો હજી હમણાં જ મેં વાંચી છે. એનાથી તમે દીપ્તી નીકળ્યા છો અને બંગાળને પણ તમે દીપાવ્યું છે. મેં એનાથી ઓછાની આશા રાખી જ નહોતી, બલકે વધુની જ આશા રાખી રહ્યો છું. બંગાળ ભારે પ્રતિભાવાન છે; એથીયે ભારે એનું અંતઃકરણ છે. હિન્દુસ્તાનની અખ્યાતમુખ્ય પ્રશ્નો વારસો બંગાળે જ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં મેળવેલો છે.

બંગાળની પ્રશ્નો

કલ્પનાશક્તિમાં, શ્રદ્ધામાં, ભાવનામાં, હિન્દના ખીજ બધા ભાગોના કરતાં તમે યરો છો. ડરપોકપણાનો ડાઘ તમે બંગાળીના નામ ઉપરથી સાવ સાફ ધોષ કાઢ્યો છે. આ સ્થિતિ વચ્ચે આજ સુધી મોખરે રહેતું આવ્યું તેમ આજે પણ શરી એકવાર બંગાળ રાષ્ટ્રપ્રતિનિધિ મોખરે કેમ ન રહે ?

તમે પગલું ભર્યું છે; હવે પાછી પાની કરવાનો વિચાર પણ મનમાં આવવા દેતા ના. તમને આટલા દિવસ વિચાર કરવા મળેલા. તમે થોભી જોયું છે; વિચાર કરી જોયો છે. તમે રાષ્ટ્રને અસહકારનો એટલે કે આત્મશુદ્ધિનો, આપભોગનો, હિંમતનો અને આશાનો સંદેશ આપનારી મહાસભાની બેઠક તમારે ત્યાં ભરેલી. નાગપુરની મહાસભાએ તમારે ત્યાંની બેઠકે કરેલો નિર્ણય બહાલ રાખ્યો છે. વધારે

પાછા ન કરો

મનજૂત, વધારે શુદ્ધ કર્યો છે. મહાસભાએ એ સંદેશ પ્રથમ સંભળાવ્યો ત્યારે આપણામાં વરોધ, શંકા અને અણુરાગ હતાં. તે જ નાગપુરમાં ૪૨ી સંભળાવ્યો ત્યારે પરમાવધિનો આનંદ, સમાધાન અને સંપૂર્ણ એકમતીથી આખા સમાજનું અંતર ઉછળી રહ્યું હતું. તમે હા ના કરવાને, એ સંદેશો ઝીલી લેવાની ના પાડવાને મુખત્યાર હતા. તમે શ્રેષ્ઠ છતાં દુનિયાના ઉહાપણવાળાઓની દૃષ્ટિએ ઓછો સાવચેતી-વાળો માર્ગ પસંદ કર્યો છે. હવે તમારી પોતાની જાતને હાનિ પહોંચાડ્યા સિવાય—રાષ્ટ્રકાર્યને હાનિ પહોંચાડ્યા સિવાય—તમારાથી પાછા ફરી શકાય નહિ.

પણ ચાલુ રાજ્યતંત્ર અને તેથીયે ચડી જઈને તો આજની પાશ્ચાત્ય કેળવણીએ આપણી બુદ્ધિને ઘેરી ન લીધી હોત તો આપણને આજે આ સવાલનો આમ વિચાર કરવાનું જ રહેત નાહ. આશ્ચર્યનો જ દાખલો લો. મહાદુર આરબ જાતિ પોતાની સ્વાધીનતા પણ જાળવી રહે અને ખીજી બાબતોએ તેમને ગુલામ બનાવનારાઓની શાળાઓમાં શિક્ષણ પણ લેતી જાય એવા દેખાવની શું કલ્પના સરખી કરી શકાય ખરી ? એમની પાસે જઈને એમના ઉપર આક્રમણ કરનાર પરદેશીઓની શાળામાં ભણવા જવાનું કહેનારને તેઓ કેવળ હસી કાઢશે. આપણી બાબતમાં પણ એકવાર જે સરકારને આપણે ખરી કે ખોટી પણ આપણી ધૃત્તિ મુજબ વર્તવાની ફરજ પાડવાનો અથવા તો તેનો નાશ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે તેના આશરો હેઠળ ચાલતી શાળાઓનો ત્યાગ કરવાનું કહેવામાં એ વાત શું તેટલી જ બલ્કે વધારે જ લાગુ નથી પડતી ?

દેશનો એકાદ વર્ગ પણ ન્યાં સુધી કાર્યમાં, આપભોગમાં, તપસ્યામાં સાવ નહિ ઢંકાઈ જાય ત્યાં સુધી સ્વરાજ મળવાનું નથી. શબ્દજનજી અને દલીલથી સરકાર થોડી જ સમજી જનાર છે ? સમ્યાધનાં અને શરાતનનાં કૃત્યોને જ તે ઓળખશે.

આપભોગ
અને
અહિંસા

તલવારનું શરાતન તે સમજે છે અને એ તલવારનો તોડ પણ આપણી સામે તેણે કરી રાખ્યો છે. એ તો આપણે ક્યારે ભૂલેચૂકે પણ ખુનામરૂટી કરીએ એની વાટ જ જોઈ રહી છે. ખુનામરૂટીનો મુકાબલો કરવામાં અને તેને દાખી દેવામાં તે અજિત છે. તેથી જ આપણે અહિંસાધર્મ ઉપર દૃઢ રહીને તેમની હિંસ્રવૃત્તિને થીજવી દમશું. તલવાર ધ્વંસાવવાની તરસ જેના ઉપર ચાલવાને ટાંપી રહી હોય છે તેના તરફથી કશો જવાબ ન મળતાં એની મેળે મરી જાય છે. અહિંસા અસહકારનો પાયો છે. તેથી તમે તમારાથી જુદા પડનારાઓ પ્રત્યે રખે અધીરા કે

તા. ૨૦-૧-૧૯૨૧

ઉઠાંછળા બનતા. અસહિષ્ણતા એ જખરદસ્તીનો જ એક પ્રકાર છે અને તેથી તે આપણે સ્વીકારેલા ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. અહિંસામય અસહકાર સાચી લોકસત્તાનો પદાર્થપાઠ છે. જે ક્ષણે ગમે તેવી ઉરકેરણી વચ્ચે પણ આપણી આહવાનત્તિને ઉદ્દેગ નથી એ આપણે બતાવી આપી શકીશું તે જ ક્ષણે આપણું કાર્ય સિદ્ધ થયું સમજવું. કારણ તે જ ક્ષણે આપણે અસહકારનો આખો કાર્યક્રમ અમલમાં મુકી દીધો હશે.

પણ આટલા ઉપરથી તમે રખે હડબડી ઉઠતા. રાષ્ટ્રો અને જાતિઓ કંઈ ગણિતની ગણતરીઓ પાળીને નથી ખડતી કે નથી પડતી. એક દિવસની અંદર રાષ્ટ્રો સજીવન થયાં છે અને એક દિવસમાં નાશ પામ્યાં છે. ત્રીસ કરોડ માણસ જેવાં માણસને પોતાના સામર્થ્યનું બાન થવાની જ માત્ર ખોટી છે. થયું તે જ ક્ષણે એ સામર્થ્યનો ઉપયોગ સરખો કર્યા વગર તેઓ તત્કાળ સ્વાધીન જ બન્યાં સમજવાં. આટલું સૂઝી આવવું શું ભારે મુશ્કેલ છે ? એ બાનને અભાવે જ આટલા દિવસ રાજ્યકર્તાઓ આપણને એકબીજા સામે લડાવીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શક્યા. એ સ્થિતિ ચાલવા દેવા ધનકાર કરીયે તે જ ક્ષણે આપણે આપણા માલીક છીયે. તેઓ કાણ છે ?

સામર્થ્યનું
બાન

તેથી જ શાળાકોલેજોમાં જનારા તરુણ નવયુવકો જેવા અને ભાવનાભર્યા વર્ગો જેમની ઉપર સરકાર પોતાની જાળ સ્થેજમાં પાથરી શકે છે, તેમની તરફ અસહકાર પહેલું ધ્યાન આપે છે.

વિદ્યાર્થીઓ-
નો આપભોગ

વળી આપભોગનો પણ જ્યારે વિચાર કરીયે છીયે ત્યારે આપણી સંખ્યા સામું જોતાં આપણે ભાગે આવતો આપભોગ તો છેક જ નજીવો લાગવા માંડે છે. કારણ શો આપભોગ તમારી પાસેથી ભાગવામાં આવ્યો છે ? તમારા પુસ્તકો બહુતરને એક વરસને માટે અગર સ્વરાજ સ્થપાય ત્યાં સુધીને માટે બંધ રાખવાનો. આખા વિદ્યાર્થી જગતમાં મારામાં વસતી શ્રદ્ધા મુકી દેવાનું મારામાં સામર્થ્ય હોય તો હું તો કહું છું કે એક વરસ પણ અભ્યાસો છોડવા પડનાર નથી.

અને અભ્યાસત્યાગની એ મુદત દરમિયાન એ એક વરસથી પણ વહેલું સ્વરાજ કશી ગડબડ વગર ઘેર કરવાની રીત શીખી લેવાનું પણ હું તમને કહી દઉં છું. હું તમને રેંટીયાની ભેટ કહું છું અને સૂચવું છું કે તેમાં હિન્દુસ્તાનની આર્થિક દુર્દશાનો ઉકેલ રહેલો છે.

વિદ્યાર્થીઓને
રેંટીયા

પણ મારી આ સૂચનાનો અસ્વીકાર કરી શી, દાસે તમને આપવા કહેલા મહાવિદ્યાલયમાં પણ તમે જઈ સકો છો. ગુજરાતના મહાવિદ્યાલયમાંના તમારા વિદ્યાર્થી બંધુઓએ તો રોજના ૪ કલાક કાંતવાને આપવાનું માથે લીધું છે, એક સુંદર કળા શીખી લેવી અને સાથે નાગાને ઢાંકવાનું પુષ્પકમ સાધવું એ ભારે આપભોમ નથી જ.

સરકારી કાલેજો ત્યાગીને તમારો ધર્મ તમે બળવ્યો છે. તમારા વખતનો ઉપયોગ કરવાનો સહેલામાં સહેલો અને સૌથી વધુ લાભદાયક માર્ગ મેં તમને બતાવ્યો છે.

તમારા નિશ્ચયમાં દૃઢ રહેવાનાં બળ અને હિંમત પ્રભુ તમને આપો.

તમારો શુભેચ્છક,

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

રેંટીયાનો ધર્મ

સ્વરાજ અને
રેંટીયા

મહાસભાના અસહકારના દરાવનાં અંગો હું વર્ણવી ગયો છું. તે બધાં અગત્યનાં છે. પણ એક અંગ એવું છે કે જેનો અમલ પ્રભ કરે તો તે જ વેળા સ્વરાજ મેળવે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. એ રેંટીયાનો ધર્મ છે.

ઠેકઠેકાણે મને પૂછવામાં આવે છે કે શું સ્વરાજ મળશે તો અનાજનાં દામ સોંધાં થશે અને કાપડના ભાવ ઘટશે ? આ સવાલ યોગ્ય છે. સ્વરાજ મળે કે બીજું કંઈ મળે પણ જો આપણે પરદેશ ઉપર આપણા કાપડને સારા આધાર રાખીશું તો કાપડના કે અનાજના ભાવ ઘટવાના નથી. નહિ ઘટે કેમકે આપણે સાઠ કરોડ રૂપિયા ન્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન બહાર આપણા કાપડને સારા મોકલીએ છીએ ત્યાં સુધી આપણી બૂમ નહિ ભાગે. ત્યાં સુધી કરોડો માણસો થોડા કે વત્તા પ્રમાણમાં હોમ વિનાના રહેશે ને તેઓને પૂરું અનાજ કે વસ્ત્ર નહિ મળે.

એટલે આપણી સમક્ષ આપણી હાજતનેશું કાપડ પેદા કરવાનો પ્રશ્ન આવી પડ્યો છે. એટલું જ કાપડ આપણે પેદા કરીએ તો આપણા સાઠ કરોડ રૂપિયા બચે, એટલું જ નહિ પણ તે બધા ગરીબોના જ ઘરમાં જાય. આ કામ કેવળ રેંટીયાની પ્રવૃત્તિ વધારવાથી જ થઈ શકે. હિન્દુસ્તાનમાં પાંચ કરોડ રતલ સૂતર બહારથી આવે

છે. આ સૂતર એંશી નંબરનું ને તેથી પણ ચડતા નંબરનું હોય છે; એટલે જો તે બહુ હોય તો આળીસ કરોડ સુધી સૂતર થવા જાય. એટલું સૂતર આપણે ન કાંતીએ ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવાની વાત આપણે બૂલી જવી જોઈએ. આટલું સૂતર કઈ રીતે કાઢવું ?

આપણી મીસો કાઢી શકે તેમ નથી. રેંટીયો જ એ કામ કરી શકે તેમ છે. અને સૂતરને જાણી વધારવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો એ છે કે આપણી નિશાળોમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓ એ કામ કરતા થઈ જાય. આવાં કારણોને લઈને વિદ્યાર્થીની નિયામક સભાએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે વિદ્યાર્થી સાથે સંબંધ ધરાવતી શાળાઓએ નિશાળોમાં રેંટીયો દાખલ કરી સૂતર કઢાવવું જોઈએ. આપણા શિક્ષણકામમાં આટલી ટૂંકી હમેશાં રહી છે એ હું તો હમેશાં માનતો ને કહેતો આવ્યો છું. મારી હમેદ છે કે આ અભિપ્રાયને બધા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વધારી શકે. એ અભિપ્રાય વિશે વધારે વિચાર હવે પછી કરીશું.

શાળાઓમાં
રેંટીયો

સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ *

મારી હમેદ હતી કે મુસાફરીથી પાછો ફરીશ ત્યારે તમને મળીશ, તમારી સાથે મસલત ફરીશ, સુખદુઃખની વાતો ફરીશ અને મારા મુસાફરીના અનેક અનુભવોમાંથી થોડાં ટીપાં તમને આપીશ. તે વખતે મને ખબર નહોતી કે જે સંદેશો આજે બે દિવસ થયાં હું જેને તેને આપી રહ્યો છું તે જ સંદેશો આજે હું તમને આપીશ. જે વસ્તુ અત્યારે હું તમારી આગળ મુકવાનો છું તે દંઈ નવી નથી. તે વસ્તુ મારા મનમાં મૂળથી રહ્યાં જ કરી છે. યાજ્ઞે કદાજ્ઞે મેં એનો વિચાર કર્યો જ કીધો છે અને એનો અમલ પણ કીધો છે. પણ મારી જીંદગીમાં અમુક વસ્તુઓને અમુક વખતે જ હું ઘોળા દિવસના જેવી જોઈ શકું છું, જેમકે રોલેટ ક્રીકેટની ચળવળ વખતે નડિયાદમાં મને એક દિવસ એકાએક જગી આપ્યું કે કાયદાઓનો સવિનય ભંગ કરવાને પ્રભ હજી તૈયાર નથી. નડિયાદમાં હું પોતે રહ્યો હતો અને મારી માન્યતા પ્રમાણે મોટામાં મોટું કામ મેં ત્યાં કર્યું હતું. ત્યાંના જ માણસોએ ભીંત ભૂલે તેવી મોટી ભૂલ કરી. મેં જોયું કે કાયદાનો સવિનય ભંગ તો તે જ કરી શકે કે જેણે ખાસ્તીથી નહિ પણ સમજીને આખી જીંદગી કાયદાને માન આપ્યું હોય.

સ્વયંસ્ફુર્તિ
ના પ્રસંગો

* ગુજરાત મહાવિદ્યાલય (અમદાવાદ) ના વિદ્યાર્થીઓ આગળ નવ મહિનામાં સ્વરાજ મેળવવા શું કરવાની ફરજ છે તે સમજાવતાં કરેલું ભાષણ; તા. ૧૩-૧-૧૯૨૧

મારે મારું અજ્ઞ પાણું એથી લેવું પડ્યું. આવી રીતે અમુક વસ્તુ અમુક પ્રસંગે જ ઉભી આવે છે. હું વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે ભૂમિતિમાં મને કંઈ સમજતું નહિ. ૧૩મા પ્રમેય સુધી ભૂમિતિ શું એની મને ખબર જ ન પડે. પણ પછી એ ૧૩મું પ્રમેય જે વખતે શિક્ષકે પાઠીયા પર સમજાવ્યું તે વેળાએ એકાએક મારા અંતરમાં અજ્ઞવાણું પડ્યું અને ત્યારપછી હું રસપૂર્વક ભૂમિતિ શીખતો થયો. એ જ પ્રમાણે આજ ત્રણ ચાર દિવસથી એક વસ્તુ મારા મનમાં ઢગી ગઈ છે. આપણે અસહકારને સફળ કરવા ઇચ્છતા હોઈએ, વિદ્યાર્થીઓની પાસે એમાં ભાગ લેવડાવવા માગતા હોઈએ અને સ્વરાજ એક વર્ષમાં જોઈવું હોય તો આપણે શું કરવું જોઈએ ? જે વસ્તુ હું પ્રથમથી માનતો આવ્યો છું તે જ વસ્તુને હું અત્યારે તમારી આગળ મુકું છું. મારો તો એ વસ્તુમાં મૂળથી જ અડગ વિશ્વાસ રહ્યો; છતાં એ વિશ્વાસ શું કામ છે એવું એક પાસું હમણાં હું જેવું સમજ્યો તેવું અગાઉ નહોતો સમજતો.

સવત
કાંત્યા કરો

કુલપતિ તરીકે હું તમને કંઈ કહેવા નથી આવ્યો. મોટા ભાઈ તરીકે મથવા વડીલ તરીકે સલાહ આપવા અને મસલત કરવા આવેલો છું. તે સલાહ આમરૂપે જ તો આપવાનો જ. જેટલી દૃઢતા અને વિશ્વાસથી આજે હું આ વસ્તુ કહીશ તેટલી દૃઢતા અને વિશ્વાસપૂર્વક આ વસ્તુ અગાઉ કોઈ વાર મેં તમારી આગળ નથી મુકી. નિરાણે છાતવું, ફળવણી વગરના થવું એ તો આપઘાત કરવા જેવું છે એવું તમારું કહેવું હોય તો હું તમને કહીશ કે નિરાણમાં રહેવાનું પાપ છોડીને તમે અવશ્ય આપઘાત કરો. એ આપઘાતનો માફી હથેર તમને આપી રહેશે. અત્યાર સુધી હું તમને અનેક વાનીઓ પીરસતો. આજ તો હું એ કહેવા આવ્યો છું કે અસહકારને જો તમે ખરો કરવા ઇચ્છતા હો તો તમારી પાસેનો એકેએક કલાક સૂતર કાંતવામાં જ આપો. આ તમને નવી વાત લાગશે, આથી તમને આઘાત પહોંચશે. જેમને બી. એ. થવાની આકાંક્ષા છે અને જેમને આ વિદ્યાપીઠ એ ડિગ્રી આપશે એવી ખાતરી આપવામાં આવી છે તેમને હું કહું છું કે આજે હિન્દુસ્તાનને માટે રેડીયો ચલાવવો એ જ ભારેમાં ભારું ડિગ્રી છે. હું આજે સુધી ભૂલું છું તે મારા વિચારોનો જેટલો વેગ અત્યારે છે તેટલો વેગ હું તમારામાં આવેલો જોવા ઇચ્છું છું. તેને લાંબું છે.

સ્વદેશીના
ત્યાગનું
પ્રાયશ્ચિત

હિન્દુસ્તાન હાથથી મર્યું તે આપણે સ્વદેશીનો ત્યાગ કર્યો તેથી જ. હિન્દુસ્તાનમાં સૂતર કાંતવું એ એક જુદો ખર્ચો નહોતો. દરેક વર્ષની પ્રત્યેક સ્ત્રી સૂતર કાંતતી. કેટલાક પુરુષો પણ કાંતતા. ઠાકના મલમલનું સૂતર કાઢનાર પુરુષો હતા. પણ એ તો મેં ચોડા ખંખાદારીઓની વાત કરી. સામાન્ય રીતે કાંતવું એ ધર્મ નહિ પણ કર્તવ્ય ગણાતું, ધર્મ મનાતો. કાંતવાનું હિન્દુસ્તાનમાં ચાલુ હતું ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન આપાદ હતું, સમૃદ્ધ હતું. દેશની અંદરની માગણીને આપણે ચેદા દરેકું કપડ પહોંચી વળતું, એટલું જ નહિ પણ તેથી વધતું અને પરદેશ જતું એમ ભૂતકાળનો ઇતિહાસ કહે છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પવિત્ર કે અપવિત્ર સાધનો વડે કપડો વણવનો કામોગ નાજુદ કર્યો, કરોડો રૂપિયા મળે એટલા સાર તેમણે લગાઈઓ કરી, બંદરો સરે કયાં, વેપાર હાથ

કર્મો અને ઉવટે રાજ્ય વસાવું. આપણે જ્યાં સુધી પશ્ચાત્તાપ ન કરીયે, આપદાદાઓની ઉપર ગુસ્સેલા બુદ્ધિમંત્રી માટે જ્યાં સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરીયે ત્યાં સુધી સ્વરાજ શી રીતે લઈ શકીયે ? હાં હાંને આપણે તે નથી જ લઈ શકવાના. હાં દેવાની પદ્ધતિ આપણે છોડી દેવી રહી. હાંથી નહિ પણ આત્મશુદ્ધિથી જ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરીને આપણે અંગ્રેજોને રાજ્ય કરતા અટકાવવા જોઈયે. આપણી અપવિત્રતાને લીધે જ તેઓ રાજ્ય કરી રહ્યા છે, નથી રહ્યા છે એમ જો તમે માનતા હો, નિર્મળ સાધનોથી જ સ્વરાજને તમારે જો ધર કરવું હોય, તો શું કરવું જોઈયે ? પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈયે, પહેલાં કરતા તે કાંતવાનું કામ પાછું ઉપાડી લેવું જોઈયે. તમે કહેશો કે એ કામ તો સ્વીકારવું છે; તેમને કાંતવાનું કહેવા તૈયાર છીયે. હું કહીશ કે તેટલે નહિ ચાલે. પંડિતોની સીઓની લાજ લૂંટાયેલી આપણે જોવા વારો આવ્યો; એ લાજે પણ આપણે પુરુષોએ એ કાંતવાનો ધધિ કાઠ ખીલ ધધાને બદલે કરવાનો નથી, પણ પ્રભુના ફાજલ વખતનો ઉપયોગ કરીને સૂતર કાંતવાનું છે અને તેનાથી હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. આપણું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું તો ત્યારે જ થશે જ્યારે સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો બધાં કાંતતાં થઈ જઈશું. બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારના હિમાચલીઓ હૈંદુશાસરને પહોંડવા માટે બહિષ્કારની વાત કરે છે, પણ ખીલને પહોંડવાના કરતાં પોતે કાઠથી ન પહોંડવાની વાત કરવી એ મને તો ઠીક લાગે છે. જાપાન, વિશાલ અને અમેરિકાનું આરં બધ કરવું હોય તો આપણને જરૂરનું બધું જ કાપડ આપણે ધરમાં પેદા કરી લેવું જોઈયે. જ્યાં સુધી આપણે સૂતર પેદા નહિ કરીયે ત્યાં સુધી આપણને જરૂરનું તેટલું કાપડ આપણે વણી નથી લઈ શકવાના. અનુભવી વેપારીઓનું કહેવું છે કે આપણને જરૂરનું બધું કાપડ મીલોની મારફત મેળવવા ઇચ્છીયે તો તેટલી મીલો ઉભી થતાં પચાસ વરસ જોઈયે. ત્યારે નવ મહિનામાં એ કાર્ય કેમ સાધવું ? મીલોથી તમે કરોડોનો ઉદ્ધાર કદાપિ નથી કરી શકાના. કે અનેક લાઠીઓ અને બહેનો ઉધારાં ફરે છે તેમને ઢાંછી નથી શકવાના. કાંઈ પણ દેશ એકલી ખેતી ઉપર નથી નથી શકવાનો. ખેતીની જો મહદનીશ એવો ખીલ ધધા જોઈયે જ. ને ધધા કાંતવાવણવાનો જ છે. તેનો જ્યાં સુધી આપણે પુનરુદ્ધાર નહિ કરીયે, તે નહિ શીખી લઈયે ત્યાં સુધી આપણું ખીલું લાજુતર ફોગડ છે.

આ બધું કહીને એ સિદ્ધ કરવા માગું છું કે જો આ વાત સાચી લાગતી હોય—અને દેશની મહાસભાએ ઠરાવ કરીને આ વાતની સચ્ચાઈ જાહેર રીતે માન્ય કરી છે—તો આપણે અત્યારે શું કરવું જોઈયે ? જો નવ મહિનામાં સ્વરાજ મેળવવું હોય તો વિદ્યાર્થીઓને માટે ખરી વિદ્યા એ જ છે કે હિન્દુસ્તાનનો કાપડનો બૂખમરો મટાડવો. આજે હિન્દુસ્તાનમાં કાપડનો બૂખમરો છે. અનાજનો બૂખમરો તેટલો નથી. એ કાપડ પેટે ૬૦ કરોડ રૂપિયા દર વરસે બહાર ચાલ્યા જાય છે. હિન્દુસ્તાન આજે ૪૦ કરોડ રૂપિયા સૂતર પરદેશથી મંગાવે છે. એટલું સૂતર આપણે ધરમાં કાંતી લેવું જોઈયે. સૂતરની આપણે ત્યાં ખોટ નથી, કાંતનારની આજે ખોટ છે. વણનારાઓની સંખ્યાનો એકસ આંકડો હજી મને મળ્યો નથી, પણ તેમની સંખ્યા પચાસ લાખ કે

સાઠ કરોડ
બચાવો.

તેથી વધુ જોઈ છે. ને એ પૈસાને બચાવવા હોય તો આપણે સૂતર કાંતવા લાગી જઈએ. ૬૦ કરોડ રૂપિયાનો વેપાર દેશમાં જ ખેડવામાં કેટલા માણસોને રોજ મળે તેનો વિચાર કરો. કપડાને ધીની માફક વાપરવું જોઈએ. જોઈએ તેટલું કપડું વાપરી રાકીએ એવી આપણી સ્થિતિ નથી. એકલા પહેરણથી ચાલે ત્યાં સુધી ખીનું કંઈ ન પહેરવું જોઈએ. કુંઠા પ્રાવીઆથી ચલાવી રાકીએ તો લાંબું નહિ પહેરવું જોઈએ. ૬૦ કરોડ રૂપિયા બચાવવા માટે તેટલો જ મોટો આયોગ આપવો પડશે.

ફિલેન છાડી
મતો

વિદ્યાર્થીઓ આ આખું વરસ આ જ કામ જીવડી લે તો મહાસભાએ ઠરાવ્યા પ્રમાણે એક વરસની અંદર સ્વરાજ ઘેર કરી શકે. પણ આને માટે મહાપ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. અમુક શરતે તમારું આ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકો છો. વિદ્યાર્થી પોતાનો અભ્યાસ અટકાવીને હિન્દુસ્તાનને અર્થે મંદૂર બને. તમારી મંદૂરીને માટે તમે કંઈ મહેનતાણું ન લો તો તમારી મહેરબાની, પણ જેને લેવું હોય તે ખુશીથી લઈ શકે છે.

તમને સલાહ આપવાને હું ચોખ્ખો હોઉં તો તમને હું સલાહ આપીશ કે તમે તમારી કોલેજ છોડી દો. સ્વરાજ માટેની લડતમાં તમારા તરફનો પૂરો હિસ્સો આપવા માગતા હો તો હિન્દને માટે જેટલું સૂતર કાંતી શકો તેટલું કાંતો. રોજ છ કલાક કે તેટલા ન બને તો ઉપર ચાર કલાક પણ કાતવામાં ગાળો. તમે તદ્દન અભ્યાસ છોડી દો એવો મારો આગ્રહ નથી. છોડી દેશો તોયે તેમાં તમારી વિચારશક્તિ ઓછી થશે એમ હું માનતો નથી. જેનું મન મલિન નથી તેની વિચારશક્તિ કદાપિ ઘટતી નથી. મારો પોતાનો તો એ અનુભવ છે કે જ્યારે હું જ્યાં હોઉં અને વાંચવાને મને એકે પુસ્તક નહોતું મળતું ત્યારે હું વધારે વિચાર કરી શકતો. આપણું મન વાંચી વાંચીને સડી ગયેલાં છે. તેથી મેં તમને કહ્યું કે તમે છ કલાક કાંતો અને બાકીના વખતમાં શીખો. તમને તો હું એમ પણ કહું છું કે તમે આ કાંતવાના કામમાં પારંગત થઈ જાઓ તો તમે ગ્રામડાંમાં પણ ચાલ્યા જઈ શકો છો. તમારામાં એટલો આત્મવિશ્વાસ ન હોય તો તમે કોલેજમાં પણ રહી શકો છો. પણ મને એટલી તો ખાતરી લાગે છે કે બધાએ રોજ ચાર છ કલાક કાંતવામાં આપ્યા વગર આપણને સ્વરાજ નહિ મળી શકે. એક મહિનામાં કે બહુ તો ત્રણ મહિનામાં કાંતતાં શીખીને તમે ગ્રામડામાં પહોંચી જવાને તૈયાર થઈ જશો અને ત્યાં તેનો પ્રચાર કરી શકશો. સૂતરનો જૂખમરો મટાડીને જેટલું હિન્દુસ્તાનને આગળ લઈ જઈ શકશું તેટલું ખીન કરાથી નહિ લઈ જઈ શકીએ. વળી હવે તો આપણે મહાસભાના બંધારણ પ્રમાણે મતદારસંઘ તૈયાર કરવાના છે તે નહિ તો કેવી રીતે થઈ શકશે? ગુજરાતનાં ગ્રામડાંને આજે હું કથો પેગામ પહોંચાડી શકું? અંગ્રેજોને ગાળો દેવાનું કહું? કે તલવાર બંદૂક તેમને આપું? ત્યારે હું તેમને શું કહું? મારો સંદેશો આજે એ છે કે બધા સૂતર કાંતવામાં લાગી જાઓ. એક ગ્રામડાનો માણસ અમદાવાદ આવીને કાપડ લઈ જાય છે ત્યારે મને ભારે લાગી આવે છે. મારો સ્વદેશીધર્મ એ છે કે દરેક ગ્રામડું પોતાની જરૂરીયાતની ચીજ પોતે જ પેદા કરી લે. આ પ્રાચીન પ્રથાને જો આપણે પાછી લાવી રાકીએ તો આ હિન્દુસ્તાનની ઉપર

ગ્રામડાંનું
નર્થ

અર્થ કદાચ નાખી શકનાર નથી. આચાર્ય મહારાજને અને અધ્યાપકોને હું વીનવું છું કે એક વર્ષને માટે તો તમે આહું જ ધોરણ સ્વીકારો અને વિદ્યાર્થીઓને ગામડાંમાં મોકલી દેવા તૈયાર કરો.

આ વર્ષ દરમિયાન તમારું શિક્ષણ આટલું હોય તો બસ છે; તમારું મુજરાતી સુધારો, અંગ્રેજીનો ત્યાગ કરો, હિન્દુસ્તાની શીખો, હુડું સિપિ રમી જો, અને રેંદીયો ચલાવતાં શીખી લો. આટલું કરશો તો આપણે આવતા વર્ષને માટે તાલ બની નહીં. હું તો હમ્મશું છું કે સ્વરાજ મળે ત્યાં સુધી આ જ ધોરણ ચાલુ રાખો. તેમ ન થાય તો ઉપર એક વર્ષ સુધી તો રાખો જ. આ મારો આજનો સંદેશો છે.

તમે બેધડક થઇને જે કંઈ શંકા થાય તે પૂછો. અશક્તાવાળો એક પણ વિદ્યાર્થી આ નહું સ્વીકારી લે એમ હું નથી ઇચ્છતો. તમારાં યુદ્ધિ અને ક્રદય કબૂલ કરે તો જ મારી વાત માનજો.

સવાલોનાવાળા

વિદ્યાર્થી—માબાપ કહેશે, હમને મહાવિદ્યાલયમાં ભણવા મોકલ્યા હતા, રેંદીયો કાંતવા નહિ.

સ્વરાજના
વર્ષનું
શિક્ષણ

માબાપ આર
દેવતા

માંખીજી—તમને કહેવું કે રેંદીયો કાંતવો એ પણ ભણતર જ છે.

વિદ્યાર્થી—માબાપ ગામડે જવાની ના કહેશે અને કહેશે ઘર જ બેસી રહો.

માંખીજી—તો તમે ઘર બેસીને કાંતો એ સરસ રસ્તો છે. કાંતવાની પણ મનાઈ કરે તો વિનયપૂર્વક તેમને સમજાવવો. આખો દિવસ રેંદીયો કાંતનાર છોકરાને માબાપ એક દિવસ, બે દિવસ કે બહુ તો ચાર દિવસ લડશે. પણ પછી તો સમજી જ જશે. મેં એવાં પણ માબાપ જોયાં છે જે છોકરાને ભૂલું બોલાય એવું કહે છે. છોકરો ભૂલું ન બોલે તો ખીબાય છે, પણ બે ચાર દિવસ ખીબાઇને પોતાની મેળે રહી જાય છે. તમારામાં એટલી દૃઢતા તો જોઇએ જ, અને એટલી દૃઢતાની કોલેજના વિદ્યાર્થી પાસેથી તો હું આશા રાખું જ રાખું.

વિદ્યાર્થી—રેંદીયાથી અસહકારની લડતને શી મદદ મળશે ?

માંખીજી—રેંદીયાથી હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકારો. આર્થિક સ્વતંત્રતા નહિ આવે ત્યાં સુધી સ્વરાજ આપણે ભગવી નથી શકવાના. આપણે સાબુ વિના, સોય વિના કે ટાંકણી વિના ચઢાવી શકીએ; પણ કાપડ વિના ન ચલાવી શકીએ. અત્યારે આપણે બહારથી જેટલો માલ લાવીએ છીએ તેટલો આપી શકતા નથી. આથી વરસોવરસ આર્થિક ખોટ ચડતી જ જાય છે. સરકારી લસ્કરનો ભાર ખર્ચ આપણે ઉપાડવો પડે છે જ. ૬૦ કરોડ કપડાંમાં આપી દઇએ; અને ખીલું નકામી હાજરોમાં જાય એ પણ બુદ્ધિ આ જો સાચું હોય તો આપણે આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવી લેવી જ જોઇએ. ૬૦ કરોડ રૂપિયા આપણે બચાવી શકીએ છીએ તે બચાવી લઇએ. ૬૦ કરોડ બચાવજી

રેંદીયાથી
આર્થિક
સ્વાતંત્ર્ય

એટલે બીજા પણ બચાવવાની શક્તિ આવશે અથવા તેવી ચીજો બહારથી લેવી પણ તે વખતે પાલવશે. ટાંકણીનું કે ઘડિયાળનું કારખાનું હિન્દુસ્તાનમાં નહિ હોય તો હિન્દ કંઈ રાંડવાનું નથી, પણ કપડાં વિના તો હિન્દ ખરેખર વેધવ્યદશામાં છે.

રેંડીયા અને
વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થી—રેંડીયાના ડાખલ થવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં પાછો ખળભળાટ ઉત્પન્ન થશે.

ગાંધીજી—ખળભળાટથી તો વિદ્યાર્થીઓ ચડે છે. ખળભળાટ કરવો એ મારો અને અધ્યાપકોનો તો ધર્મ છે. અત્યારે વિદ્યાર્થીઓ ભગતા છતાં સૂતા છે. માખાપ સાથે, ભગત સાથે અને પોતાના સાથીઓની સાથે આવી ભતની વઢવાડ ચાલે ત્યાં કેટલાક ભગત થાય એ સંભવિત છે; તેમાં પડતી નથી.

વિદ્યાર્થી—વિદ્યાર્થી વગરના બીજા વર્ગને તમે કાંતવાનું કેમ નથી કહેતા ? વિદ્યાર્થી પાસે ભણતર શા સાર મુકાવો છો ?

ગાંધીજી—કાંતવું એ કેળવણી નથી એમ માનવું એ આપણી પહેલી ભૂલ છે. બલિદાન એ કેળવણી નથી એમ માનવું તે બીજી ભૂલ છે. કાલે જો બધા છોકરા સમજી જાય કે ભણતરનું બલિદાન કરીને દેશસેવા કરવી છે તો તે જ કાણે મારું એક વરસનું કામ પૂરું થયું એમ હું સમજીશું.

વિદ્યાર્થી—રેંડીયાથી જીવન શી રીતે નબી શકશે ?

ગાંધીજી—બુદ્ધિ વાપરનાર કમાણી પણ કરી શકે. પણ અત્યારે તો રેંડીયાને હું આપદ્ધર્મ તરીકે મુકું છું. હિન્દુસ્તાનના બધા છોકરાઓ રોજ ૪ કલાક સૂતર કાંતવાની પ્રતિજ્ઞા લે તો એક મહિનામાં સૂતરના ભાવ ઘટી જાય.

વિદ્યાર્થી—શાળાઓમાં આવો ફેરફાર કરવાથી અસહકારની ચળવળને ધક્કો નહિ પહોંચે ?

ગાંધીજી—નહિ. સરકારી શાળા છોડનારે સરકારી શિક્ષણ મહિન વસ્તુ છે એમ માનીને શાળા છોડવાની છે. આ વિદ્યાલયની લાલચથી જ છોડતા હોય તો તેમને તેમની કોલેજે જ મુખ્યારક છે. જો એકલું અક્ષરજ્ઞાન જ આપવું હોય તે ભલે તેવી જુદી કોલેજ ઉઘાડે. આપણને જો સૂઝવું હોય કે આપણું આ જ કર્તવ્ય છે, એક વરસ આ કામ કરશું તો દેશને લાલ થશે, સ્વરાજના આપણે સાધનભૂત થઈશું, તો આપણે આ કામ કરવું જ જોઈએ.

રેંડીયા માટે
વાતાવરણ

વિદ્યાર્થી—તમે માનો છો કે તમારા નવા વિચારને માટે દેશનું વાતાવરણ તૈયાર છે ? લડતના 'ટર્કિશ બાય' ના છેલ્લા ઓરડામાં એકદમ જ તમે પ્રભને હડસેલો મારો છો !

ગાંધીજી—વાતાવરણ તૈયાર છે એમ જાણું છું, તેથી તો હું આ વાત કહું છું. ગયા ત્રણ માસમાં દેશ ધણો જ વધ્યો છે. વાતાવરણ રેલવેની ગતિથી નહિ પણ ખરડ પડે તેમ ભૂમિતિની રીતની ઝડપે વધી રહ્યું છે. મેં આઠ વર્ષ ઉપર લખ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનને આ

માર્ગ દેવો પડવાનો છે. તે વખતે હું નાણુતો ન હતો કે ૧૯૨૨ ના જાનવારીની ૧૩મીએ વમારી પાસે હું એ વાત કરીશ.

વિદ્યાર્થી—દેશસેવા કરતાં પહેલાં કુટુંબસેવા ન કરવી જોઈએ ?

ગાંધીજી—જરૂર કરવી જોઈએ. પણ કુટુંબસેવા એ લોકસેવાની વિરોધી ન હોઈ શકે. પહેલાં પોતાની સેવા, પછી કુટુંબસેવા, પછી ગામસેવા અને પછી દેશસેવા એ ક્રમ હું માનું છું. પરંતુ કોઈ પણ સેવા જગતના કલ્યાણની વિરુદ્ધ ન હોવી જોઈએ. દેશના આવા દારિદ્ર્યના કાળમાં કુટુંબસેવાને નામે બહોનના વિવાદમાં વીસ હજાર રૂપિયા ખર્ચો ન શકાય.

વિદ્યાર્થી—દેશના રક્ષણ માટે પોલીસની જરૂર પડશે. આપ રેંડીયાને બદલે અમને ક્વાચત શીખરીને તે કામ માટે લાયક કેમ નથી કરતા ?

ગાંધીજી—પોલીસનું કાર્ય તે હું તમને કેવી રીતે શીખવું ? જ્યાં ભય હોય ત્યાં જઈને જલા રહેવાની શક્તિ આવવી જોઈએ. તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે ઉચ્ચ શિક્ષણ નીરાંતે લઈ લીધા પછી જ સ્વરાજની પેરવી કરીશું ?

વિદ્યાર્થી—સ્વરાજનો અર્થ શું ?

ગાંધીજી—આપણા હાથમાં લશ્કરી ખાતું આવે, ઉપજાવવાનો અધિકાર આવે, મહેસૂલોના વહીવટ આપણા હાથમાં આવે અને અદાલતો આવે, એનું નામ સ્વરાજ. એવું સ્વરાજ મને એટલે બધા અત્યાચારો આપણે અટકાવી શકીએ. આમાં આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય તો આપણે આજે જ મેળવી શકીએ તેમ જીએ. તે રેંડીયાથી મેળવી શકાય. દેશ આજે કદાચ આ વસ્તુને ન પણ ઝીલે.

વિદ્યાર્થી—તમે વારંવાર 'લડાઈની સ્થિતિ' 'લડાઈની સ્થિતિ' એ એવી વાત ક્યાં કરો છો તો શું 'વોલંટીયર આર્મી' જણ ક્યાં વિના તે થઈ શકશે ? વિદ્યાર્થીઓને લશ્કરી તાલીમ પણ આપવી જ જોઈએ. તો હાલ રેંડીયાને બદલે તેના ઉપર વધારે ભાર મુકવાની જરૂર નથી શું ?

ગાંધીજી—એ લશ્કરી તાલીમ તો બહુ જ થોડા વખતમાં થઈ શકાય એમ છે. અને લશ્કરી તાલીમ એટલે વળી શું ? બહાદુરી. [સિવાલ પૂછનાર વિદ્યાર્થી ભાઈ પુરાણીના અખાડામાં જનાર હતા એ ગાંધીજીને ખબર હતી.] બહાદુરી તે કંઈ અટાપટા ખેલવાથી આવે ? શહેરમાં પાછાં તોફાન થાય અને લોડા ધર બાળવા લાગે તો તરત દોડી જઈને જે વસ્ત્ર પડે અને કહે કે મને માથાં પછી જ તમે ધર બાળી શકશો તે ખરો બહાદુર. તેવે વખતે શું કુકમે અપાતા હશે ? 'માર્ચ' 'ક્રિવક માર્ચ' સાંભળવા સુધી જલા રહેવાનું હશે ? તેવે વખતે તો ક્વાચત પણ ભૂલવાની. એવે પ્રસંગે તો હું એમ જ કહી શકું કે ભાઈ, દોડાચ તેટલું દોડીને એ જગાએ પહોંચી જાઓ. હું તો એવો સમય આવે તો કંઈ પણ સાથે લીધા વિના--જોડા પહેરતો હોડો તો તે પણ પહેરવા મુકીને--દોડું અને આગો હોલવતાં જરમ

દેશસેવા
અને
કુટુંબસેવા

સ્વરાજનો
અર્થ

લશ્કરી
તાલીમ

થઈ બઈ. હું જે આમ ભસ્મ ન થઈ બઈ તો કહેજે કે માંધી બડી બડી વાતો કરતો હતો તે બધી મિથ્યા.

જિલ્લાફત
અને ગોરક્ષા

વિદ્યાર્થી—આપણી બધી માગણીઓ સરકાર આપે ને કેવળ જિલ્લાફતની માગણી ન સ્વીકારાય તો હડત ચાલુ રાખવી એઈયે ખરી ?

માંધીજી—જરૂર, ઇસ્લામને બચાવવામાં હિન્દુ ધર્મને બચાવવાની હું તાલીમ લઈ રહ્યો છું એમ મેં અનેકવેળા કહ્યું છે. ઇસ્લામના બચાવમાં જ ગાયતી રક્ષા રહેલી છે; અને જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનમાં એક પણ ગાય મરે છે ત્યાં સુધી મારા માંસ, મારા સ્નાયુ, મારા મધિરનું પાણી થઈ રહ્યું છે. ગાયને બચાવવાને હું તાલીમ લઈ રહ્યો છું, તપશ્ચર્ચા કરી રહ્યો છું, અનેક વિભૂતિઓ મેળવી રહ્યો છું. અને એ ગોરક્ષાનો મંત્ર જપતો જપતો જ હું મચીસ.

વિદ્યાર્થી—કેવળ રેંટીયાનું જ ધ્યાન ક્રીધાથી ચાલુ કેળવણી ભૂલી જવાશે એમ છ' આપ નથી માનતા ?

માંધીજી—રેંટીયાની પ્રવૃત્તિથી સ્વતંત્ર થઈ અક્ષરજ્ઞાન લેવા માટે આપણે ખરી લાયકાત મેળવીશું એટલે એ રેંટીયાની પ્રવૃત્તિથી તો હાલની કેળવણી સતેજ થઈ રહેશે.

વણકર પરિષદ્ આગળ *

વણકરોની
થડવીપડતી

ખૂબ હામમાં રોકાયેલો છતાં આ સભાના પ્રમુખપદને હું ઇનકાર કરી શક્યો નહિ. મારો ધંધો વણકરનો નહોતો છતાં હવે હું મને કિસાનકાષ્ટી ગણું છું અદાલતમાં પણ મારો એ જ ધંધો જણાવેલો છે. મને લાગે છે કે વણકરોની ઉત્પત્તિ નહિ થાય ત્યાં સુધી હિન્દની ઉત્પત્તિ અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ છે. તેથી છેલ્લી ખાસ મહાસભામાં આ વિષે કંઈક કહેવાયું હતું. હિન્દુસ્તાન પરતંત્ર થયું ત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં કાપડ બનવું તેવું ને તેટલું દુનિયામાં નહોતું બનતું. એટલું બધું કાપડ પેદા થતું ત્યારે અહીં મીઠા એક પણ નહોતી. તે વખતે ખાદીથી ઢાકાની મક્કમન સુધી તરેહવાર કાપડ મળતું. હિન્દને જોઈતું કાપડ પરં પાડવા ઉપરાંત વધારાનું પરદેશ મોકલાવું. બહારના માણસો અહીં જોવાને એંચાર્ડ આવતા. હારમીઠ્ઠા (કાંતવાના સંચાનો યોજક) કરતાં વધારે શક્તિ પવિત્ર રેંટીયા શોધનારે બતાવી હતી. આના કરતાં હિન્દમાં મોટી શોધકશક્તિ કોઈએ નથી બતાવી હિન્દ સુખી હતું ત્યારે દરેક ઘરમાં સૂતરની મીઠા હતી. બ્રહ્માએ વિચારી લીધું કે હિન્દને સ્વતંત્ર રહેવું હોય તો સ્ત્રીઓને ચોટું સૂતર બનાવી લેવું એ પોતાનો પવિત્ર ધંધો છે એમ સમજાવી લે. એટલે જ સૂતર બનાવનારી જુદી કોઈ કોઈ પેદા ન કરતાં બધી સ્ત્રીઓ માટે તે આવશ્યક રાખ્યું. ઇસ્ત

* નાગપુર મહાસભા વેળાએ મળેલી વણકર પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું લાખણ; તા. ૨૫-૧૨-૧૯૨૦

છડિયા કંપનીએ અહીં પ્રવેશ કર્યો તે દિવસથી પડતી યશ થઈ. ત્યારથી વણકરે અને કાંતનારે પોતાને ધણી છોડ્યો. ચંપારણમાં જેમ લોકો પાસેથી ગળીનો પાક લઈ લેવામાં આવતો તેમ લોકો પાસેથી સૂતર માવવામાં આવતું. તે એટલે સુધી કે લોકોએ કંઠાળીને પોતાનાં આંત્રણાં કાપી નાંખ્યાં. હૈંદીયાચરનું કાપડ પણ આવવા લાગ્યું. તમે ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા માગતા હો તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પુરાણ કાંતવાના અને વણવાના ધંધાને સજીવન કરો. આપણે ધર્માચરણ બૂલ્યા તેથી સ્વદેશને નામે દુરાચરણ કરી રહ્યા છીએ. માટે હું કહું છું કે ધર્મરક્ષણ માટે નહું સૂતર પેદા કરો, નહું કાપડ બનાવો. તેમ ન થાય તો બહારથી જરૂર મંગાવવું પડે. કાજલબાઈ અને વાડીઆ સાહેબ કહે છે કે ૫૦ વરસ સુધી આપણે આપણું કપડું પૂરું કરીએ એ અશક્ય છે. ગ્રામલેણએ બતાવ્યું હતું કે ૧૦૦ વર્ષ સુધીયે અશક્ય છે. તેઓની બૂલ છે. તેઓને બબર નહોતી કે હિન્દના દરેક ધરમાં રંગીણા ને સાળ હોઈ શકે છે.

જ્યાં સુધી સૂતર કાંતવાની ને વણવાની પ્રવૃત્તિ નથી ત્યાં સુધી સ્વદેશી બંડાર કાઢવા ભે દેશહિત નહિ પણ પાપ છે. મને રમાલ આપવામાં આવ્યો તેનો ધાગો પરદેશી છે.

વણકરોની સંખ્યા બહુ થોડી ભેઈ છે. ગણ વર્ગના કોષ્ટીમાંથી ત્રીભ અસ્પૃશ્ય લોક ભેતો નથી. મને એક ગૃહસ્થે લખ્યું કે તેઓને નહિ પેસવા દે. મેં કહ્યું કે તેઓને નહિ પેસવા દે તો હું આલ્શ્યા જઈશ. બીજું અધિવેશન કરો ત્યારે એ વણકરોને બોલાવજો.

તમે તમારો ધંધો જે રીતે ચલાવો છો તે ઠીક નથી. દેશને માટે જ એ ચલાવવા માગતા હો તો નહું સૂતર પેદા કરીને કે કરાવીને તે વણો. તે વણવામાં તક્લીફ પડશે, પણ તે ઉઠાવી લેવા ભેઈ. હિન્દુસ્તાનનાં બાળક અને બાળકીઓ રોજ એક કલાક કાંતે તો જેટલું કે કલ્પન કરીએ છીએ તેટલું કંતાઈ ભય. આજે હિન્દ માટે બારીક કાપડ બનાવવાનું કહેવાનો મારો ધર્મ નથી. આજે શોકાગ્નિ બળી રહ્યો છે તેમાં હિન્દનાં સ્ત્રીપુરુષોને ભે કરી શકું તો બરમ કરવા હું ચાહું છું. કોષ્ટીઓને કહું છું કે તેઓ પહેરે છે તે કાપડ તેમનું બનાવેલું નથી એ ખેદની વાત છે.

હિંદવાડાનું ભાષણ

ભાઈઓ અને બહેનો,

ગણ વર્ષ થયાં હું તમારા શહેરમાં આવવાની યેરવી કરી રહ્યો હતો. હિન્દુસ્તાન આખા પછી મારા પરિચયમાં આવનાર મુસલમાન ભાઈઓમાં પહેલા અલી ભાઈઓ હતા. ત્યારથી તેઓ નજરકદ થયા ત્યારથી હું તેમને મળવા આવવા માટે પરવાનગી મેળવવાની કોશીશ કરતો હતો, પણ તે મને મળેલી નહિ.

અલીભાઈઓ
અને
હિન્દવાડા

અહીં લાઈઓને હિન્દવાડા પર ભારે મોહખત છે. હું મુંબઈ થઈને અમદાવાદ થોડો આરામ મેળવવા જઈ એ અમારો પહેલો કારર હતો, પણ તેઓ મને હિન્દવાડા જેને માટે તેમને એટલી બધી લાગણી છે, જેની તેમણે સેવા કરી છે, જેણે તેમની પણ બદલામાં ધણી સેવા કરી છે, અને જેની પાસેથી તેમને ભારે આસાઓ છે તે આ સ્થળમાં સહ આવ્યા છે.

મહાસભા

નાગપુર
મહાસભાનો
કાર્યક્રમ

મહાસભાના મેળાવડાથી તો મધ્ય પ્રાંતનું ગૌરવ વધ્યું જ છે, પણ જે કરાવ મહાસભાએ કર્યો છે તેથી વળી વધારામાં વધારો થયો છે. હિન્દુસ્તાન તથા મધ્ય પ્રાંતને સારે નસીબે કલકત્તામાં જે થયું તેનાથી એક ડગલું પાછળ નહિ પણ આગળ જ નાગપુરમાં આપણે વધી શક્યા છીએ. આપણે ખિલાફતનું અપમાન ટાળવા ઇચ્છીએ, પંજબનો અન્યાય દૂર કરાવવા ઇચ્છીએ અને સ્વરાજ સ્થાપવા માગતા હોઈએ તો આ પક્ષું કર્તવ્ય શું છે તે નાગપુરની મહાસભાએ આપણને બતાવ્યું છે. સરકારી ખિતાબદારોને જેટલું કહેવાપણું હતું તેટલું આપણે કહી ચુક્યા છીએ. ખિતાબોને સંઘરવા કે તબ્બાની જવાબદારી મહાસભાએ તેમના ઉપર જ રાખી છે, તેથી જ આ વખતમાં કરાવમાં તેમનું નામ પણ જેવામાં નથી આવતું. કોઈ બાળક પણ હવે એવો નહિ હોય કે જેને એ ખિતાબો ધરાવનારાઓનો ભય હોય અથવા તેમના ખિતાબોને વિષે કોઈ પણ ભતનું માન હોય.

વકીલો

વકીલોને મહાસભાએ વકીલાત છોડવાનો વધુ આકરો પ્રયાસ કરવા તથા દેશની સેવામાં પોતાનો બધો વખત અર્પણ કરવા આમ્રદ કર્યો છે. જે વકીલોની પાસે પોતાના ગુજરાન જેટલી પણ બચત ન હોય તેઓને તેટલું મહાસભા જરૂર પડે પાડે. વકીલો પોતાની જે શક્તિ તથા સમયનો વ્યય અદાલતોમાં કરી રહ્યા છે તેની આજારે દેશના કાર્યમાં ધણી જરૂર છે.

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓની તથા વિદ્યાર્થીઓ વિષેની માયાપોની ફરજ પણ મહાસભાએ સૂચવી છે. હું અત્યારે તે બધાની દલીલ ન આપતાં મહાસભાનું ફરમાન જ તમારી સામે મુકવા માગું છું. બાળકોને શાળાઓમાંથી છઠ્ઠી લેવાની સાથે સાથે જ એ બાળકોને ખીન્ન કામોમાં ભેરવાની પણ તમારી ફરજ રહેલી છે. શિક્ષણ મળી શકતું હોય તો તે આપવાની ગોઠવણ કરો. જે તે દાલ ન મળે તો બાળકોને ખીન્ન દેશકાર્યમાં ભેડા હું નથી માનતો કે કોઈ પણ બાળક એવો હશે જે પંજબમાં થયું, ખિલાફતને થયું તે સમગ્ર પકી નહિ કહે કે 'હું આ રાજ્યને નિર્મૂળ કરવા માગું છું.' જે તેવો વિરોધ કોઈ ફેલ્ય તો તેને હું કહીશ કે તારી શાળા તને મુબારક છે. ૧૬ વરસની ઉપરના વિદ્યાર્થીઓને સરકારી અસરવાળી શાળાઓલેજોનો તરત ત્યાગ કરવાની મહાસભાએ સલાહ આપી છે.

ભરકરીઓ.

તે જ પ્રમાણે ભરકરી સિપાઈઓને પણ ચોતાનો ભાગ લેવાનો મહાસભાએ કહ્યું છે. સરકારી નોકરીની વફાદારી કામ પ્રત્યેની વફાદારીને તાલે છે, તેથી જ્યારે એક વફાદારી બીજી વફાદારીની આડે આવે ત્યારે નોકરીની વફાદારીનો ત્યાગ કરી કામની વફાદારી સ્વીકારવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. જો ડાયર જેવા કોઈ જુલમી અમલદાર બેઠ્ઠો હુકમ કરે તો તમે તેના હુકમને માન આપવા કરતાં બહાદુર થઈને તેની ગોળી ખાઈ મરી જવું કબૂલ રાખજો. જલિયાંવાલાના નિર્દોષીઓ જેવાને ગોળીએ ઉડાડવા કરતાં જાતે ગોળીએ ઉડવા તૈયાર થવું બહેતર છે. તમે તમારા દેશબંધુઓને માટે રહમદિલ બનો. તમારા હોદ્દાનો ગેરલાભ લઈ તેમના ઉપર જુલમ કરવાને બદલે તેમને તમારા જ સમજી તેમના ખરા રક્ષક બનો. તમને મળતો પૈસો દેશના જલામાં આપતાં તમને કોઈ નથી અટકાવી શકવું. જે કાંઈ બચાવતા હો તે જહોરમાં આપો. તમે જહોર સભામાં નિર્ભય થઈ આવી શકો છો. તમારાથી બાપલુ ન અપાય એ ખરું, પણ તમારા દેશની હીલચાલોથી વાકેફ રહેવા સભાઓમાં આવવા માટે તમને સરકાર બરતરફ ન જ કરી શકે. આ બધા ઉપરાંત

રૂપરેશી

ઉપર મહાસભાએ ખાસ બાર મુક્યો છે. જ્યારે લૅકેશાયરનું કાપડ અહીં આવવું અટકી ત્યારે જ હિન્દમાં સ્વતંત્રતાનો પાયો નાખાયો સમજજો. વળી એમ નહિ માનતા કે લૅકેશાયરની જગ્યા ભપાનને આપીને તમે ધારેલું પાર પાડી શકશો. આપણી મુક્તિ રેડીયામાં છે. દરેક ઘરમાં રેડીયો દાખલ થવાની જરૂર છે. અત્યારે જો દેશનો એકએક માણસ—ઝી, પુરુષ અને બાળક—કંઈક ને કંઈક વખત કાંતવામાં આપવાનું વ્રત લઈ લે તો જોતજોતામાં આપણે દેશનું અંગ ઢાંકવા બીજા ઉપર આધાર રાખતા બંધ થઈ જઈ સાઠ કરોડ રૂપિયા દેશને માટે બચાવી લઈ શકીએ.

હિન્દુમુસલમાન

તેટલું જ મહત્ત્વ હિન્દુમુસલમાન એકતાનું છે. આપણે અંગ્રેજનું ગળું નથી ઉડાડવા માગતા. તેવી જ રીતે આપણે એકબીજાનાં ગળાં પણ નથી ઉડાડવા માગતા. આપણે બાઈઓ થઈને રહેવું છે. શેતાન હમેશાં છિદ્રોનો લાભ લે છે. માટે છિદ્રો ખૂરવાં એ આપણું કામ છે.

અસ્પૃશ્યતા

જેમ હિન્દુમુસલમાને સંપત્તી રહેવાની જરૂર છે તેમ હિન્દુઓએ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક ટાળી હિન્દુ ધર્મ ઉપરની નામોશી દૂર કરવાની જરૂર છે. મહાસભાએ બધા હિન્દુઓને અસ્પૃશ્યતાનો ખોટો રિવાજ છોડી દેવાની આજ્ઞા કરી છે. તમે ખચીત માનજો કે જેમ હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેના અજુરાગનો લાભ સરકાર લેવા ચૂકતી નથી તેમ હિન્દુઓમાંના આ રિવાજને લીધે ફેલાતા આપસના અસંતોષનો પણ તે પૂરેપૂરા લાભ લેવા ચૂકે તેમ નથી.

ન્યાં સુધી આવી ખાખીઓ આપણામાં છે ત્યાં સુધી આપણે સ્વરાજ્યનો પ્રયત્ન અટકાવી નહિ. કાંઈ નવાઈ નહિ.

દુકાંમાં આવો મહાસભાએ નામપુરમાં એકે અવાજે મંદીર કરેલો દરાવ છે. તેને અમલમાં મુકવામાં આપણી કસોટી થવાની છે. આપણે એક વરસની અંદર સ્વરાજ્ય લેઈ કરવાનું ખીડું કાઢ્યું છે જે સરકાર પોતાની શેતાનિયતને ભૂલી આપણને સંતોષીને આપણી ઉચ્છાની હોયે અહીં રહેવા તૈયાર હોય તો આપણે તેને રાખવા માગીએ છીએ, પણ તે શેતાનિયતને ભલવી રાખી આપણને દબાવવા માગે તો હું કહું છું કે તેને નાબુદ કરવી એ જ આપણો ધર્મ થયો. તે જ આજ થઈ શકે તેમ હોય તો તેને માટે હું કાલ સુધી પણ રાહ જોવા નથી માગતો. ધર્મ આપણને આ મહાન લડતમાં જરૂરી તેટલી બધી કુરબાની કરવાનું બળ આપે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

તા. ૨૩-૧-૧૯૨૧

લંટ અને ચોરી

લંટચોરી-
માંથી રક્ષણ

જોટાણાથી કેટલાંક ભાગ્યે અને બહેનોએ ત્યાં લૂંટફાટથી વર્તી રહેલા ત્રાસની વાતો મને સાંભળાવી. તેવી જ સ્થિતિ ખેડાનાં કેટલાંક ગામડાંમાં વર્તે છે એ પણ મેં સાંભળ્યું. વડતાલ હું તે જ કારણસર જમ્મી આવ્યો. ત્યાં ધારાળા હાકોરોની મુલાકાત લીધી અને વધુ સાંભળ્યા પછી હું જોઈ શક્યો કે આ સવાલ મદતરનો છે. એ નવો નથી. આવી લૂંટફાટ હમેશાં થોડીવણી ચાલી છે. આ પણ રોગોના જેવો ઉપદ્રવ છે. કોઈ વાર વધારે ફાટી નીકળે છે ને કોઈ વેળા ધીમે ચાલે છે. આજ સુધી પ્રજાએ એમ જ માન્યું છે કે આવી લૂંટફાટ અટકાવવી એ સરકારનું કામ છે. પ્રજાની રક્ષા કરવાની સરકારની ધરજ તો અવશ્ય હોય જ છે. પણ જે પ્રજા હમેશાં આવી બાબતમાં કેવળ સરકાર પર આધાર રાખે છે એ સ્વતંત્ર નથી બની શકતી. આવે અસહકારને વખતે પ્રજા જો સરકારનું રક્ષણ શોધે તો તેણે આત્મચાત જ કર્યો કરેવાય.

અગ્રેજ
રાજ્યનું
પરિણામ

સરકારપક્ષ તરફથી તો હમેશાં કહેવાયું છે કે પ્રજા પોતાની રક્ષા કરવા તૈયાર નથી, પ્રજામાં બહારના હુમલાઓમાંથી બચવાની તાકાત જ નથી. આ વાત ચથાર્થ નથી એમ તો સ્હેજ વિચારે માલમ પડે એમ છે. આ સરકાર ન હતી ત્યારે પણ હિન્દુસ્તાનમાં નબળાની તાકાત હતી. જો હિન્દુસ્તાનની પ્રજામાં સ્વરક્ષાની શક્તિ ન હોત તો પ્રજાનો ક્યારનોયે નાશ થયો હોત. હકીકત તો એવી છે કે ગમે તેવી પતિત છે તોપણ હિન્દુસ્તાનની પ્રજા આજ સુધી પોતાની સભ્યતા સાંકેત હયાત રહી

હકી છે, ન્યારે રોમ, ઇજીપ્ત, ચૂનાન, ઇરાન વગેરે નાશ પામ્યાં છે. પ્રાચીન ઇજીપ્ત તે અર્વાચીન ઇજીપ્ત નથી. પ્રાચીન હિન્દ તે જ ધણે ભાગે આજ પશુ અર્વાચીન હિન્દ છે. ખતાં દલીલને ખાતર માની લઇએ કે ન્યારે અંગ્રેજી સત્તા દાખલ થઈ ત્યારે હિન્દ સ્વરક્ષા કરવા અશક્ત હતું; તો આજે તો તેના કરતાં પણ વધારે અશક્ત છે. અને અશક્તનું મુખ્ય કારણ સરકાર જ છે. સરકારે પોતાનો પ્રથમ ધર્મ જ બળવો નથી. તેની રચના હતી કે આપણને ધીમે ધીમે સ્વરક્ષા કરવાને લાયક બનાવવા. તેને બદલે આજની આપણી દશા આપણને એવી ભાસે છે કે આપણે બહારના તેમજ અંદરના આવા ઉપદ્રવોની સામે લડવા અશક્ત છીએ.

આપણે અશક્ત છીએ એવો આપણને આભાસ આવે છે એમ મેં લખ્યું. હકીકતમાં સરકારે આપણને અશક્ત રાખવા અને વધારે અશક્ત બનાવવા ધરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે. તોપણ આપણે સ્વરક્ષણ કરવા કેવળ અશક્ત નથી બની ગયા. બહારના ઉપદ્રવોથી બચાવ કરવાનો વિષય અત્યારે હું અહીં નહિ તપાસું. તે વિષે થોડું હું પૂર્વે લખી ચુક્યો છું. વળી પ્રસંગોપાત તે વિષયને લખાવીશ. આજે તો મેં ઉપર જણાવ્યા તે ઉપદ્રવોનો જ વિચાર કરીએ.

રોગનું કારણ જાણે જ તેનો ઇલાજ હાથ આવે છે. ઉપદ્રવોનાં કારણો તપાસીએ. જોટાણામાં મકરાણી અને બલૂચીનો ઉપદ્રવ સાંભળ્યો છે. ખેડમાં ધારાળાનો. જોટાણામાં કારણ એ અપાયું છે કે મકરાણી, બલૂચી વગેરેએ સરકારનો ડર મુક્યો છે અને તેઓને હવે કોઈ દંડનાર નથી એમ માની તેઓ પોતાનો લૂંટનો ધંધો કરે છે. ધારાળાઓ લૂંટ કરે છે તેમાં કારણ એ કહેવાય છે કે પાટીદારો પોતે પૈસા કમાવાના હેતુથી ધારાળાને ચડાવી લૂંટ કરાવે છે અને કોઈ એકબીજાની વચ્ચેની દુશ્મનાવટ સિદ્ધ કરવા ધારાળાની ખૂરી ટેવોનો ઉપયોગ કરે છે.

લૂંટચોરીનાં
કારણ

સહેલો અને સીધો ઉપાય તો એ છે કે મકરાણી, બલૂચી અને ધારાળાને આપણા ભાઈ બાપી આપણે તેઓને સારા થવા વીનવવું. તેઓ જો બૂખને લીધે લૂંટ કરતા હોય તો તેઓની બૂખ દૂર કરવી, તેઓને કેળવણી આપવી, તેઓની સારી ભાવનાઓ જાગૃત કરવી. આપણને સ્વરાજ્ય હોય તો આપણે શું કરીએ? આપણું સ્વરાજ્ય વ્યવસ્થિત હોય તો અવશ્ય તેઓને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

લૂંટચોરીની
સુધારણા

આ સુધારણાનું કામ સાધુઓનું છે. પૂર્વે પણ આવાઓને બોધ સાધુઓ જ આપતા. સ્વામિનારાયણે પોતે સામાન્ય વર્ણો પર સારી અસર પાડી તેઓની ખૂરી આદતો છોડાવી હતી. બધા સંપ્રદાયના સાધુશકીરોનો ધર્મ છે કે તેઓએ

નિભય બંની આવી કામોમાં પ્રવેશ કરવો ને પોતાના જનને જોખમે પણ આ લોકોને તેમનાં અયોગ્ય ધંધામાંથી રોકવા પ્રયત્ન કરવો. સાધુઓ જો આ તેમનું આવશ્યક કામ હોય તે તો થોડી જ મુદતમાં મેં વર્ણવી છે એવી કામો પર અસર કરે.

જો પાટીદારો ઉપર મુકાયો છે એ આરોપ ખરી હોય તો તેઓએ અરસ-પરસનો દ્વેષ છોડવો જોઈએ, તેમજ અયોગ્ય રીતે, ચોરીનો માલ ખરીદીને પૈસા એકઠો કરવાની આદતને પાપ માનવું જોઈએ. પાટીદારો બહાદુર ને માની કામ ગણાય. પાટીદાર કામે ખેડાની લડત વેળા શૌર્ય, ચાતુરી, એકતા, સમજ વગેરે ગુણોનું દર્શન આપ્યા હિન્દને કરાવ્યું હતું. એ કામને માહોમાંહે દ્વેષ અને અયોગ્ય રીતે કમાણીની ટેવ ન જ શોભે.

ધારાળાઓમાં કેટલાક માની ને વિવેકી આગેવાનો છે. તેમણે ધારાળાની સ્થિતિ સુધારવા સતત પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

ચોરલૂંટારા
સામે લડવું

ઉપરના બધા પ્રયત્નો એકબીજાના મદદગાર છે. પણ માનીયે કે એ બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય, તો હું જરૂર સલાહ આપું કે આપણે એવા લૂંટારા ચોર ઇત્યાદિની સામે થવાની શક્તિ મેળવવી. એ શક્તિ હથિયારો જતાં છતાં હોઈ શકે. દરેક ગામના થોડા પુરુષોમાં પોતાની જાતને જોખમમાં મુકવાની શક્તિ આવે તો તેઓએ રક્ષક બની જવું જોઈએ ને ગામની ચોક્કા કરવી જોઈએ. જ્યારે કોઈ પણ ગામ લૂંટવાને ચોર વગેરે આવે ત્યારે સૌ માણસો જાગૃત રહે, ડર નહિ ને લડવા તૈયાર થઈ જાય તો લૂંટારા જરૂર ભાગે. લૂંટારાઓ પાસે બંદુકો વગેરે હોય છે એવું મેં સાંભળ્યું છે. તેથી શું ? બંદુકદાર સામે પણ બહાદુર માણસ તો જરૂર લડી શકે છે. બંદુક-વાળાને મ્હાત કરનારા પણ ધણીને મેં સાંભળ્યા છે. એ કંઈ અસ્વાભાવિક બીના નથી. બંદુક ફોડનાર પણ હમેશાં કંઈ પોતાનું હથિયાર સાથે નથી રાખતો. છતાં કોઈ વેળા તેનો ભેટો બંદુકવાળાની સાથે પણ થઈ જાય છે. જ્યારે તે પાછો ન હોતાં ઝૂંટે છે. શૌર્યનું માપ હમેશાં મરવાની શક્તિમાં જ રહેલું છે, એટલે શૌર્ય શરીર નબળામાંયે થઈ શકે. પોતાની જાતને બચાવવા જેટલું શૌર્ય દરેકમાં હોવું જોઈએ ને દરેકે જેટલી કેળવણી થઈ જ લેવી જોઈએ. એ કેળવણી અટાપટાથી નથી આવતી પણ મનને કળવું કરવાથી આવે છે, મોતનો ડર મુકવાથી આવે છે. લાડી વગેરેના પ્રયોગો એવી શક્તિ મેળવવામાં અવશ્ય સહાયક હોય છે, અને જેમનામાં અદિસા ધર્મ નથી વ્યાપ્યો, જેઓ મરણીયા નથી થયા અને જેઓ મારીને પણ પોતાનો

અચાવ કરવા કલ્પક છે તેવાઓએ અવરય અટાપટાની તાલીમ લાઇને પણ સ્વરક્ષા કરવાનું બળ પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઇયે.

દુઃખની વાત તો એ છે કે આપણે પોતાનો કે પડોશીનો અચાવ કરવા અશક્ત છીએ એમ જ માની લીધું છે. આપણે શરીરે બળીઆ છતાં જો એક જ ચોર આવ્યો છે તો તેને લૂંટવા દીધો છે ને આપણે સૂતા રહ્યા છીએ. આપણે પડોશી-ધર્મને પીછાન્યો નથી; પાળ્યો તો ક્યાંથી જ હોય ? આ દશામાંથી આપણે તુરત નીકળી જ જવું જોઇયે. દરેક ગામમાં બહાદુરમાં બહાદુર માણસોએ સ્વયંસેવક બની લોકરક્ષા કરવાની જવાબદારી માથે લઇ લેવી જોઇયે. ચોર ઇત્યાદિ વર્ગ જ્યારે સમજશે કે ગામડીઆઓ પોતાના રક્ષા કરી લેવાના છે ત્યારે તેઓ ચોરી કરતાં ડરશે. ક્રમ રીત તો મેં પ્રથમ બતાવી એ જ છે. ચોરોને પણ શાહુકાર બનાવતાં આપણે શીખવવું. કનિષ્ઠ રસ્તો ચોરોના દડ દેવાના છે. ચોરોથી ડરીને સંતાઈ જવું એ અચાવનો રસ્તો નથી, એ તો ચોખ્ખા નામદોષ છે. આજની સ્થિતિને પહોંચી વળવા વ્યવહારમાં બધા રસ્તા સાથે લેવાવા જોઇયે.

લોકરક્ષાની
જવાબદારી

પરદેશોમાં પ્રચાર

વિલાયતમાં હિન્દના હિતની ચળવળ કરવા બ્રિટિશ મહાસભા સમિતિ જેવી સંસ્થા અમર 'ઇડિયા' જેવું જાણું નબાવવાની વિરુદ્ધ નાગપુરની મહાસભાએ કરેલો ઠરાવ કેટલાકને અજીબતો લાગ્યો છે. એમ પણ કહેવાયું છે કે મહાસભાએ નવું બંધારણ લડવા નામેલી સમિતિએ બ્રિટિશ સમિતિ કે 'ઇડિયા' જાણું બંધ કરવાની સલાહ આપવાનું નહોતું સૂચવેલું. આ સાચું છે, પણ એ સમિતિ અમૃતસરની મહાસભા વખતે નામાઈ હતી અને એણે કલકત્તાની ખાસ બેઠકમાં મહાસભાએ અસહકારનો ઠરાવ પસાર કર્યા ત્યારબાદ પોતાનો 'રિપોર્ટ' તૈયાર કરેલો એ જૂલવું ન જોઇયે. ત્યારપછી જે જે બનાવો બન્યા છે તે જોતાં વિલાયતમાં હિન્દના હિતની ચળવળ ચલાવતા ઉપર પ્રમુખીય પૈસાનું પાણી કરવાની ઉપયોગિતા વિષેના હિન્દી પ્રજાના વિચાર સારૂ પકટાઈ ગયા છે. નાગપુરની મહાસભામાં એવી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી કે નહિ એ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સિદ્ધાંતની વાત લાગી. તેમને લાગ્યું કે પ્રમુખીય અસહકાર તો નિશ્ચય કરનારી મહાસભા પોતાના કામમાં મદદ આપવાને સારૂ વિલાયતમાં સમિતિને નબાવી શકે નહિ.

બ્રિટિશ
સમિતિ અને
'ઇડિયા'

સ્વામ્ય અને
પ્રચારકાર્ય

મહાસભા પોતાને હાથે પાછા હાલવાનો પૂલ ભંગી ચુકી છે. એણે સ્વામ્યની ખનવાનો નિર્ણય કરી નાંખ્યો છે. તેથી વિલાયતની કમિટી કેટલી કાર્યદક્ષ હતી એ સવાલનો વિચાર કરવાપણું નથી રહેતું. આ બદલાયેલી સ્થિતિમાં એક પરદેશીઓની ખનેલી સમિતિને નભાવી તે ભારત પરદેશોમાં હિન્દુસ્તાનને માટે સહાનુભૂતિ મેળવવાનું પ્રચારકાર્ય કરાવવામાં મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા નથી. જે પ્રજામાં પાશ્વરી હશે અને તે પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરી ખતાવશે તો એની સામે પરદેશોમાં ગમે તેટલી ગેરસમજો ફેલાવવામાં આવશે તોપણ હિન્દુસ્તાનનું કશું નુકસાન થનાર નથી.

તમે પોકાર કરીને કહો કે ચૂપ રહો, પણ જે શરીરને જરૂરી ખોરાક નાહ મળે તે મરવાનું જ. તેમ આપણે આપણા કાર્યની જાહેરાતો કરીએ કે ન કરીએ તોપણ જે ક્ષણે આપણે સરકારને નમાવવાનું છોડી દેશું તે ક્ષણે એ સરકાર મરવાની જ. હું પોતે તો પરદેશોમાં પ્રચાર કરવામાં પૈસા ખચવા મહાસમિતિને આપવામાં આવેલી છૂટની પણ સામે થાઉં. એવા ટપ હજાર રૂપિયા પરદેશોમાં હિન્દુસ્તાન સામેના અન્યાયોની જાહેરાતો કરવામાં ખચવા કરતાં તેમાંથી રેંટીયા કે પ્રાથમિક શાળાઓ ચાલુ કરાવવાં હું વધુ ઉપયોગી ગણું. દરેક સત્કાર્ય એના મોનથી જ વધુ બેલે છે.

‘ઇડિયા’ કેમ
મંથ્ર કર્યું ?

‘ઇડિયા’ પત્ર બંધ કરવાની બાબતમાં હું એમ કહું કે એના વગર જ આપણે સુખી છીએ. એને લીધે આપણામાં ખોટી આશાઓ ફલી થતી. આપણા જ એકલાનાં માન અને ઇજ્જતની કસોટીનો આ પ્રસંગ છે અને બ્રિટિશ પ્રજાનાં માનઇજ્જતનો નથી એવું થોડું જ છે ? જે બ્રિટિશ પ્રજા સ્વાર્થી અને લખાડ છાપાંઓની વાતોમાં જ પોતાનો વિશ્વાસ મુકવાનું પસંદ કરશે તો ભલે કરે. આપણે ક્યાં આડો હાથ દેવા જઇશું ? આપણે મહાસભા તરફથી પંજાબ રિપોર્ટ પ્રગટ ન કર્યો શું ? કેણે એને માન્યો ? મિ. મૉન્ટેગ્યુ એને માનવા તૈયાર નથી. બ્રિટિશ પ્રજા એની હામાં હા ભણે છે. જૂની જાહેરાત કરવામાં બ્રિટિશ છાપાંવાળાઓ એક અમેરિકનેને જ હાર જાય તેમ છે. એમની અગેવ્યરીમાં આપણે ક્યાં ઉતરવા જઇએ અને છકડ ખાઇએ ? એવી અભિલાષા તરફ પણ આપણામાં અણગમો પેદા થવો જોઇએ.

૧ વડતાલની યાત્રા

સ્વામિનારાયણના આ પવિત્ર ધામની યાત્રા કરવાનું ગાંધીજીએ ઇરાવ્યું છે એમ જ્યારે મેં 'સાંભળ્યું' ત્યારે એમની સાથે જવાનું મેં માગી લીધું. સ્વામિનારાયણે પોતાનાં પવિત્ર પગલાંથી અંકિત કરી આ સ્થાનને તીર્થક્ષેત્ર બનાવ્યાને સો વર્ષ થયાં છે. ધારાળા-ઓમાંની લૂંટકારની વૃત્તિ લૂંટી લેવી એ જ તેમણે પણ તે દિવસોમાં કામ ઉપાડ્યું હતું. કાળીઓના સરદાર જોબન પગી અને તખા પગીને સાધુજીવન અર્પી તેમના ગામમાં પવિત્ર ધામ બનાવનાર સ્વામિનારાયણના જેવું જ કામ કરવા ગાંધીજીએ સો વર્ષ પાછી એ ગામની મુઠાકાત લેવા ધારી હતી એમ મને લાગ્યું.

સ્વામિનારા-
યણ અને
ગાંધીજી

નડિયાદથી વડતાલ અમે મોટરમાં ગયા ત્યારે મારી આંખ આગળ જે દૃશ્ય હતું તેટલો હતો તેને હું સ્વામિનારાયણના જીવનચરિત્રમાં અપાયેલા વર્ણન જેટલે મનમાં સરખાવી રહ્યો હતો, તે દિવસે મોટર કે આગગાડી ન હતાં. બળદના ગાડામાં કે ઘોડા ઉપર સ્વામિનારાયણ પોતાના સાધુ સહિત આવતા. દર્શનવેલા—પ્રેમવેલા લોકો અડધો ગાઉ સુધી સામા આવી આવવાની રાહ જોતા બેસી રહેતા; અને આવતાંની સાથે સામા દોડતા. દરેકને પોતાને ગામ લઈ જવાની ખેંચ. મહાપુરુષ રસ્તામાં મળે ત્યારે હાથમાંની લાકડી ફેંકી દેવી જોઈએ, છત્રી બંધ કરી દેવી જોઈએ એ જૂનો શિષ્ટાચાર પળાતો મેં જોયો. મોટરને લીધે સામા દોડી આવવાને બદલે લોકોને પાછળ દોડવું પડતું એ ચિત્ર ઉલટું કેંક દિલ્લગીરી ઉપજાવનારું લાગ્યું.

નડિયાદમાં ગાંધીજી ત્રણ ઠેકાણે થોડું થોડું જોવા. પહેલાં રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓ આગળ. એ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પોતાની શાળામાં રેંડીયો દાખલ કરવા મુખ્ય અધ્યાપકને વિનંતિ કરી ચુક્યા હતા અને એક રેંડીયો સભામાં ગાંધીજી આગળ મુક્યો પણ હતો. ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું:—

“અત્યારે તમારો, મારો, જે પોતાને હિન્દુસ્તાની કહેવડાવે છે તે દરેકનો એક જ ધર્મ છે. તે એ કે એક વર્ષમાં સ્વરાજ મેળવવું છે તેને માટે યોગ્ય ઉપાયો લેવા જ છે, જરૂરી ભોગ આપવો જ છે. ‘સ્વરાજ’ એ કાંઈ રાજપ્રકરણી વિષય છે એમ તમે ન માની બેસો એમ ઇચ્છું છું. દરેક બાળકે ‘સ્વરાજ્ય’ એ શું છે તે સમજવું જોઈએ; એ સ્વધર્મ છે એમ માનવું જોઈએ. સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાની દરેક બાળકમાં શક્તિ હોવી જોઈએ. એને મારીને કે ધમકાવીને એની પાસે કોઈ કાંઈ ન કરાવી શકે એટલી તેનામાં સત્તા હોવી જોઈએ. ખોટું માને તેને ખોટું કહે, સાચાને સાચું કહે એટલી હિંમત દરેક બાળકમાં હોવી જોઈએ. દરેક માળાપે બાળકને સાચા ખેડતા વચ્ચેનો ભેદ શીખવેલો હોવો જોઈએ. એ જ સ્વરાજ્યનો અર્થ છે. સ્વરાજ્ય એટલે જે મનમાં હોય તે બોલવાનો અને કરવાનો તથા જે વસ્તુ પાપર મનાય તે ન કરવાનો અધિકાર.

સ્વરાજ એટલે
સ્વધર્મ

હાથપગની
કેળવણી

“ જ્યાં સુધી આપણે કોઈ પ્રકારની સ્વતંત્રતા નથી ભોગવતા, જ્યાં સુધી આપણી ખાવાપીવાની વસ્તુઓ ઉપર, આપણા વિચારો ઉપર પારકો અંકુશ છે, ત્યાં સુધી આપણાથી સ્વરાજ્ય કેમ ભોગવાય ? વસ્ત્ર માટે આપણે પરાધીન છીએ. તેને લીધે આપણે અન્યની બાબતમાં પરાધીન થઈએ છીએ. હમણાં જ ભાઈ અમૃતલાલ ઠક્કર ઓરિસ્સામાં કામ કરી આવ્યા છે. ગુજરાતે ત્યાંના દુકાનના સંકટને નિવારવામાં કેટલોક હિસ્સો આપ્યો છે તેથી એ વાત કહું છું. એ દુકાનનું કારણ બલે અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ હોય, પણ ઓરિસ્સાના લોકો પાસે પૈસા નથી તેથી એ અનાજ લઈ શકતા ન હતા. એમની પાસે ધંધો ન હોવાથી એ લોકો કંગાલ છે. તેથી હું તો કહી રહ્યો છું કે જો બચ્ચાં પાસે પણ સ્વદેશની સેવા ઇચ્છતા હો તો જેમ એને ઇશ્વરનું નામ લેતાં અને લખતાં વાંચતાં શીખવવું જોઈએ તેમ એના હાથપગ પણ કેળવવા જોઈએ. એમાં જ હાર્દિક, માનસિક અને શારીરિક ત્રણે શિક્ષણ છે. રેંટીયામાં આજે હાથને મોટામાં મોટી કેળવણી છે; વળી એથી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવી શકીએ છીએ, કારણકે એથી આપણે ૬૦ કરોડ રૂપિયા બચાવતાં શીખીએ છીએ.

કર્તવાનો
ધર્મ

“ હું ઇચ્છું છું કે તમે બધાં બાળકો એમ માનતા થઈ જાઓ કે જેમ સત્યાદિ પ્રત બાળવાં એ ધર્મ છે, તેમ હિન્દુસ્તાનને માટે જે ચાર કે છ કલાક રેંટીયા ચલાવવો એ પણ ધર્મ છે. એક વર્ષ માટે છ કલાક રેંટીયા દરેક બાળક ચલાવે એમ હું ઇચ્છું છું. એ વસ્તુ ઇશ્વર આપણે માટે સહેલી અને હલકી બનાવે એમ હું પ્રાર્થના કરું છું, કારણકે એથી આપણે ધાર્મિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવીશું.”

અસહકારથી
ફાયદો

ત્યાંથી ગાંધીજી શિક્ષકોની સભામાં ગયા. નડિયાદની મ્યુનિસિપાલિટીએ સરકારી ગ્રાન્ટ છોડી દીધેલી હોવાથી, શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકોએ સરકારી નોકર મટી મ્યુનિસિપાલિટીના નોકરો થવું કે નહિ તેનો નિશ્ચય કરવાનો હતો. ગાંધીજીએ એમને સરકારના પેન્શન ઉપર જટલો વિશ્વાસ છે તેટલો શહેરીઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવા સમજાવ્યા. જો તેઓ સાચે ભાવે શહેરીઓની સેવા કરશે તો શહેરીઓ તેમને બૂલશે નહિ એવી શ્રદ્ધા રાખવા કહ્યું. અસહકારની બાબતમાં ગ્રાન્ટ છોડીને શહેરીઓએ પોતાની પ્રથમ ફરજ બજાવી હતી; હવે શિક્ષકોની વારી હતી. સરકારની મદદ છોડવાથી કેટલા ફાયદા થયા તે વિશે બોલતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે “ અત્યાર સુધી આપણને સરકારની ધાસ્તી રહેતી; આપણને એમ થતું કે સરકારની મદદ જરો તો આપણું કેમ ચાલશે ? તેને લીધે આપણે બહી બહીને ચાલતું પડતું. એની બીકથી આપણે વાત પણ નહોતા કરી શકતા. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે આપણે સરકારની મદદ વિના ચલાવી શકીએ છીએ, અને સરકાર આપણને કશું કરી શકતી નથી. આપણે જાણીએ છીએ છુટ્યા છીએ; આપણને જે લાગતું હોય તે બોલી શકીએ છીએ. આપણે સરકારને કહી દઈએ કે નિશાળ અમારી છે; પછી એ પોતાની અસર કેવી રીતે પહોંચાડે ? શું એ બધાને દંડી રાકે કે કેદ કરી રાકે ? પણ આ તો પહેલી અસર છે. એની સુવર્ણ અસર તો હજી હવે જોવાની છે. તે અસર પહોંચાડવા શિક્ષકોની મદદની જરૂર છે. સ્વરાજની લડતમાં તમારો ભાગ અને ભોગ આપવા તૈયાર થાઓ. સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે

તમારૂં પેન્શન પણ ચાલતું થશે. આપણે પોતાના હકોને માટે લડીએ છીએ, એમ જ્ઞાન-પૂર્વક-હિંમતપૂર્વક બધા માને અને કરે એમાં જ આ લડતનું રહસ્ય રહેલું છે. તમે સર્વે સ્વરાજના શિક્ષક બનશો અને ગ્યુનિસિપાલિટીને મદદ કરશો એમ ઇચ્છું છું.”

ત્યારપછી એ જ ઠેકાણે વેપારીઓની સભા થઇ. તેમને ઉદ્દેશીને ગાંધીજી બોલ્યા: “ નડિયાદે અત્યાર સુધી ધણું કરી બતાવ્યું એ જ પ્રમાણે આગળ કર્યા કરે અને વધે એમ ઇચ્છું છું. જો વેપારી તૈયાર થાય તો વફીલનું પણ કામ નથી. આપણે વેપારી દ્વારા પંબબનો અને ખિલાફતનો ઇન્સાફ લઇ શકીએ છીએ. સાત કરોડ મુસલમાન અને ત્રેવીસ કરોડ હિન્દુઓને જો સ્વદેશીની ભાવના થઈ જાય તો આજે આપણે સ્વરાજ લઇ શકીએ. તેમાં પહેલું કાપડ કાઢવાનું છે. એ કાઢવાની શક્તિ આપણામાં આવે તો બીજી બધી ચીજો કાઢવાની શક્તિ પણ આપણે મેળવી શકીએ. એ શક્તિ ખોવામાં હિન્દુમુસલમાન બન્ને વેપારીઓ સરખા ગુનહેગાર છે. એમને લોભ નથી છૂટતો. એ પોતાનો લોભ દૂર કરે તો આજે તમે સ્વરાજ્ય અને ઇન્સાફ મેળવી શકો. તમે જેટલું પરદેશી કાપડ હોય તે કાઢી નાંખો, બાળી નાંખો તોયે મને દયા નહિ આવે. એને જોઇએ તો પરદેશ મોકલીને વેચી નાંખો પણ તમારા દેશમાં ન વેચો, અને દેશી કાપડ ઉત્પન્ન કરતા થઈ જાઓ. નડિયાદે અમદાવાદ ઉપર આધાર રાખવો એ પણ મને વસતું લાગે. એને સ્વદેશી કહેવું મુશ્કેલ છે. જ્યાં સુધી નાનામોટા બધા જ સૂતર કાંતતા નથી ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય દૂર છે. જો આપણે બધા કાંતીએ તો સૂતર આપણને મફત મળે. પછી જેમ ઘડું દરેક જણ પોતાને માટે દળાવી શકે છે તેમ સૂતર વણાવી શકાય. આ રીતે મીલના કાપડની ઘટ પૂરી પડે. જો તમે પરદેશી માલ લેતા અને વેચતા બંધ થાઓ, તો તમે સ્વરાજ્ય મેળવી શકો.

બીજું તમે પૈસા આપી શકો. સ્વરાજ્ય માટે તમે ધન ખર્ચી તમારામાં કથીર નથી પણ સોનું છે એમ બતાવો. તમારા પૈસા તમને જ પાછા મળવાના છે. એ પૈસા તમારા ગાંભમાં જ વપરાશે. એમાંથી તમને આઠ આના કે બાર આના વ્યાજ નહિ મળે, પણ શિક્ષણ મળશે, સ્વતંત્રતા મળશે. તમારું કાપડ તમે તૈયાર કરતા થશો. હું આગ્રહપૂર્વક તમને કહું છું કે આ બન્ને કામો કરી તમે નડિયાદને શોભાવજો. નડિયાદને શોભાવવામાં તમે આખા ગુજરાતને, હિન્દુસ્તાનને શોભાવશો.”

નડિયાદથી અમે બપોરે અઢી વાગે ઉત્તરસંડા ગયા. જતાં મોટું થયું હોવાથી લોકો ભૂખ્યા અને તરસ્યા બેસી બેસી છેવટે કંટાળી વિખરાવા લાગ્યા હતા. તેટલામાં અમે પહોંચ્યા એટલે પાછા ભેગા થઇ ગયા. ઉત્તરસંડામાં અસહકારી શાળા ચાલુ થઇ ગઈ છે, પણ તેના કાર્યવાહકને એક પૈની પણ મદદ મળી નથી. તેથી લોકોને પરસ્પર કુસંપ છોડવા કહી શાળા માટે પૈસા આપવાનો ઉપદેશ કર્યો. કાંતવાનું પણ કહ્યું જ. હિન્દુસ્તાનમાં ધણાં જાળકોને દસ કલાક મનદૂરી કરવી પડે છે, તેથી છ કલાકનો રેંટીયા એ સખત મનદૂરી ન કહેવાય. રેંટીયામાં એક પંથને ત્રણ કાળ થાય છે. એથી સર્વેને કેળવણી આપી શકાશે. બાળકો પાસે સૂતર પણ કંતાવાય અને લાણવાય પણ બહે, અને એ દ્વારા સ્વરાજ મળે એ ત્રીજું.

વેપારીની
રજ

વડતાલમાં
ગાંધીજી

જાતરસંક્રાંતી ઉપરથી. રસ્તામાં ઘોડીઆવી આવ્યું. ત્યાં રોકવાનો વિચાર ન હતો. પણ લોકો—ઝીઓ અને પુઝો—ટાળાળાં રસ્તામાં રાહ બેતાં હતાં જ હતાં; એટલે ત્યાં પણ થોડું રોકાવું પડ્યું. ત્યાં કહેલી વાત વડતાલમાં વિસ્તારથી કહી હતી, એટલે તેનો સાર અહીં નથી આપતો.

વડતાલમાં ગોમતીજીના કિનારા પરના વિશાળ યોગાનમાં લગભગ ૧૫૦૦૦ માણસોની મેદની ભરાઈ હતી. તેમાં ૩૦૦૦થી વધુ તો ઝીઓ જ હશે. દસ દસ ગાઉથી ચાલીને લોકોનાં ટાળેટાળાં આવ્યાં હતાં. સ્વયંસેવકોએ વ્યવસ્થા રાખવા ખૂબ મહેનત લીધી હતી, પણ દર્શનધેલા લોકોને વ્યવસ્થિત રાખવા એ સહેલું ન હતું. તેમાં વળી વરસાદના છાંટા આવી રાત્રિનો ભંગ કરતા હતા. ગોમતીજીનું મેદાન સ્વામિનારાયણનું પ્રિય સભાસ્થાન હતું. એના ઉપર એમણે કેટલીયે સભા ભરેલી, ત્યાં બેસી તળાવ ગળાવેલું, લોકોને ભેટલા એમણે જ્યાં જ્યાં સભા કરેલી ત્યાં ત્યાં ઓટા બાંધી સમારક કર્યાં છે. એવી જ રીતે આસોપાવવ અને આંખાનાં બે ઝાડો વચ્ચે બાંધેડો મુકી તે ઉપર બાંધીજીને માટે ખુરશી મુકી હતી. એમના વ્યાખ્યાનનો હેવાલ હું જુદો આપું છું.* એ વ્યાખ્યાનને ભાષણ ન કહી શકાય, એ ધર્મપ્રવચન જ હતું.

એ સાંભળતાં વચ્ચે વરસાદના છાંટાથી જે અવ્યવસ્થા થઈ તેથી એક પદાર્થપાઠ આપવાને બાંધીજીને ઠીક પ્રસંગ મળી આવ્યો.

ત્યાંથી સાંને મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા. સાધુઓએ એમને સર્વે મંદિરોમાં ફેરવ્યા; અક્ષરશુબન (સ્વામિનારાયણની પ્રસાદીની વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન)માં છેક નજીક જઈ એમણે બેસ્યાં. ત્યાંથી સાધુઓની ખાસ સભા થઈ. સાધુઓએ પણ એમની પાસે બે શબ્દ સાંભળવા ઇચ્છ્યાં. તેમણે કહ્યું:

“હું હમેશાં સાધુઓને મળવા ઈચ્છા કરતો રહું છું. હરિદ્વારના કુંભમેળામાં હું ગયો ત્યારે મનને ઠારે એવા સાધુને મળવા મેં એકેએક સ્થળના અખાડામાં ભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જેટલા કાંઈ પણ બાળીતા સાધુ હતા તેમને મળ્યા. પણ મારે કહેવું નેહયે કે હું નિરાશ થયો. મારી ખાતરી છે કે સાધુ એ હિન્દુસ્તાનનું ભૂષણ છે, અને એના વડે જ હિન્દુસ્તાન રક્ષી રહેશે; પણ એ સાધુતા આજ હું ઘણી ઓછી રહેલી જોઉં છું. હરિદ્વારમાં છેલ્લે દહાડે મેં આખી રાત વિચાર્યું કે હિન્દુસ્તાનના સાધુ સાધુ બને એટલા માટે હું મારા તરફથી શું કરી શકું? છેવટે મેં એક કપરું વ્રત લીધું. એ વ્રત ક્યું તે હું નથી કહેતો; પણ એ કઠણ છે એમ ઘણા માને છે. ઈશ્વરકૃપાથી એ વ્રત હું હજી સાચવી શક્યો છું.”

“મને કેટલાક મિત્રોએ સૂચવ્યું છે કે મારે સંન્યાસી થવું નેહયે. પણ હું સંન્યાસી નથી થયો. તે દિવસે પણ મારા અંતરાત્માએ એ કબૂલ ન કર્યું; આને પણ વધી કરવું.”

* ‘વડતાલનું વ્યાખ્યાન’—પૃ. ૮૨૪

સાધુ, સાધુ
કેમ બને?

હું સંન્યાસી
કેમ ન થાઉં?

તેનું કારણ કાંઈ મારે ભોગ ભોગવવા છે એવું તો નહિ જ માનો. એનો ત્યાગ કરવા હું અથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો કરું છું. પણ એ પ્રયત્નમાં જ હું જોઉં છું કે હું ભગવાં પહેરવાને ક્ષાયક નથી. હું કાયા, વાયા અને મન ત્રણેથી સત્ય, અહિંસા કે બ્રહ્મચર્ય પાળું છું એમ મારાથી ન કહી શકાય. મને કરીને મને રાગદ્વેષ આવે, વાસનાઓ ઉઠે, તેને હું વિચાર કરીને રોકવા પ્રયત્ન કરું છું, અને શરીરે દાબી દઉં છું. જો સંપૂર્ણ રીતે હું પાળી શકતો હોઉં, તો તો આજ હું સર્વે વિભૂતિનો સ્વામી હોઉં; હું નમ્ર છતાં જગત મારે ચરણે હોય; કોઈ મને હસી કાઢવા કે મારો તિરસ્કાર કરવા ઈચ્છે જ નહિ.

“પણ હું તમને તમારો વેષ ઉતારાવવા નથી આવ્યો. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં મેં જે રક્ષણતા અનુભવી છે, જે પ્રેમથી તમે મને બોલાવ્યો છે, તેના બદલામાં મારા મનમાં જે છે તે કહી ન દઉં તો મેં મારી ફરજ બજાવી ન કહેવાય. માટે હું તો તમને કહું છું કે જે સાધુનો વેષ તમે બહાર રાખ્યો છે તેને તમે સાધુતાના ગુણોથી શોભાવો; અને તેથી તમે ઉજ્જવળ બનો તથા તમારા સંપ્રદાયને ઉજ્જવળ કરો.”

સાધુનો વેષ
શોભાવો

કિશોરલાલ ધ. મસરવાળા

તા. ૨૭-૧-૧૯૨૧

અસહકાર એટલે આત્મશુદ્ધિ

મહાસભાના ઠરાવમાં અસહકારને આત્મશુદ્ધિ અને યજ્ઞની રીત માન્યાં છે. જો અસહકારનો એ અર્થ ન હોય તો અસહકાર એ પાપ જ ગણાય. પુણ્યપાપ વચ્ચે મેળ ન હોય, અધારા અજવાળાને મેળ ન હોય, તે જ રીતે પ્રજ્ઞના હિતની વિરોધી સરકાર સાથે પ્રજ્ઞને પણ મેળ ન હોય; અસહકારથી આપણે સિદ્ધ કરીએ છીએ કે દુષ્ટમાં દુષ્ટ રાજ્યનીતિ પણ જો પ્રજ્ઞ તેને સહન ન કરે, તેમાં પોતાનો હિસ્સો ન આપે, તો ટકી ન શકે.

અસહકાર
એટલે
આત્મશુદ્ધિ

આપણે લલચાણ્યે છીએ તેથી પરદેશી કાપડ હિન્દુસ્તાનમાં ખપી શકે છે; આપણે કોલાહલ્યે છીએ તેથી ખિતાબની લાંચથી સરકાર પોતાનો કાચુ જમાવે છે; આપણે તેની હિંમતોના મોહમાં પડીએ છીએ તેથી સરકાર આપણી કેળવણીને કબજે કરી આપણને સૂચવે છે કે આપણામાં કેળવણી પૂરતી સ્વતંત્રતા લેવાની શક્તિ નથી; આપણે અત્યાચારી અમલદારોના હુકમોને તાબે રહીએ છીએ તેથી પંખામાં હજી તેવા અમલદારો સત્તા ચલાવી રહ્યા છે; આપણે દારૂ પીએ છીએ તેથી જ સરકાર કરોડોની ઉપજ દારૂમાંથી કરી શકે છે; આપણે લડીએ છીએ તેથી જ સરકારની અદાલતો ચાલે છે. એટલે કે સરકારનાં પાપોમાં આપણો હિસ્સો કંઈ ઓછો નથી.

સરકાર અને
આપણો
નબળાઈ

જે વેળા લોકમત શુદ્ધ થશે અને પ્રજા પાપમુક્ત થવા નિશ્ચય કરી લેશે તે જ દહાડે સરકારના માથાનો તાજ ઉતરી પડશે. તેને આપણે જ ટકાવી રહ્યા છીએ. કંઈ એક લાખ અંગ્રેજ પોતાના બળે ત્રીસ કોટિ ઉપર રાજ્ય નથી કરતા. એક લાખને આપણે અનેક લાખો બાળે અબાળે પૂરેપૂરી મદદ કરી રહ્યા છીએ ને ખીળ કરોડો આપણે તે સ્થિતિને સાંખી રહ્યા છીએ. સરકાર એટલે જેઓ રાજ્યતંત્ર ચલાવી રહ્યા છે અને જેમાં આપણે મદદ કરી રહ્યા છીએ તે આપણે જ્યારે આપણી મદદ ખેંચી લઈશું ત્યારે સરકારનો પત્તો સરખોયે નહિ લાગે.

પાપી
આદતોનો
ત્યાગ

સરકારને આપણે પાપી માની છે, રાક્ષસી માની છે. આપણે પાપમુક્ત થઈએ તો સરકાર સૂકાં પાંદડાંની જેમ ખરી પડે, અગર તો પશ્ચાત્તાપ કરી પુણ્યવાન થાય.

ત્યારે આપણે ક્યાં પાપથી સરકારને નિભાવી રહ્યા છીએ? નિશાળોનું, અદાલતોનું, ખિતાબોનું, ધારાસભાઓનું તો આપણે જોયું. ખરું જોતાં એ ચીજો પોતે પાપ નથી, એ તો પાપની નિશાનીઓ છે. સરકાર પુણ્યવાન હોય તો આપણે તેને હાથે ભણીએ, ધનસાધ લઈએ, માન લઈએ. આ છોડતાં આપણી પાપી આદતો આપણને છોડવી જ પડે છે.

એટલે ખરી વાત પાપી આદતોને છોડવાની છે. પ્રજા દારૂ પીએ, જુગાર રમે, ચોરી કરે, બિભિચાર કરે, દ્રવ્ય કરે તો અસહકાર ન ચાલે. કેમકે એ ખૂરી આદતોના લાભ લઈને જ સરકાર રાજ્ય ભોગવે છે.

દારૂની આદત

દારૂની આદત કંઈ ઓછી ભયંકર નથી. એ આદત આપણે છોડીએ તો કરોડો રૂપિયા પ્રજાના ઘરમાં રહી જાય ને ઘણા અત્યાચારો મટે. હું માનું છું કે અંગ્રેજ રાજ્યનીતિમાં જે ઘાતછીપણું છે તે જો તેઓ દારૂ ન પીતા હોય તો ન જ હોય. દારૂ પીધા વિના માણસ કેવળ બાન ભૂલી શકતો જ નથી. ગમે તેટલો ઓછો દારૂ પીધો હોય છતાં તેની ખુમારી ચડ્યા વિના ન જ રહે; તેથી મુદ્દિ થોડીઘણી ડોળા થાય જ; માણસોનો અંતરાત્મા તે વેળા અવશ્ય મંદ બને છે. એટલે આપણે જેઓ ત્યાગ મેળવવા નીકળ્યા છીએ તેઓએ પ્રજાને દારૂ પીવાની ટેવમાંથી છોડાવવી જોઈએ. દારૂ પીનારને સારૂ કંઈ ડરાવ નથી હોય શકતો, કેમકે દારૂની લતવાળા ઘણા કંઈ જાહેર જીવનમાં ભાગ લેતા નથી. પણ તે બાબત ઉપર ધ્યાન દેવાની તો અવશ્ય જરૂર છે. ચઢાની ટેવ છોડાવવાને સારૂ ઘણે ઠેકાણે ભારે પ્રયત્નો થયા. જેટલે દરજ્જે તેમાં મારપીટને અંશ ન હતો તેટલે દરજ્જે તે હીલચાલ સ્તુત્ય હતી. આપણે મારીને કોઈની પાસેથી

દાર છોડાવવા નથી ઇચ્છતા; પણ શરમાવીને, સમજાવીને આપણે છોડાવવા પ્રયત્ન કરવેા જોઈયે. આપણામાંના કેટલાકે પોતપોતાનાં શહેરોમાંના દારૂપીડાવાળા પાસે જઈ તેમને સમજાવવા જોઈયે, તેમને ખીજો ધધો કરવા વીનવવા જોઈયે અને દારૂ પીનારાની નાતજાતો મારશ્વે મહેનત કરવી જોઈયે. આ કામ કઠિન છે; પણ પ્રજા-મત આગળ કંઈ જ કઠિન નથી. પ્રજામત જ્યારે દારૂને નહિ સાંખે ત્યારે દારૂ એક ક્ષણમાં બંધ થશે. અત્યારે તો આપણને આપણા પડોશીની ચિંતા નથી. એક પ્રજા થવું એટલે ત્રીસ કોટીજી એક કુટુંબ બનવું. એક હિન્દી પણ ભૂખે મરે તો આપણે બધા ભૂખે મરીયે છીયે એમ માનવું ને વર્તવું એમાં એક પ્રજા થવાપણું છે. એમ કરવાનો સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે દરેકે પોતાનો નજીકનો પડોશ સંભાળી લેવો; એટલે કે તેઓની સેવા કરતા થઈ જવું. આ ઘોરણે કામ લેતાં દારૂનાં પીડામાંત્રને આપણે ઘણી ટુંકી મુદતમાં નાશુદ્ધ કરી શકીયે છીયે. આખું હિન્દુસ્તાન દારૂ ક્યારે મુકશે એ વિચાર વાંચનારે કરવાનો નથી. તે તો પોતાના ગામને સંભાળી લે એટલે તેણે તેનો ધર્મ તે પરત્વે પૂરો બળવ્યો. જેમ દારૂનું તેમજ તમાકુનું છે. તમાકુની અવગણના આપણે બહુ નથી કરતા, કેમકે તેનાં ખૂરાં પરિણામ પ્રત્યક્ષ નથી. તે અશીણના જેવો નશો છે. દર્દને ભૂલાવે છે. પણ તે આદતમાં પૈસાનો ક્ષય એટલો બધો થાય છે કે તે આદત મુકાવી જ જોઈયે. તે આદત સ્વરાજ મળતાં લગી મુકાય તોપણ તેમાંથી ઘણો પૈસો બચી ખીજા સારા ઉપયોગમાં જઈ શકે છે.

વ્યભિચારનું તો શું કહું ? દારૂ ખીડી વગેરેને હું વ્યભિચારને મુકાબલે પાપ જ ન સમજું. દારૂ પીનાર પોતે જ બગડે છે; વ્યભિચારી પોતાની સાથે ઘણાને વહોરે છે. વ્યભિચારમાંથી કેટલાં પાપાંડો, કેટલાં જૂઠાણાં, કજીઆ, કેટલાં દરદો નીપજે છે તેનો આંકડો કોણ રાખી શકે ? પરંતુ ઉપર કુદૃષ્ટિ કરવી એના જેવાં પાપ થોડાં જ હશે. છતાં આ પાપ કંઈ ઓછું વ્યાપક નથી. તેમાંથી બચવાનો અને બચાવવાનો ઉપાય પણ સહેલો નથી. એ પાપમાંથી પ્રજાને છોડાવવા સાર્વત્રિક ઉપાયો હવે હું તો શોધી શક્યો નથી. વેશ્યાઓને કોણ સમજાવે ? વેશ્યાગામીને કોણ વીનવે ? તેને સારૂ મંડળો કેમ સ્થપાય ? હું તો એટલી જ શ્રદ્ધા રાખીને બેઠો છું કે જેઓ રાષ્ટ્રીય ચળવળની આંદર ભાગ લઈ રહ્યા છે તેઓ તો દૃઢતાપૂર્વક એ પાપમાંથી મુક્ત થશે, અને જેમ જેમ લોકો ભગૃત થતા જશે તેમ તેમ ખીજાઓ પણ વ્યભિચારથી મુક્ત થશે. આ વ્યભિચારથી પ્રજા ક્ષીણ થઈ છે, રંક બની છે, નામદં બની છે. પશ્ચિમની પ્રજા કંઈ ઓછો વ્યભિચાર નથી કરતી. છતાં તે કેમ નામદં નથી એમ પ્રશ્ન ઉઠશે. મેં અનેક વેળા બતાવ્યું છે કે મારવાની શક્તિમાં મદાનગી

વ્યભિચારનું
પાપ

પશ્ચિમમાં
મદાનગી
નથી

નથી. પશ્ચિમની પ્રજાઓએ મારવાની શક્તિને કેળવી છે એ તેના દારૂના વ્યસન અને વ્યભિચારને લીધે છે એમ મારી દૃઢ માન્યતા છે. એમાં ખીજાં કારણો છે ખરાં, પણ આ કારણો મુખ્યમાંનાં છે. પશ્ચિમની પ્રજાને મર્દ કહેવી એ અતિશયોક્તિ છે.

પશ્ચિમની
પદ્ધતિનો
ત્યાગ

હા, એ પ્રજાઓમાં મરવાની ખીક આપણા કરતાં ઓછી છે એ ખરું; પણ તેમ તો આપણી લૂંટાર કોમેમાં પણ છે. જેટલે અંશે લૂંટાર કોમેને બહાદુર ગણીયે તેટલે અંશે પશ્ચિમની કોમેને આપણે બલે બહાદુર ગણીયે. પશ્ચિમનો મુકાબલો જ અરથાને ગણાય. પશ્ચિમનું અનુકરણ કરીને હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મશાળ્ય દાખલ નહિ થઈ શકે એમ તો સહુએ સમજવું જોઈયે. પશ્ચિમનો સંયમ આવશ્યકતા ઉપર-‘પોલીસી’ ઉપર રચાયેલો છે. પૂર્વનો સંયમ ધ્યેય સમાન છે. સત્ય શાયદાકારક છે માટે બોલવું એ ધર્મવચન નથી; સત્ય એ જ સાક્ષાત્ ઇશ્વર છે એમ ધર્મોએ માન્યું છે. નમાજથી કસરત મળે છે; પણ કોઈ મુસલમાન નમાજને કસરતની ખાતર નથી પઢતો, ધર્મ માનીને જ પઢે છે. એટલે જો અસહકાર કરીને હિન્દુસ્તાનને આપણે મુક્ત કરવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે આત્મશુદ્ધિને સમજવી પડશે, પશ્ચિમનો મોહ છોડવો પડશે. પશ્ચિમની પદ્ધતિના ત્યાગથી જ આપણે સ્વરાજ મેળવશું; પશ્ચિમની પદ્ધતિના અનુકરણથી મેળવવું હું અસંભવિત માનું છું.

વડતાલનું વ્યાખ્યાન

ભાઈઓ અને બહેનો,

વડતાલનું
પવિત્ર સ્થાન

મને તમે સૌ ભાઈઓ અને બહેનો માફ કરશો કે હું પોતે અશક્ત છું તેથી હોભો રહીને બોલી નથી શકતો. હકીકત તો એવી છે કે જેમ માફ શરીર અશક્ત થયું છે તેમ મારો અવાજ પણ હું પહેલાંના જેટલો કાઠી નથી શકતો; પણ જેટલાને હું મારા ઉદ્દારો પહોંચાડી શકું તેટલાને પહોંચાડવા ઇચ્છું છું, માટે સૌ શાન્ત રહેશો; કોરણકે શાન્તિ જળવાશે તો મારે જે કહેવાનું છે તે ઘણાં ભાઈબહેનો સાંભળીને સમજી શકશે.

આ પવિત્ર સ્થાન પર આવતાં મને આનંદ થાય છે. ઇ. સ. ૧૯૧૫ની સાલથી આ પવિત્ર ધામની હું યાત્રા કરીશ એવું મારા મનમાં ઇચ્છતો હતો; અને આજે એ તક આપવા માટે હું ઇશ્વરનો અનુગ્રહ સમજું છું અને તમારો પણ પાર માનું છું.

સાધુવર્મ
અને
અસહકાર

આ સભામાં આટલા બધા સાધુ આવ્યા છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે; કારણકે મારો સંદેશો સામાન્ય સીપુરો માટે જ નહિ, પણ સર્વને માટે છે—સાધુને માટે વિશેષ

છે. જ્યારે સાધુવર્ગ અસહકાર શું છે, શું કામ હિન્દુસ્તાનની પ્રભા એ કરી રહી છે તે સમજશે, ત્યારે અસહકારના મંત્ર વિના સાધુ નહિ રહી શકાય, સાધુતા જળવી નહિ શકાય એમ તેઓ જાણશે. અસહકાર એ કંઈ આપણા ધર્મમાં નવું તત્ત્વ નથી; પણ કેટલીક ઉપાધિને લઈને આપણે એને બૂલી ગયા છીએ, અથવા તેનાં લક્ષણ વિસરી ગયા છીએ. તેથી એનો અમલ કરવામાં કેટલીક ટીલ થાય છે, શંકાઓ ઉઠે છે અને તેથી સ્વરાજની સ્થાપનામાં કાળ જાય છે. પણ એ તત્ત્વ નવું નથી એમ હું જાણું છું, તેથી જ હું કહું છું કે જો પ્રભા બરાબર જવાબ આપે તો આપણે એક વર્ષમાં સ્વરાજ સ્થાપીએ. આ વાત કરવાને આર મહિના થઈ ગયા તોપણ હું એમ કહી રહ્યો છું, તેનું કારણ મારી પ્રભા ઉપરની અચ્છિત શ્રદ્ધા છે.

જ્યારે કેટલાક કેવળ રાજ્યપ્રકરણમાં મળેલા ભાઈઓ શંકા લાવે છે અને કહે છે કે આ પ્રવૃત્તિ રાજકીય નથી, પણ કોણ જાણે કેવીએ હરો, અથવા ધાર્મિક છે, ત્યારે હું કબૂલ કરું છું કે હા, એ ધાર્મિક છે એમાં જરાયે શંકા નથી; એ મેં છૂપાવ્યું પણ નથી. જ્યાં સુધી સાધુઓ ધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજતા નથી અને તેનો ઉપયોગ રાજકીય પ્રયોગના ઉદ્દેશમાં કરતા નથી ત્યાં સુધી મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. જ્યાં સુધી સાધુ આમાં પોતાનો પૂરો ઉપયોગ ન આપે ત્યાં સુધી તેમનામાં સાધુતા નથી આવી શકતી.

અસન્તસંગનું
પાપ

સરકારના અત્યાચારમાં સામેલ ન થવું, તેમાં ભાગ ન લેવો, તેમાં સીધી કે આડકતરી મદદ ન આપવી, એ અસહકાર છે. બધાં જાણે કહે છે કે રાક્ષસી પ્રવૃત્તિથી અલગ રહેવું. જ્યાં સુધી રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યાં સુધી તે પ્રવૃત્તિ કરવાવાળાની મદદ લઈએ કે એને મદદ આપીએ ત્યાં સુધી એના પાપના આપણે ભાગીદાર થઈએ છીએ. તુલસીદાસે કહ્યું છે કે અસંતોનો સંગ કરવામાં પાપ છે. ગીતાજી પણ કહે છે કે આપણે જો રાક્ષસી પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર કરીએ તો આપણે રાક્ષસ થઈએ.

[વરસાદના છાંટાથી આ વખતે અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. ગાંધીજીએ લોકોને શાન્ત બેસી રહેવા કહ્યું. એમણે કહ્યું કે આટલા વરસાદથી આપણે ભાગશું તો અસહકાર શું તે પણ સમજી નહિ શકીએ. પણ ઘોંઘાટમાં એ શબ્દો આગળ વધ્યા નહિ. પાછી શાન્તિ થતાં સુધીમાં લગભગ અડધો કલાક વહી ગયો. શાન્તિ થયા બાદ ગાંધીજીએ પાછું ચાલુ કર્યું.]

આપણને આટલા સમયની અંદર એક પદાર્થપાઠ મળી ગયો છે, તે ઉપરથી આપણને સ્વરાજ મળવામાં ટીલ કેમ થાય છે તે સમજી શકીએ છીએ. કળિયુગ આ સંસારમાં આવડા રૂપ છે. જેમ મીઠાણી સુખ નથી મળતું તેમ કળિયુગમાં સીધું સુખ નથી મળી શકતું; અને જો આપણે ઇશ્વરભજન ઇચ્છતા હોઈએ, સત્યયુગ માંદક રહેવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે કળિયુગનો ભય ઓડવો જોઈએ.

પ્રથમ ગુણ
નિર્ભયતાનો

આપણે અત્યાચારના માવકાના ઉપરથી કેટલો વખત ગુમાવ્યો! અહીં કેટલા બધા માણસો શાકડી, છત્રી અને ધારીઓ લઈને બેઠા છે એમણે ઘોંઘાટ કરી મુક્યો, છત્રીઓ ઉઘડી ગઈ

અને બહેનો નકામી નકામી લડી પડી. આ બતાવે છે કે આજે આપણે સ્વરાજને માટે લાયક નથી. સ્વરાજમાં નિર્ભયતાનો ગુણ પહેલો જોઈએ. ઉપાધિથી-દુઃખથી ડરીને જે ધર્મ છોડે છે તે સ્વરાજ મેળવી ન શકે. ડરપોકને સુખ ન મળી શકે. એક ચોર કે લૂંટારો એને બહીષ્કારીને-ધમકાવીને ગમે તે કામ કરાવી લે; એટલે તે ધર્મનું પાલન કરી ન શકે.

ક્ષત્રિનો ધર્મ

સભામાં દરેક સ્ત્રીપુરુષનો ધર્મ શાન્તિ બળવવાનો છે. એમનો ધર્મ છે કે કોઈ દિવાનો થઈ ગુસ્સામાં હુમલો કરે તો તે સહન કરવો, હુમલો ન કરવો, ગાળાગાળી ન કરવી, ખમરાણું ન કરવું, બહાર હોય તેણે અંદર આવવા પ્રયત્ન ન કરવો, પણ એક ચિત્તે સાંભળવું, વિચારવું, બરાબર લાગે તે વર્તનમાં ઉતારવું, બક્ષીનું ત્યાગવું. આટલો વ્યાવહારિક ધર્મ પાળવને આપણે લાયક નથી બન્યા. જે ચાર વરસાદના છાંટામાં આપણે શાન્તિ ન રાખીએ તો આટલાં ધારીઆં અને લાકડાઓમાં કોઈ દિવાનો બની તોફાન કરે, તોપણ આપણે નાસીએ. પછી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ ન કરી શકીએ, આપણું માન ન રાખી શકીએ. આપણને માણસનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. કોઈ લાકડી અને ધારીઆથી મરવાનું નથી, પણ જેમ અનેક વ્યાધિઓ આવે છે તેમ કોઈ દિવાનો મારી બેસે તોપણ ડાહ્યાએ ખામોશ પડડવી એ એનો ધર્મ છે. ક્ષત્રિનો ધર્મ કોઈ ગાળો દે, લાકડી મારે, ધારીઈ મારે તો સામું મારવામાં નહિ પણ સહન કરવામાં છે. ક્ષત્રિનો ધર્મ ન ભાગવાનો છે. એનો ધર્મ મરવાનો નહિ, પણ મરવાનો અને મરીને જીવવાનો છે. હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે કોઈ પણ મારીને ખીબની રક્ષા નથી કરવું; પણ મારનાર મરવાની તૈયારી કરે છે, ને મરવાની પૂરી શક્તિ નથી તેથી મારીને મરે છે. જેટલે દરજ્જે તે તલવાર ઉગામે છે તેટલો એ ઓછો ક્ષત્રિ છે.

સીતાની ક્ષમિવટ

ક્ષત્રિને વિશ્વાસ હોય તો મરણ એ માથાનો મુગટ છે. મરવાનો ભય શો? જ્યાં સૌથી વધારે મરવાનો સંભવ ત્યાં જઈને ઉભો રહે તે જ બહાદુર. જે મારી શકે તેને કોઈ બહાદુર નથી કહેવું. એક કુંભાર ગંધેડીને માર્યો કરે છે તેને આપણે ક્ષત્રિ નથી કહેતા. તેમ જ ક્ષત્રિ માર્યો કરે તેને આપણે કુંભાર કહી યથાર્થ વિશેષણ આપીએ છીએ. નામદ પુરુષ સ્ત્રીને માર્યો કરે છે, તેને આપણે બહાદુર નથી કહેતા, પણ નામદ કહી ખરું વિશેષણ આપીએ છીએ. જ્યાં સુધી ક્ષત્રિનો ગુણ આપણામાં નથી આવ્યો ત્યાં સુધી સ્વરાજ મળવું મુશ્કેલ છે. ક્ષત્રિનો ગુણ ધીરજ છે. બાર વર્ષના પ્રલ્હાદમાં, સુધન્વામાં, સીતામાં એ ગુણ આવ્યો હતો. રાવણે સીતાને લાલચો મોકલી, ભય કર્યો, પણ સીતાજી એકનાં બે ન થયાં, તેથી જ આપણે એને શુદ્ધ ક્ષત્રિયાણી—દેવી—માતા માન્યા છીએ. સ્ત્રીઓમાં સીતાના ગુણ ન આવે ત્યાં સુધી અસહકાર કરવા, સ્વરાજ મેળવવા આપણે નાલાયક છીએ. સીતાએ રાવણનાં મિષ્ટાન્નોનો ત્યાગ કર્યો, એ મીઠાઈઓ કાંઈ કડવી ન હતી; પણ એ અપાત્રની હતી, માટે એણે એને ફેંકી દીધી. રાવણે જે રાણગાર મોકલ્યા તે તમે કહી ન જોયા હોય એવા ઉત્તમ હશે; એનાં હીરામોતી આજનાં હીરામોતી કરતાં વધારે ચકચકીત હશે; પણ એ અપાત્રને હાથે આવે છે બળી એનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે જ એ પોતાના સતીત્વનું રક્ષણ કરી ચકચકે.

હિન્દુસ્તાને પણ અસહકારનાં લક્ષણો જાણી લેવાની જરૂર છે. જો આપણે આપણા વીર્યનું, ધર્મનું, ગાયનું રક્ષણ કરવું હોય, આપણું અસ્તિત્વ રાખવું હોય તો અસહકાર જરૂરી છે.

સરકારે આપણા માનની ચોરી કરી છે. પૈસા તો તે ચોરતી જ હતી; પણ જ્યાં સુધી એ કેવળ પૈસાની ચોરી કરતી હતી ત્યાં સુધી મેં એની ખરદાસ્ત કીધી. મેં મારા આશ્રમના જેવા એની સાથે વ્યવહાર રાખ્યો. જેમ આશ્રમમાં હું કોઈ ચોરને શિક્ષા કરતો નથી તેમ મેં સરકારને પણ સહન કરી. પણ જ્યારે સરકારે મારા દેશના માનને છેલ્લું ત્યારે હું ચેતી ગયો કે એ તો રાવણનો અવતાર છે; એનો સંહાર કરવો જોઈએ. આથી હું રામચંદ્રનો અવતાર છું એમ કહેવાનો દાવો નથી કરતો. રામચંદ્રને આપણે ઇશ્વર માનીએ છીએ. હું ઇશ્વર નથી; તમે પણ નથી; પણ આપણે બધા રામચંદ્રના વારસ છીએ. તેની તપશ્ચર્યા, તેનાં દુઃખ વેઠવાનો આપણો ધર્મ છે. એણે જેમ રાવણનો અસહકાર કર્યો તેમ આપણે પણ કરવો રહ્યો. આપણે રામ નથી માટે આપણે એના શરીરને મારીને કશું ન કરી શકીએ. આપણે તો માનીએ છીએ કે એની દુષ્ટ વાસનાઓને લીધે એ વારંવાર નવાં નવાં શરીરો ધારણ કર્યાં કરે. પણ આપણે વાલ્મીકિ ઉલસીદાસજીની આજ્ઞા પાળી તેના સંગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; તેની દુષ્ટતાનો નાશ કરવો જોઈએ.

રામચંદ્રનો
અસહકાર

પારસી, કુરાન, બાઈબલ, સ્વામિનારાયણે એ જ શીખવ્યું છે કે દુષ્ટનો સંગ ન કરવો; એને મદદ ન દેવી, ન લેવી. સરકારે ઇસ્લામ પર હાથ નાંખી, મુસલમાનોને દગો દઈ એનું રાવણપણું બતાવ્યું છે. આજે ઇસ્લામ અને કાલે હિન્દુ ધર્મ. હિન્દુ ધર્મ ઉપર તો એણે અત્યાર પહેલાં જ ત્રાપ મારી છે; પણ અજ્ઞાનથી આપણે આપણી સભ્યતાનો ત્યાગ કરીને તેની સામે બહુ નથી કર્યું. હિન્દુઓએ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ ન કર્યો હોત તો ગાયોની હચોક કતલ કરનારને આપણે કેમ સલામી ભક્તી શકીએ? આ કાંઈ એક વ્યક્તિનો સવાલ નથી. એક વ્યક્તિ ગાય મારે તો તે આપણે સહન કરી લઈએ તે જુદી વાત છે. પણ આ તો આપણા સરદાર-સરકાર-અન્નદાતા થઈને ગાય મારે તેને કેમ વફાદાર થઈ શકીએ?

હિન્દુ ધર્મ-
ના રક્ષણ
માટે

તમે પૂછશો કે આ વાત શું મેં એક વર્ષ ઉપર જ જાણી? ના, પણ તે વખતે હું મિથ્યાત્વમાં ફસાયેલો હતો. હું સરકારને સુધારીશ એમ માનતો હતો. હું મરીને પણ એને અસર કરીશ એમ માનતો હતો. પણ ઇસ્લામને જાણીપૂછીને દીધેલા દગાથી મારો એ વિશ્વાસ ચાલ્યો ગયો. હું ચેતી ગયો ને સમજ્યો કે હે જીવ! તું હિન્દુ હોય તો ચેતજે કે હવે તારે નાસવું જોઈએ, નહિ તો તું હિન્દુ ધર્મ છોડીશ. ત્યારથી હું હિન્દુ માતા પિતાને ધર્મરક્ષણુર્થે અસહકાર શીખવી રહ્યો છું. જો તમારે હિન્દુ ધર્મનું પાલન કરવું હોય તો આ પવિત્ર ધામમાં હું કહું છું કે તમારો પહેલો અને છેલ્લો પાઠ અસહકાર છે.

પણ તમે કહેશો કે ત્યારે હું મુસલમાનો સાથે મિત્રતા કરવાની કેમ વાતો કરી રહ્યો છું? એ પણ ગાયોને મારે છે! હું કહું છું કે એ ગાયની કતલ ધર્મને નામે અને બહાને કરે છે. તેને હું સમજતી શકીશ કે એક સનાતની—ચુસ્ત હિન્દુ તમારી સાથે રહે છે. તે.

મુસલમાનો-
ની મિત્રતા
અને ગાવધ

એ શ્રદ્ધાથી કે તમારો ધર્મ બચાવતાં તે પડશે, તો ખુદા એમને કહેશે કે તમે ગાયને બચાવજો. હું એ શરત તેમની સાથે નથી કરતો, પણ ખુદા એમ કહેશે જ એમ હું માનું છું.

આ વાત હું હમેશાં નથી બોલતો. હું કોઈ શરત નથી કરતો; પણ સાધુ અને મંદિરની સમીપમાં મારાથી બોલાયા વિના નથી રહેવાવું. હું જો ન બોલું તો મને લાંછન લાગે.

તમે મુસલમાન કે અંગ્રેજીની કતલ કરીને ગાયને નહિ બચાવી શકો, પણ તમારી પોતાની બહાલી ગરદનને કાપી આપીને જ બચાવશો. ગાયને બચાવતાં ગરદન આપશો ત્યારે ચમરાજ તમને પૂછવાનો નથી, પણ તમને પોતાના સિંહાસન પર બેસાડશે. પણ એને બચાવવા તમે બીજાનો જીવ લેશો તો એ જરૂર તમને પૂછવાનો છે; કારણકે તમે પણ માણસ છો, એ પણ માણસ છે. હું ઈશ્વર નથી કે જેથી ગાયને બચાવવા બીજાનું જીવ કરવાનો મને અધિકાર હોય. પણ હિન્દુ ધર્મે મારા પર ફરજ નાંખી છે તે એ કે ગાય માટે મારે મારી ગરદન આપવી. કેટલા હિન્દુઓએ આમ કર્યું છે ? કેટલાએ વગરશરતે મુસલમાનોને જીવ આપ્યો ? વલિકવૃત્તિથી ગાય નહિ બચાવાય. હિન્દુ ખાનદાની માથું કોરે મુકવા કહે છે. જ્યારે મુસલમાનોની ખાત્રી થશે કે હિન્દુ એમને માટે જીવ આપી રહ્યા છે ત્યારે તે ગોહત્યા કરતા બંધ થઈ જશે. અલી ભાઈઓએ ગોમાંસ બંધ કર્યું છે, એમના રસોડામાં એ આવી પણ શકવું નથી; કારણકે એ પડોશી પ્રત્યેનો ધર્મ જાણે છે અને પાળે છે. કુરાનમાં એમ નથી કહ્યું કે મુસલમાનોએ ગોમાંસ ખાવું જ નેહ્યે. એણે ગોમાંસનો બાધ નથી ગણ્યો એટલું જ. એટલે એ પડોશી તરીકેની પોતાની ફરજ જાણી ગોહત્યા છોડશે. આ શ્રદ્ધાથી જ હું મુસલમાનોનો સંગ કરી રહ્યો છું અને દરેક હિન્દુ સાધુને કહું છું કે તમે ખિલાફત માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપશો તો તમે હિન્દુ ધર્મનું બારે રક્ષણ કર્યું કહેવાશે. અત્યારે દરેક હિન્દુનો ધર્મ ઈસ્લામને જોખમમાંથી બચાવવાનો છે. અને જો તેમ કરશે તો ઈશ્વર જ તેમને હિન્દુને મિત્ર ગણતાં શિખવશે, અને હિન્દુ પણ તેને મિત્ર ગણશે. અત્યાર સુધી તો મુસલમાનોએ માન્યું કે હિન્દુને પજવવા, હિન્દુઓએ માન્યું કે ગાયને બચાવવા મુસલમાનોને મારવા. આ બાવમાં વચ્ચે તટસ્થ અંગ્રેજો ગાયને માર્યા જતા હતા, તોપણ એને તો બંનેએ આશીર્વાદ જ આપ્યો. એ રીતે આપણે અત્યાચાર કર્યો.

સરકારનું
પાપ

આ સરકારે ઈસ્લામને હજો લીધો અને પંજબનું નાક કાપ્યું. પંજબ તો આપણું શિર; આપણા ઋષિમુનિઓ જ્યાં વસ્યા તે એ દેશ. એ દેશના લોકોને એમણે ચાણકે માર્યા, પેટે ચલાવ્યા, એમની સ્ત્રીઓના યુરખા ખેંચ્યા, સાધુઓનાં કપડાંને ઘોળી પીછીથી રંગ્યાં, એક હજાર માણસનાં પાછળથી ગોળી મારી ખુન કર્યાં; એ સરકાર હવે કહે છે એ તમે ભૂલી જાઓ. હજાર માણસની કતલ થઈ તેનો મને જખમ નથી. પણ કારી ધા' લાગે એવું તો એણે બીજું એ કહ્યું કે એ બધામાં હિન્દુસ્તાનનો જ દોષ. પોતે ખરાબ છતાં હિન્દુસ્તાનને જ ખરાબ કહ્યું. પોતે કંઈ નથી કર્યું; એ તો માત્ર જનરલ રાયરની રહેજ ભૂલ થઈ એમ કહે છે. એને માટે નથી એને પશ્ચાત્તાપ કે નથી માફી માગવાની વૃત્તિ. જ્યાં

સુધી પંબળને જ્યાં નથી મળ્યો ત્યાં સુધી હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, સર્વેનો ધર્મ છે કે અસહકાર કરવો. મુસલમાન ધર્મમાં પણ એ વસ્તુ છે. તે માટે એમણે 'તર્ક' મલાલત' શબ્દ વાપર્યો છે.

એ અસહકાર શાન્ત છે. એમાં લાકડીનો-ધારીઆનો ઉપયોગ નથી; માથાં કાપવાનો નથી; માથાં દેવાનો છે. અંગ્રેજો પ્રત્યે તેમ આપણા પ્રત્યે પણ અહિંસા પાળવાનો એ ધર્મ છે.

તમે ધારાળા નથી, પણ ઠાકરડા—નહિ ઠાકર છે. તમારે ઠાકર બનવું હોય તો તમે નાના ચોર ન થઈ શકો. પાટીદાર પણ પોતાને ક્ષત્રિ કહેવડાવે છે, પણ એ ક્ષત્રિ નથી; કારણકે એ ચોરીમાં પોતાનો ભાગ રાખે છે, એ ચોરીનો માલ લે છે. એ ક્ષત્રિપણું ભૂલી ગયા છે. પણ તમે તો ક્ષત્રિ જેવા જ લાગો છો, શસ્ત્ર રાખી ક્ષત્રિપણાનો દેખાવ કરો છો. હું તમને કહું છું કે તમે પ્રભને રંભડવા સાર ક્ષત્રિ નથી, પણ તેમનું રક્ષણ કરવા સાર છો. તમે દાર પીઓ, પ્રભને દુભવો, સ્ત્રીઓ પર કુદૃષ્ટિ કરો, કોઈને લૂંટો એ તમારો ધર્મ નથી. એમ કરો તો તમે લ'પટ કહેવાઓ. લ'પટને ક્ષત્રિ ન કહેવાય. હું ધારાળાઓને મારા ભાઈ સમજી તેમની મુલાકાત લેવા આવ્યો છું. હું કહું છું કે કોઈ પાટીદાર લ'પટ બને તો તમે એને છોડજો. હું તમારામાંનો જ છું, પાટીદારમાંનો પણ છું. એમને ક્ષત્રિ નહીં હું એમની સાથે રહેવા આવ્યો. જ્યારે મેં સાબરમતી કે એ પાટીદારો લૂંટલો માલ રાખે છે ત્યારે મને શંકા થઈ કે નામદાર તો નહિ હોય ? જો તમે પાટીદાર કોમ મારફતે સ્વરાજ્યમાં હિસ્સો આપવા ઇચ્છતા હો તો તમે એ કામ ભૂલી જાવો.

ધારાળાનું
ક્ષત્રિપણું

ધારાળા ઠાકર ત્યારે જ બનશે કે જ્યારે તે દેશનું રક્ષણ કરતા હશે. સાધુ એ જ કે જે એમનામાં ચાલ્યો ભય, જે એમનો સંગ ન કરવા છતાં પદ્મપત્ર માફક નિર્લેપ રહી એમને સમભવવા ભય. હું સાધુ હોવાનો દાવો નથી કરતો; પણ ગૃહસ્થ હોવા છતાં કહું છું કે જો હું આ કામમાં ન શેકાયો હોત તો હું જીલોમાં અને જંગલી જંગલોમાં જઈને રહેત; તેમને શુદ્ધ, દયાવાન, બહાદુર, સદાચરણી, સંયામોલા થવાનો ઉપદેશ આપી એમની પાસે પ્રભનું રક્ષણ જાવત.

ધારાળાને
સાધુ સુધારે

અહીં અનેક સાધુઓ રહે છે, તેમને હું વીનવીને કહું છું કે જ્યાં સુધી આવો જીવો છો ત્યાં સુધી જેમ નિશાળીઆને પણ સ્વયંસેવક થવાનું કહું છું તેમ તમે તમારો અધિકાર ઉપયોગમાં લઈ દેશના આ કામમાં પડી જાવો. હુઆ, ચોર, લ'પટના દોષોનું હરણ કરવું એ તમારો ધર્મ છે. એમ ન કરો ત્યાં સુધી તમને સાધુ કહેવડાવવાનો અધિકાર નથી. જો તમે સ્વરાજ્ય ઇચ્છતા હો—એટલે રામરાજ્ય, સત્યયુગ ઇચ્છતા હો, જો તમે ભરત-ખંડને ધર્મભૂમિ—દેવભૂમિ બનાવવા ઇચ્છતા હો, તો ખેડેલી પર અત્યાચાર થતા હોય ત્યારે રક્ષા કરવી એ તમારો ધર્મ છે. તમારી પાસે અસ્ત્રશસ્ત્રોનાં દિવ્ય શસ્ત્રો છે. એ શસ્ત્રોને યતિક્રિયિત તપશ્ચર્યાથી તમે સંકેતમાં સાચાં કરી શકો.

ધારાળા,
પાટીદાર,
સાધુઓ
પ્રત્યે

આપણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે આપણે સરકાર પાસે ઇન્સાફ નથી માગવો. રાવણુ જો મને મારી નય તો ઇન્સાફ હું રાવણુ પાસે કેમ માગવા જઈશું? મારે કટિબદ્ધ થવા હિંમત મેળવવી. હિંમત મને ક્યાંથી મળે? મારે દયા શીખવી જોઈએ, જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. એ સર્વ એ તમારી પાસેથી જ શીખે. શુદ્ધ કર્મવાનને હિન્દુ, મુસલમાન, કાણુવી દરેક ઓળખશે અને માન આપશે. તમે ધારાળાને શીખવો કે લૂંટફાટ કરવી એ એમનું કામ નથી.

ધારાળાને હું કહું છું કે તમે સાધુને તરફી ન આપશો. પાટીદારને કહું છું તમે ઉત્તેજન ન આપશો. તમે લાકડીએ લડજો. તમે બ્રાહ્મણધર્મ ન પાળી શકો તો ધોડપાડુને મારીને કાઢજો.

એ ખત્રે પોતાનો ધર્મ બૂલે તો હું સાધુઓને કહું છું કે તમે તેમની રક્ષા કરજો, સુધારજો, એમનો મેલ ધોજો; એ કામ કરશો ત્યારે ધર્મની પુનઃ સ્થાપના થશે, ત્યારે જ આપણે હિન્દુસ્તાનને કર્મભૂમિ કહીશું.

હું તો ચાલ્યો જઈશ. પણ તમે આ કામ ઉપાડી લેજો. હું તો કહું છું આજે જ બેચાર સાધુ, બેચાર પાટીદાર, બેચાર ધારાળાની એક કમિટી નીમી આ કામ કરાવો—પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવો. આ કામ કરશું તો સ્વરાજ એક વર્ષમાં મળશે જ. ઇશ્વર તમને પ્રેમ, હિંમત, દયા, સત્ય યજ્ઞ કરવાની શક્તિ અર્પો એવી મારી તેની પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

નોંધ *

‘ઋષિઓના વંશજો’

ઋષિઓના
વંશજો

આ લેખને હું મૂળાંથી નથી છાપતો. બે દિવસના અનુભવથી આ લખાયેલું છે, તેમાં કાલ્પિક આવેશ હોવાનો સંભવ છે. પણ હું પોતે તો રેંટીયાને જે પદવી લેખકે આપી છે તે યોગ્ય છે એમ માનું છું, એટલે આ લેખને પ્રગટ કરીને હું મને બાંધી લઉં છું. આશ્રમને સાર જે અતિશયોક્તિ થઈ હશે તે આશ્રમવાસીઓને સાર આદર્શ રહે તે ખાતર છાપું છું. તે આદર્શ નહિ સાચવે ત્યાં તેઓને આ લેખ લજ્જિત કરશે. ‘તપોવન’ નામ એક મિત્રે સૂચવેલું. એ નામ તો હજીયે અયોગ્ય માનું છું. સત્યનો આશ્રહ જો આશ્રમમાં રહી શકે તો મને તૃપ્તિ છે, ને દેશને પણ થાય જ એમ મારી અચલિત શ્રદ્ધા છે. તેથી સત્યાશ્રહઆશ્રમ એ જ એક નામ એ આશ્રમ ત્રીવી શકે.

* ‘ઋષિઓના વંશજો’ એ લેખ નીચે લખેલી નોંધ

તા. ૩૦-૧-૧૯૨૧

કેટલાક પ્રશ્નો

ધણા ચર્ચાપત્રીઓને નિરક્ષર થતી હશે; કેમકે તેમના પત્રોને પૂરો ન્યાય નથી મળી શકતો. 'નવજીવન'ના વાંચનાર જાણે છે કે 'નવજીવન'માં જે લખાણ આપવામાં આવે છે તેને વિષે બહુ કાળજી વાપરવામાં આવે છે, તેથી ચર્ચાપત્રોના ઉપયોગ અવકાશ મળ્યે જ કરાય છે. એવા બે પત્રો અકટોબર માસમાં લખાયેલા મારી પાસે પડ્યા છે. ત્યાર પછી તો ધણાં લખાણો થઈ ગયાં. તેમ એ પત્ર લખનારની શંકાનાં જવાબ કદાચ તેમને મળ્યા પણ હોય. છતાં તેમના સવાભોને મેં નકામા નથી ગણ્યા એમ બતાવવા ખાતર પણ હું તેમને જવાબ દેવા આવીં પ્રયત્ન કરું છું.

ચલાવવે હળવું અને અસરમાં પ્રચંડ

એક ભાઈ સુરતથી લખે છે:

સ૦—આપ કહો છે કે જે આપને અને અલીભાઈઓને પરહેજ કરે અથવા કંઈ શિક્ષા થાય તો લોકોએ શાન્ત રહેવું. જે તેમ નાહ કરે તો અસહકારને ધકકો પહોંચશે. આની મને સમજ પડતી નથી. વળી તમારી સાથે તો એક માત્ર નેહરૂ સાહેબ જ છે. ધારો કે તેમને પણ પકડે તો પછી તમારું કામ કોણ માયે લેશે ?

આગેવાનોને
પકડે તો?

જ૦—મારી સલાહ યોગ્ય જ છે. અસહકારની ચાલી શાન્તિ છે. જે શાન્તિનો ભંગ થાય તો અસહકારીનું બળ ભાંગી પડે. કેમકે શાન્તિભંગને અંગે સરકાર ત્રાસ વર્તાવે અને ત્રાસથી અકળાઈ જઈ લોકો દબાઈ જાય. અસહકાર એ ત્રાસનો ભય છોડવાની તાલીમ છે. આપણે હજી ભયભીત છીએ. ન્યારે ભયરહિત થઈશું ત્યારે ત્રાસ વર્તાવનાર કોઈ હશે નહિ. હવે તો અસહકારમાં એકલા નેહરૂ છે એમ પણ કહેવાય એમ નથી. પણ બધા અસહકારી આગેવાનોને પકડે તોપણ અસહકાર ચાલ્યાં કરે તો જ જીત મળે. અસહકારમાં પ્રજાની સત્તા કેળવાય છે. પ્રજા પોતાના બળ પર ટકી રહે ત્યારે જ સ્વરાજ એટલે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવે. આપણે સરકારને મદદ નથી દેવી ને તેની મદદ નથી લેવી. એમાં કાંઈ મોટું કાર્ય નથી કરવાનું કે આગેવાનની જરૂર હોય. અસહકાર રામબાણુ છતાં બચ્ચાથી પણ ચલાવાય તેવું શસ્ત્ર છે. ચલાવવે હળવું ને અસરમાં પ્રચંડ એવું એ હથિયાર છે.

‘આજે એક પગલું’ બસ થાય’

સઠ—સમજો કે સ્વરાજ્ય મળ્યું, તો પછી આપ ખિલાફતનો કેવી રીતે ફકરો લાવવા માગો છો ? શું યુરોપીઅનની સાથે લડાઈ કરશો ? આપણે તો નિઃશસ્ત્ર છીએ.

જા૦—જો ખિલાફતના ૫૬૫૫૫ વિના સ્વરાજ્ય મળે તો આપણે તો સ્વરાજ્યમાં ઈંગ્લિંડથી તદ્દન જુદા હોઈશું. આજે સરકાર ખિલાફતને દબાવી રહી છે તે કેવળ આપણી મદદથી ને આપણને દબાવવા ખાતર. જ્યારે હિન્દુસ્તાનનો કબજો જશે ત્યારે મેસોપોટેમિયા કે ઇસ્તાંબુલની તેને જરૂર નહિ રહે. પણ તે રહે કે ન રહે, આપણા સિપાહીઓને આપણે જ્યારે બહારથી પાછા બોલાવી લઈએ ત્યારે મેસોપોટેમિયામાં સરકાર રહી જ ન શકે. આપણને લડાઈ કરવાની જરૂર પડે એમ નથી. આપણને યુરોપ અને એશિયામાંના આપણાં માણસો ખેંચી લેવાની જ માત્ર જરૂર છે. પણ ધારો કે આપણે લડવા માગીએ છીએ તો સ્વતંત્ર થયેલા હિન્દુસ્તાનને તે હક પણ રહેશે. તે વેળા આપણે શું કરવા ઇચ્છીએ એ આજે કાણ કહી શકે ?

બહારનો સંપ ન માગો, સત્કાર્ય કર્યે જાઓ

એક વર્ષમાં
સ્વરાજ્ય

સઠ—આપે એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય આપવાનું વચન આપ્યું છે. એકસંપ હોય તો જરૂર એક મહિનામાં મળે; પણ જ્યારે મોટા મોટા નેતાઓ—જેવા કે શાસ્ત્રીજી, બેનરજી, માલવીયાજી ઇત્યાદી વિરુદ્ધ છે તો પછી વિનય મેળવવો દુષ્કર છે. વળી તમે પણ તે લોકોને તમારી તરફ લાવવાને કંઈ મથન કરતા નથી.

જા૦—એકસંપનો અર્થ સમજીએ. એકસંપ એટલે એકમત નહિ. કપાળે કપાળે જુદી મત હોય, છતાં એકસંપ હોય. માલવીયાજીને ને મારે મતભેદ છે, છતાં અમે બંને વચ્ચે ભારે સંપ છે. તેમને અને બીજાને એકમત કરવા મારો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. તે અસહકારીનાં કૃત્યોથી જ થાય. જ્યાં દલીલ કામ નથી કરતી ત્યાં એક સત્કાર્ય કરે છે. એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય મેળવવાના મારા વચનની સાથે શરત રહેલી છે. જો અસહકારી પૌતાની ફરજ બજાવશે તો સ્વરાજ્ય ખચીત એક વર્ષની અંદર મળશે. મહાસભામાં મળેલાં વીશ હજાર માણસો તેમજ જુદાં જુદાં શહેરોમાં મળતાં હજારો સ્ત્રી પુરુષોએ જે મત દર્શાવ્યા છે તે મુજબ તેઓ ચાલશે તો ધારેલી મુદતમાં સ્વરાજ્ય મળશે જ. તેઓ તેમ નહિ વર્તે એમ માનવાનું મને કંઈ કારણ નથી.

હું ડિક્ટેટર છું ?

સૌ—તમે કહો છો કે તમે આપખુદ (ડિક્ટેટર) નથી. શું તમે કોઈ નેતાનું કહેવું સ્હેજ પશ્ય માન્યું છે ? વિષયવિચારણી સમિતિમાં પણ આપ ખડક જેવા અચલાયમાન જ રહ્યા. એક વાર કહો છો કે અંતરના અવાજ પ્રમાણે ચાલવું, તો પછી તમારા મતને ટેકો આપાવવાને શા માટે આટલું મથન કરી રહ્યા છો ?

જા—હું તો અવશ્ય માનું છું કે હું આપખુદ નથી, એટલું જ નહિ પણ મારામાં આપખુદનો સ્પર્શ સરખેણે નથી; કેમકે મારો ધર્મ જ સેવાધર્મ છે. મેં તો ધણા નેતાઓનું કહેવું માન્યું છે ને માનતો આવું છું. વિષયવિચારણી સમિતિમાં મેં કલકત્તામાં તેમજ નાગપુરમાં ઘણું પાતું મેલ્યું છે. પણ આટલું સાચું છે કે જ્યાં અંતરના અવાજની વાત આવે છે ત્યાં હું આગ્રહી બનું છું; મને કોઈ ચળાવી નથી શકતું. તેથી મારી ઉપર આપખુદ હોવાનો આરોપ મેલવામાં આવ્યો છે તેને હું સાંખી રહું છું. આત્માના નાદને જ માનવાનું કહેતા છતાં દલીલો કરી બીજાને મનાવવાનો અધિકાર સર્વને હોય છે. આપણામાં આત્માને સૂતાની ટેવ પડી ગઈ છે. તેને વખતોવખત જાગૃત કરવો પડે છે; ને તે જ પુરુષાર્થ છે. એકબીજાની બેડીઓ તોડવામાં સકાય કરવી એ જ સેવા છે.

લોકોએ વધાવી એટલે મહાસભાએ વધાવી

સૌ—આપે મહાસભા મળ્યા પહેલાં કહેવું કે ‘ મને મહાસભાની જરૂરે દરકાર નથી ’ તો પછી ‘ કોંગ્રેસમેન ’ હોવાનો દાવો કેમ કરો છો ?

જા—મહાસભાની મને દરકાર નથી એવું ધૃષ્ટ વાક્ય મેં કદી ઉચ્ચાર્યું નથી. તેમ ‘ કોંગ્રેસમેન ’ હોવાનો દાવોયે નથી કર્યો. કોંગ્રેસ મહાસભા છે. તેનો હું પૂજારી છું. અચપણથી મેં તેને આદર આપ્યો છે, તેથી જ દરેક વેળા મેં ત્યાં હાજરી આપવા મહેનત કરી છે. પણ મહાસભાના ઠરાવને મેં વેદવાક્ય માન્યાં નથી. જ્યાં તેના ઠરાવ મારા અંગત ધર્મના વિરોધી લાગ્યા છે ત્યાં તેની સામે વર્તન કરવાની છૂટ મેં રાખી છે; ને એી છૂટ સવને હોવી જોઈએ એમ મેં માન્યું છે. એમ કરતા છતાં માણસ મહાસભાનો પૂજારી હોઈ શકે.

સૌ—મહાસભાએ આ ઠરાવ પસાર કર્યો નહતો તો શું આપની ચળવળને એક ટકો પણ ફતેહ મળત ? આ વીસ સદીઓ સુધીમાં આ અસહકાર એક મોટામાં મોટો સવાલ છે. અમૃત સમાન ‘ મોટેચુ-એમ્સર્ડ ’ સુધારા’ મળ્યા છે તો પછી એક

મહાસભા
અને
પ્રભાવશાળી

ડિક્ટેટરની માફક આખા હિન્દુસ્તાનને અવળે માર્ગે દોરવવું એ વ્યાજબી છે? માલવીયાજી જેવા પણ કહી છે કે ગાંધીજીની તો અકલ ગમ્મ છે અને હિન્દુસ્તાનને અવળે માર્ગે દોરી રહ્યા છે.

૪૦—આ સવાલમાં બહુ ગેરસમજ જોડાં છે. મહાસભા એ પ્રજાઅવાજનું વાજીંત્ર છે. જ્યારે અમુક વસ્તુને પ્રજા ઝીલી લે ત્યારે તે સારી હોય. કે ખરાબ, પણ મહાસભા તો તે પાસ કરે જ. હવે અમુક સુધારક કંઈ સુધારો દાખલ કરવા મુજબ છે કે જે લોકોને પ્રિય નથી, તો તે મહાસભાની પાસે પાસ ન કરાવી શકાય એમાં નવાઈ નથી. મહાસભામાં દરાવ થયા પહેલાં અસહકારની ચળવળ જોરથી ચાલી રહી હતી, અને તેથી જ મહાસભાએ તેને વધાવી લીધી. મારા તો ધણાંયે વિચારો છે જે હું મહાસભા પાસે પાસ ન કરાવી શકું. કેમકે તે પ્રજાની પાસે પણ હું અંકાવી શક્યો નથી. હું માનું છું કે પુરુષ ઘરભંગ થાય ત્યારે તેણે પ્રી પરણવું ન જોઈયે; હું માનું છું કે આપણે કેવળ નિરામિષ ભોજન કરવું જોઈયે; હું માનું છું કે ગૌશીતળા કઢાવવામાં દોષ છે; હું માનું છું કે આપણા શૌચાદિના રિવાજોમાં કેટલાંક એવા ખરાબ રિવાજો છે કે જેથી રોજો પેદા થાય છે. પણ આ બધી બાબતોમાં હું પ્રજામતને હજી મારા પક્ષમાં કેળવે નથી શક્યો; તેથી તેવો દરાવ મહાસભામાં પણ પસાર ન કરાવી શકું. તેમ છતાં પ્રસંગોપાત મારા તે વિચારો પણ લોકો આગળ મુકતાં હું અચકાતો નથી. મોંઘેળ સુધારાં અમૃત સમાન છે એમ જો હિન્દે ગણ્યું હત તો મારું આપખુદીપણું મારા ખીસામાં જ રહી જત. પ્રજાને ગમતી વસ્તુને મેં એક વ્યાવહારિક રૂપ આપ્યું છે તેથી જ મારા સંદેશાને પ્રજાએ વધાવી લીધા છે એમ મારું માનવું છે. હું પ્રજાને અવળે માર્ગે નથી દોરી જતો, પણ પ્રજા જે માર્ગે જાય છે તે અવળો હોય તો હું પણ ભૂલમાં પડી તે માર્ગે તણાવે છું. એમ હશે તો મારી કાર્યદક્ષતા ઓછી ગણાશે. હું તો માનું છું કે પ્રજા સીધે માર્ગે જ ચાલી રહી છે, અને પ્રજા ધણાં વેગથી આગળ વધી છે. માલવીયાજી માનતા જ નથી કે હું પ્રજાને અવળે માર્ગે દોરી રહ્યો છું. અમારી વચ્ચે થોડો મતભેદ છે ખરો, પણ તેઓ અસહકારના પૂજારી છે તે માને છે કે પ્રજા આગળ વધી રહી છે.

નવું રાજ્યતંત્ર હું નહિ ચલાવું; પ્રજા ચલાવશે

૪૦—સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી લો. મા. તિલકે કહ્યું હતું તેમ તમે હિમાલયની તળેટીમાં વાસો કરો તો પછી નવા રાજ્યતંત્રનું શું? તેને કોણ ચલાવશે? સગા ભાઈઓને નથી બનવું તો કોણનાં શું પૂછવું?

જા૦—આ સવાલમાં પણ ભૂલ છે. લોકમાન્યે મારા હિમાલય જવા વિષેનું કંઈ કહ્યું જ નથી. સ્વરાજ્ય મળ્યે મેં હિમાલય જવાનું ધાર્યું નથી. પણ નવું રાજ્યતંત્ર હું ચલાવવાનો નથી એ ચોક્કસ છે. તે તંત્ર તો પ્રજા જ ચલાવશે. પ્રજામાં જ્યાં સુધી એટલો આત્મવિશ્વાસ નહિ આવે ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય મળે પણ શાનું ?

‘પોલિટિક્સ’ અને ધર્મ

સ૦—મિ. એન. વી. શર્માના કહેવા પ્રમાણે આપ પોલિટિક્સમાં ધર્મની મેળવણી નથી કરી દેતા ? પોલિટિક્સ મહાત્માએને સારૂ હોઈ શકે ? શું આપે આફ્રિકામાં તે ખેડમાં થોડાને સારૂ વિજય મેળવ્યો તેથી કરોડો માટે પણ મેળવી શકશો ?

ધર્મ અને
રાજકારણ

જા૦—હું અવશ્ય ધર્મનું મિશ્રણ રાજ્યપ્રકરણી વિષયોમાં કરું છું. દુનિયાની એક પણ ક્રિયા ધર્મરહિત ન હોવી જોઈએ એમ મારી અભ્યમતિ છે. ‘મહાત્મા’ને સારૂ શું ન હોઈ શકે એ સવાલ છે. જો તે સર્વ દુઃખોમાં ભાગ ન લે તો મહાત્મા શાનો ? મારાથી અધાં દુઃખોમાં ભાગ નથી લેવાતો. તેથી હું ‘મહાત્મા’ હોવાનો દાવો નથી કરતો. પણ મહાત્મા થવાનો પ્રયત્ન આપણે અધા કરીએ તેમાં અવિવેક નથી. આપણા રાજ્યપ્રકરણમાં આપણે ધર્મનીતિને દાખલ ન કર્યા તેથી તો સ્વરાજ્ય મળતાં આટલો વખત લાગ્યો. જેવું એકે તેવું અનંકે એ કાયદો છે. જે ધોરણે ખેડમાં લડી શકાયું તે જ ધોરણે ભારતવર્ષમાં લડી શકાય, તે છત પણ મળે.

સ૦—અમદાવાદમાં આપે કહેલું કે એક માણસ પણ સંપૂર્ણ અસહકાર કરે તો તેની અસર થાય તે સ્વરાજ્ય મળે. શું આ અરોઅર છે ?

જગતના
સુધારકો

જા૦—મારી ખોત્રી છે કે અરોઅર સંપૂર્ણતાને પામેલો તો એક અસહકારી પણ બસ થાય. પણ મારા જેવા પ્રયત્નવાનની અસર પણ હું ઘણી સમજું છું. જગતના અધા સુધારાનું મૂળ એક જ અક્તિ નાંખે છે.

પોતાના કાળની પૂર્વે કોઈ જન્મતું નથી

સ૦—જેમ લોકમાન્ય હતા તેમ તમે પણ શું તમારા કાળની પૂર્વે નથી આવ્યા ?

જા૦—કોઈ પોતાના કાળની પૂર્વે આવતું નથી તે જાતુંયે નથી. પણ દુનિયાના અધા સુધારકાને વિષે એવો આભાસ આવ્યાં કરે છે. એક ધોરણે ચાલ્યા આવતા આપણને જ્યારે બીજા ધોરણે કોઈ અતાવે છે ત્યારે પ્રથમ તો આઘાત પહોંચે જ છે.

મુસલમાનોને મેં નથી જગાડ્યા

મુસલમાનોને
શું
જગાડ્યા ?

સ૦—મુસલમાનોને ખિલાફતનું કંઈ જ લાગતું નથી. તમે જ ધોંધાધોંધાને તેમને જગાડ્યા છે. શું મુસલમાનો ધારાસભાના ઉમેદવાર નથી થયા ? મિ. શરી વાઇસરોયના કારભારી મંડળમાં નથી ? શું ધનવાન ને ભણેલા મુસલમાન તમારી ચળવળમાં ભાગ લે છે ?

જ૦—મેં મુસલમાનોને જગાડ્યા છે એવો દાવો મારાથી થાય જ નહિ. તેઓને જગાડનાર તો અલી ભાખ્તો છે. મેં તો મારો ધર્મ જાણી તેમને મારી મદદ આપી છે. ભણેલા આદિ મુસલમાનો પોતાનું ભાન ભૂલ્યા છે એ નવામની વાત નથી. એ આ જમાનાની તાસીર છે. આમ મુસલમાનો અલી ભાખ્તોની સાથે જ છે. મિ. શરી વખેરે જેવા મુસલમાન અને હિન્દુ મૂર્છિત દશામાં ન હોય તો આજે આપણને આટલો વિલંબ થાય છે તે પણ ન થાત.

સારા કામમાં કદી નિષ્ફળતા નથી

સ૦—શું તમારી ચળવળ અવ્યાવહારિક અથવા અશક્ય નથી ? તમે મદ્રાસમાં કહ્યું હતું કે જે સંતોષકારક જવાબ ન મળે તો ચળવળ નિષ્ફળ પણ જાય. તો પછી જેઓએ તમને ટેકા આપ્યો છે તેમનું શું ? આંખા હિન્દુસ્તાનની કેવી અવનતિ ! સત્યાગ્રહની માફક આ ચળવળને પણ અધવચથી પ્રણામ કરો ને તમારા કહેવા મુજબ હિમાલયમાં વાસ કરો તો ?

જ૦—ચળવળ અવ્યાવહારિક નથી એમ દિવસે દિવસે સિદ્ધ થતું જાય છે. સીધો રસ્તો કદાચ પ્રથમ અગમ્ય લાગે તોપણ અવ્યાવહારિક તો નથી જ. સત્યના જેવો દુનિયામાં ખીન્નો વ્યાવહારિક પદાર્થ નથી. સીધી લીટીના જેવી ટુંકી લીટી ખીજી જગતમાં કોઈ દોરી શક્યું જ નથી. મદ્રાસનું ભાષણ આખું વાંચવું જોઈએ. ટાંકેલા વાક્યનો અર્થ એટલો જ કે જે પૂરો ઉત્તર ન મળે તો ચળવળ નિષ્ફળ જવાનો આભાસ પ્રગળે આવે. પણ સારા કામમાં નિષ્ફળતા હોતી જ નથી. કાર્ય પ્રમાણે ફળ મળ્યાં જ કરે છે. પણ એક માણસ કરે તેવું ૧૧ પ્રજા ન જોઈ શકે એ સંભાવત છે. પ્રજા જોઈ શકે તેવું ફળ મેળવવા સારૂ અનેકે તે કાર્ય કરેલું હોતું જોઈએ. બાકી જેણે કર્યું છે તેણે તો પૂરું ૧૧ મેળવ્યું જ છે. જેઓએ અભાસ છોડ્યો છે, વફાવાત છોડી છે, તેઓને પુણ્યશળ મળી ચુક્યું છે. ચળવળનું ગમે તે થાઓ, તેથી છોડનારને કંઈ હાનિ થવાની ? તેઓને છોડ્યાનો પશ્ચાત્તાપ

આમ તો દુઃખ ખરું. તેથી જ હું કહી રહ્યો છું કે ત્યાગ વૈરાગ્ય વિના નહિ ટકે. જેઓ આ સરકારથી તદ્દન ન થાક્યા હોય તેને અસહકાર કરવાની સલાહ મેં આપી જ નથી. આ ચળવળ ધર્મ છે કેમકે તે એકે પણ કરવા યોગ્ય છે. પુણ્યકર્મ કરતાં નથી શોકાવાની કે નથી સાથી શોધવાની જરૂર; પાપકર્મ કરતાં પહેલાં હજાર જ્ઞેષીને પૂછવું ને હજારે સાથીને શોધવા. સમય અને સાથી મળી રહે તોપણ અટકવું. અસહકારથી જેમ વ્યક્તિને કશે જોરલાભ થવાનો નથી તેમ હિન્દુસ્તાનનું પણ સમજવું. સત્યાગ્રહને મેં અધવચથી છોડ્યો જ નથી. તેણે ખીલું રૂપ પકડ્યું. કાયદાના સવિનય ભંગ રૂપે ચલાવતાં લોકો નહોતા શીખ્યા તેથી તે રૂપે સત્યાગ્રહ બંધ રહ્યો. તેથી હિન્દુસ્તાનને પારાવાર લાભ થયો છે એમ હું માનું છું. મારી ખાત્રી છે કે કાયદાના સવિનય ભંગને રોકીને મેં સત્યાગ્રહના મારા જ્ઞાનને સિદ્ધ કર્યું; મારી સત્યાગ્રહના નાયક તરીકેની લાયકાત ખતાવી. મેં કાયદાનો ભંગ રોક્યો તેથી જ સર માઇકેલ ઓડવાયરે પંખખને પછાડવાનો નિશ્ચય કર્યો છતાં તે ચડ્યું. તેવું જ મારા હિમાલય જવા વિષે સમજવું. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે પશ્ચિમનો પશુન્યાય હિન્દુસ્તાનને નહિ ભાવે—નહિ સદે. છતાં ધારો કે હિન્દુસ્તાને તે ગ્રહણ કર્યો. પછી હિન્દુસ્તાનમાં મારું રહેવું હું નિરર્થક સમજું. તે વેળાએ હિમાલયનો એકાન્તવાસ મને સ્વર્ગીય લાગે. પશુન્યાયનો પ્રયોગ કરવામાં હિન્દુસ્તાનને મારો ઉપયોગ નિરર્થક થાય. હિન્દુસ્તાન પણ તેવે સમયે મને આશીર્વાદ આપીને હિમાલય તરફ વળાવે.

સત્યાગ્રહ કેમ રોક્યો ?

આદર્શ રાજ્ય અકલ્પનીય નથી ?

૨૦—આપે 'નવજીવન'માં લખ્યું છે કે ખરેખરો બ્રહ્મચારી કલ્પનામાં જ હોય. તે જ પ્રમાણે આદર્શ રાજ્યનું પણ શું ન કહેવાય ? શું એવું રાજ્ય અગાઉ કદી હતું ? કે ભવિષ્યમાં થશે ?

આદર્શની અપ્રાપ્યતા

૨૦—આદર્શનો સંપૂર્ણ અમલ થયે તે આદર્શ મટે છે. છતાં આપણે આદર્શને અવલંબીને ચાલવું ધટે. નહિ તો આપણે ગોથાં ખાઈએ. આદર્શ સીધી લીટી, આદર્શ કાટખુણા, કલ્પનામાં જ રહે છે. છતાં તે આદર્શ લીટી અને કાટખુણા વિના કડીયો એક પણ મકાન ન ચણી શકત. તેમજ આદર્શ સ્વરાજ્યને—આદર્શ સાધનોને ધ્યાનમાં રાખતાં ને તેનો અમલ કરતાં આપણે વહેલામાં વહેલા યોગ્ય સ્વરાજ્ય મેળવશું.

x

x

x

x

x

પ્રશ્નકારની
નમતા

સુરતનિવાસીની પ્રશ્નાવલી પૂરી થઇ. તેણે પોતાનો કાગળ મધુર પ્રસ્તાવનાથી શરૂ કરેલો છે. પ્રશ્નોમાં ભાષાની સખ્તી ક્યાંક ક્યાંક જોવામાં આવશે, પણ પ્રશ્નો વિનયપૂર્વક પૂછાયા છે એમ મારી માન્યતા છે. પૂછનારે પોતાનું નામદામ પણ આપ્યાં છે. તેનાં છેવટનાં વાક્યોમાંથી ત્રણ ટાંકું છું: “જેમ પિતા પુત્રના અપરાધને ક્ષમા આપે તેમ આપ મારે વિષે પણ સમજી લેજો. જેમ નિશાળમાં મહેતાજીઓ કહે છે કે મુશ્કેલીઓ હોય તો વારંવાર પૂછજો તેમ જ હાલમાં આવા પ્રશ્નો વિદ્યાર્થી તરીકે અમારે તમને પૂછવા રહ્યા છે. જો પ્રશ્નો ભૂલ ભર્યા કે અપમાનભર્યા લાગે તો કાગળ તુરત ફાડી નાંખશો.”

વિદ્યાર્થીઓની વર્તણૂક

અસહકારી
વિદ્યાર્થીઓ-
ની વર્તણૂક

ખીજો કાગળ અમદાવાદના એક જાણીતા લેખકનો છે. તેમણે તે ‘સ્વદેશી’ ઉપનામથી લખ્યો છે. તેમાં પાંચ પ્રશ્નોની ચર્ચા છે. એકમાં વિદ્યાર્થીઓને મેં આપેલી સલાહ વિષે વિવેચન છે. એ પ્રશ્ન એટલો અઘો છણાયો છે કે હવે તેમાંથી કંઈ વિશેષ નીકળે એમ નથી, તેથી છોડી દઉં છું. હું એટલું જ કહીશ કે વિદ્યાર્થીઓને મેં જે સલાહ આપી છે તેથી તેઓ ઉદ્ધત ને સ્વચ્છન્દી નથી બન્યા. તેઓ પીંજરામાં પૂરાયા હતા; પીંજરામાંથી નીકળેલું પક્ષી થોડા ચાળા કરે જ. એથી તેની ઉપર કટાક્ષ કરવાપણું ન હોય. બહાર નીકળી પડેલા વિદ્યાર્થીઓના સમુદાયને જેટલો હું ઓળખું છું તેટલો કોઈ ખીજો ભાગ્યે જ ઓળખતો હોય. તેઓએ વિનય નથી છોડ્યો. તેઓ પોતાના આત્માની સાથે, જનસમાજની સાથે, તેમના વડીલોની સાથે ઝૂઝી રહ્યા છે, અને તરૂણ વયના જુવાનોની પાસેથી જેટલી આશા રાખી શકાય તેટલી તેઓ રળીભૂત કરી રહ્યા છે. અસહકારમાં અવિનય હોય જ નહિ. આ ભાષ લખે છે કે માણસો પ્રકૃતિવશ રહીને વર્તે છે, એ ખરું જ છે. પણ માણસનામાં બે સ્વભાવો રહ્યા છે. એક ‘અહરીમાન’નો ને ખીજો ‘ઓરમઝદ’નો; એક ‘રાક્ષસ’ નો ને ખીજો ‘મનુષ્ય’નો; એક સત્યનો ને ખીજો અસત્યનો. સત્ય ઉપર જ ભાર દેવો, ઓરમઝદ તરફ જ તેનું ધ્યાન રાખવું, કાલે પણ હતો પણ હવે મનુષ્ય રૂપે—મનુષ્ય જ—છે એમ નિરંતર કહ્યાં કરવું, એમાં તેની ઉપર આઘાત નથી થતો એવો મારો ખાસ અનુભવ છે.

ખીજો પ્રશ્ન ખાનગી શાળાઓના શિક્ષકોને મેં તેમના કરાર તોડવાની સલાહ આપ્યાનું તેમણે સાંભળેલું તે વિષે છે. એવી સલાહ મેં કોઇને આપી જ નથી.

અવિવેકી અસહકારી

ત્રીજી વિવેચન કાષ્ઠ કહેવાતા અસહકારીએ ધારાસભાના ઉમેદવારને ‘ગધેડાનો સરદાર’ કહેલો તે વિષે છે. મને લખતાં ખેદ થાય છે કે આવાં અવિવેકી વિશેષણો વાપરનારા અસહકારી પડ્યા છે. પણ એ વારસો ઘણા કાળનો કિર્ત્યો છે એટલે પ્રયત્ન કરીને જ એ ટેવ જશે. ઘણા અસહકારીઓ પોતાની ભાષા ઉપર, પોતાના વિચારો ઉપર કાચુ મેળવી રહ્યા છે એમ હું જાણું છું. લખનાર એમ માને છે કે એમ બોલવાની પણ પ્રકૃતિ પડી ગઈ છે; તેની સામે થવાનો મારો પ્રયત્ન નિર્વર્થક જવાનો સંભવ છે. મારો ત્રીસ વર્ષનો અનુભવ મને જીદું જ શીખવે છે.

અવિવેકી
અસહકારી

ખિલાફતમાં કેમ મચ્યો છું ?

ચોથો પ્રશ્ન મહત્વનો છે. એ ભાઈ લખે છે: “આપને ખિલાફતને વાસ્તે આટલું બધું લાગે છે એ સમજાતું જ નથી. અમારી ખાત્રી થઈ છે કે ખિલાફત પ્રકત ‘પોલિટિકલ વેપન’ (રાજ્યપ્રકરણી હથિયાર) છે. ઇતિહાસની તવારીખ તપાસતાં, ઘણા ત્યાગ કર્યા છતાં હિન્દુમુસલમાન એક રહે નહિ એમ જ લાગે છે. થાય અને ચાલુ રહે તો એકય ઠચ્છવા યોગ્ય છે. પણ સ્વાર્થ અર્થે ન ચાલુ રહે તેમ લાગે છે. મારા જેવા ઘણાનું આપું માનવું છે. આથી ખિલાફતમાં આપને એટલું કેમ લાગે છે તે એક લેખ દ્વારા આપ જણાવશો તો અમારા જેવા આપના આભારી થઈશું.”

ખિલાફતમાં
કેમ મચ્યો
છું ?

આ પ્રશ્ન મેં વાતોમાં ને લખાણોમાં ચર્ચ્યો છે. પણ તે એટલો બધો અગત્યનો છે કે તેની ચર્ચા જેટલી થાય એટલી ઓછી ગણી આહી કરી નાખું છું. ખિલાફતના પ્રશ્નને હું સર્વોપરી સ્થાન આપું છું. અસહકારનું શસ્ત્ર મને એ જ રૂપે ખિલાફતનો પ્રશ્ન વિચારતાં જ જડયું. તે વિષે મને બહુ લાગી આવ્યું છે, કેમકે હું ચુસ્ત હિન્દુ છું. જો સાત કરોડ મુસલમાનોથી મારા ધર્મને હું સુરક્ષિત રાખવા માગું તો મારે તેમના ધર્મને બચાવવા સારૂ મરણપથારીએ સૂવા પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ. તેમજ સર્વ હિન્દુને માટે પણ જ્યાં સુધી હિન્દુમુસલમાન એકદિલ ન થાય ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય અર્થ વિનાનો આદર્શ છે; ત્યાં સુધી ગૌરક્ષા અસંભવિત છે. સ્વાર્થ સર્થે મુસલમાન દગો દેશે એમ હું માનતો નથી. જેઓ ધર્મને માને છે તે દગો દેતા નથી. હિન્દુઓએ ઘણો ત્યાગ કર્યા છતાં તે રાખ્યો નથી એવો ઐતિહાસિક દાખલો મેં એક પણ નથી જાણ્યો. આજ લગી જે થયું

છે તે તો વાણીઆનું સાદું થયેલું છે. આજના બવહારમાં સાટાને અવકાશ જ નથી. હિન્દુ પોતાનો ધર્મ સમજી મુસલમાનને મદદ કરે ને ફળની આશા ધૈર્યથી રાખે. મુસલમાનોની પાસેથી કંઈ જ ન માગે. ગૌરક્ષાની વાત અહીં બાઇઓની સાથે હું બાઝ્યે જ કરું છું. મૌલાના અબદુલ બારી સાહેબની સાથેનો સંવાદ હું પ્રગટ કરી ચુક્યો છું. છતાં તેઓ જાણે છે કે મેં એ છૂપાવ્યું નથી કે મુસલમાનોને સારૂ મરીને પણ તેઓનાં હૃદય પીગળાવવાની હું આશા રાખું છું. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે સારાનું ફળ ધૈર્ય આપે જ છે. મારી યાચના ધૈર્ય પાસે છે. મુસલમાન બાઇઓને તો હું વિનામૂલે વેચાયો છું ને પ્રત્યેક હિન્દુને તેમ કરવા કહી રહ્યો છું. આમાં દાવપેચ નથી, ખુશી વાત છે. જો મુસલમાન બાઇઓનો કેસ નબળો હતો તો હું તેમને સારૂ મરવા તૈયાર ન થાત. તેમનાં કેસ તદ્દન સાચો જાણ્યા છતાં હું શકથી કે બીકથી અળગો રહું તો મારું હિન્દુત્વ લાજે, મારો પડોશીધમ જાય.

ખિલાફતનો
ધાર્મિક પ્રશ્ન

ખિલાફત એ રાજ્યપ્રકરણી લથિયાર નથી એમ હું જાણું છું ખિલાફતનો બચાવ કરવો એ સવ મુસલમાનની શરજ છે. હિન્દુ તેને ધર્મ ન માને એ વાત જુદી છે. ગાયને બચાવવી એ કંઈ મુસલમાન ધર્મરૂપે ન માને. પણ સર્વ મુસલમાન જાણે છે કે હિન્દુઓનો તે ધર્મ જ છે. તેમ સર્વ હિન્દુઓ જાણવું જોઈએ કે ખિલાફતનો બચાવ કરવો એ મુસલમાનનો ધર્મ છે. અહીં બાઇઓની ધર્મપરાયણતા રિપે મને બારે માન છે. કેવળ રાજ્યપ્રકરણી લાભ મેળવવાને ખાતર તેઓ ફરીરી ન લે. પણ ખિલાફતને બચાવતાં ઈસ્લામની સત્તા અરસ્ય વધે. તેથી રાચવું એમાં કંઈ ગુન્હો નથી; મુસલમાન રાજી થાય જ; અને જો હિન્દુ ધર્મની જાગૃતિ ને ઉન્નતિથી ઇસ્લામીઓએ રાજી થવું જોઈએ એમ આપણે માનીએ તો ઈસ્લામની ઉન્નતિથી આપણે હિન્દુઓએ પણ રાજી થવું જોઈએ.

એકતા
ધર્મની
નહિ, દિલની

ગુરુ નાનકે અને કબીરે હિન્દુમુસલમાન બન્નેને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે ઇતિહાસ કોઈ અહીં રજૂ નહિ કરે એવી હું આશા રાખું છું; કેમકે આજનો પ્રયત્ન ધર્મના એકતા કરવાનો નથી, પણ ધર્મની ભિન્નતા છતાં દિલની એકતા કરવાનો છે. ગુરુ નાનકે આદિનો પ્રયત્ન ધર્મમાં એકતા બતાવવાને બદલે એક બતાવવાનો હતો. આજનો પ્રયત્ન તિતિક્ષાનો છે. સનાતની હિન્દુ ચુસ્ત રહે અને છતાં ચુસ્ત મુસલમાનને માન આપે, તેની સાચા દિલથી ઉન્નતિ ઇચ્છે, એ પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્ન નવો જ છે, પણ હિન્દુ ધર્મના મૂળમાં રહેલી એ બાવના છે.

મુસલમાનો
દેવો દે તો

આ પ્રયત્નને અંતે પણ માની હો કે મુસલમાન ભાઈઓ દેવો દે. એક વાત તો એ છે કે બહેનો સ્વાર્થ સદાકાળને સાર એક જ જળવવામાં જ સમાયેલો રહેશે. પણ એમ કહો કે ખિલાફત રૂપી વિશેષ અર્થ સર્થે મુસલમાન હિન્દુનો વિરોધ કરવા મંડી જાય. આ બીકથી આજે તટસ્થ રહીએ તો તેમાં આપણે અંગ્રેજી રાજ્યની શુભામી નભાવવા કપરાંત શો અર્થ સાધી શકીએ? અત્યારના પ્રયત્નને ધારો કે ખિલાફતનો બચાવ થયો, સ્વરાજ મળ્યું ને પછી મુસલમાનોએ દેવો દીધો; તોયે શું ? બાવીસ કરોડ હિન્દુને મુસલમાન હંસાવશે ? તેમનું આત્મબળ, તેમની તપશ્ચર્યા, તેમનો આજે કરેલો યત્ન, તેમને કંઈ જ સહાય નહિ આપે ? પણ મુસલમાનો તો બહારથી બીજાને લાવીને આપણી સાથે લડે તો ? હોય. તેથી પણ મર્દ કંમ ડરે ? આજનો પ્રયત્ન સ્વાવલંબી—સ્વતંત્ર બનવાનો છે. એક હોય તોપણ છાતી ખુલ્લી મુકી અનેકની સામે ઉભો રહે ને ન્યાં પગ મુક્યો હોય ત્યાંથી ન ખસે. આવું પણ એ પણ સમય આવ્યે કરે છે. આવું આરબનાં બાળકો કરે છે. આવું કરતાં ડચ બાળકોને મેં જાણ્યાં છે. એ કંઈ દૈવી શક્તિ નથી. એ તો સામાન્ય મનુષ્યને મળેલી વસ્તુ હોય છે. એવી શક્તિવાળા ધણા હિન્દી ન હોય ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર ન બને. પ્રતાપના સમયના ક્ષત્રિયોમાં એ ધૈર્ય હતું. ક્ષત્રિય એટલે મારનાર નહિ; ક્ષત્રિય એટલે મરી જાયનાર. ગીતાની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ક્ષત્રિય એ કે જે ભાગે નહિ, પીઠ બતાવે નહિ. હિન્દુમુસલમાનની આજની એકતામાં સાટાની વાત જ નથી. આપણા સહીઆરાનું ખતપત્ર આપણી એકબીજાની ખાતદાની છે. એ અવેજ વિનાની દોસ્તી છે. એ બહેને સાર એકપણી કરાર છે. તે જ સ્વેચ્છાએ થયેલું સહીઆઈ કહેવાય. તે એકનું તોડયું તૂટયું જ નથી, તે તૂટે પણ છે. કાયદો તેના તોડનારને બાંધે નહિ. પણ પ્રેમ એવા તોડનારને પણ બેંચી રાખે.

પ્રેમનું બંધન
અને શરતો

‘કાચે રે તાંતણે અને હરણએ બાંધી
જેમ તાણે તેમ તેમની રે,
મને લાગી કટારી પ્રેમની.’

એમ મીરંએ ગાયું ને કરી બતાવ્યું. એ જ તાંતણો મુસલમાનમાત્રને બાંધવા ને ગાયને છોડાવવા બસ છે. પણ ભોજ ભગતે આપણને પ્રેમની શરતો પણ જણાવી છે:

‘ભમતી શીશ તણું સાદું,
આગળ વસમી છે વાદું.’

પ્રેમની પરીક્ષા અસિધારા પર ચાલવું એ છે. હિન્દુ જે પોતાના ધર્મની રક્ષા કરવા પુચ્છે તો અસિધારા પર ચાલી જીએ.

માલવીયાજી ને શાસ્ત્રીજી

માલવીયા
અને શાસ્ત્રી

પાંચમો પ્રશ્ન મજકુર બાઇએ આમ ઉઠાવ્યો છે: “પંજાબ ને ખિલાફતની બાબતમાં માલવીયાજી તથા શાસ્ત્રીજીને આપના જેટલું લાગતું નથી એમ માનવામાં આપની ભયંકર ભૂલ થાય છે.” આટલું કહીને આ બાઇએ થોડી દલીલો આપી છે. આમાં તેઓએ એમ માની લીધું છે કે મેં આ બંને પ્રૌઢ નેતાઓ પર આક્ષેપો કર્યા છે. હું ખાત્રી આપું છું કે એવું કંઈ છે જ નહિ, બંને પ્રત્યે માફ માન જે હતું તે જ કાયમ છે. તેઓનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ તેવો જ કાયમ છે. મેં તો માત્ર વસ્તુસ્થિતિ વર્ણવવામાં બે મિત્ર જેમની સાથે મને ગાઢ સંબંધ છે તેમના દાખલા આપી દીધા છે. ખિલાફત અને પંજાબને વિષે હું અધીરો થઈ માફ સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થયો છું. આ બંને નેતાઓ એ બંને અપમાનને સાંખી રહેવા તૈયાર છે. તેને વ્યવહારન્યાય કહેા તોપણ ચિન્તા નથી. મારે મન આચાર એ માણસની લાગણીનું માપ છે. મને વધારે લાગણી છે એમ કહી હું વધારે માન ખાટવા ઇચ્છતો નથી, તેમ માલવીયાજી અથવા શાસ્ત્રીજીને એાછી છે એમ કહી તેમને લેશમાત્ર હીણુવા પણ ઇચ્છતો નથી.

તા. ૩-૨-૧૯૨૧

§ ‘એક ડગલું બસ થાય’

સ્ટોકસની
ચિન્તા

બલા મિ. સ્ટોકસ આજે ડેટલાંક વરસ થયાં હિમાલયના પહાડી પ્રદેશમાં વસનારા એક ધાર્મિક ખ્રિસ્તી છે. અસહકારની પ્રવૃત્તિનો તેઓ લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. થોડા વખત ઉપર કલકત્તાનાં છાપાંઓમાં તેમણે અસહકાર વિષે ત્રણ લેખો લખ્યા છે. અસહકાર નૈતિક શસ્ત્ર તરીકે તેમને માન્ય છે, પણ એવી પ્રવૃત્તિ સંપૂર્ણ રીતે પ્રતેષમંદ નીવડે તો અંગ્રેજોને હિન્દુસ્તાન ખાલી કરવું પડે અને એવું થવા વખત આવે તો હિન્દુસ્તાનની શાંતિ ગત થાક એ ચિન્તા એમને ભારે વ્યાકુળ કરી મુકે છે. તેવો વિચાર આવતાંની સાથે જ એમની આંખ સામે હિન્દની સરહદ ઉપર અપ્રધાનોનાં ઘાડાં ચડી આવતાં અને ઉત્તરની બાળુએથી નેપાળી ગુરખાઓનાં ટોળાં હિન્દને લૂંટતાં, રંબડતાં તરવરવા માંડે છે. હું તો આ બધી કાલ્પનિક ચિન્તાઓના જવાબમાં કાર્ડિનલ ન્યૂમનની પેઠે એટલું જ કહી સંતોષ માનું કે

‘ દૂર દેશ જોવા લોભ લગીર ન,
એક ડગલું બસ થાય—

મારે એક ડગલું બસ થાય’.

અસહકારની પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક પાયા ઉપર ખડી થયેલી છે. ઇશ્વરથી ડરીને ચાલનારા માણસમાત્રને સર્વોપરી ધર્મ એટલો જ છે કે પાપથી નાસીને દૂર જવું. એમાં પરિણામનો વિચાર બિલકુલ આડે આવવા જ ન દેવો જોઈએ. સત્કાર્યનું ક્ષણ હમેશાં શુભ જ આવે, ખીજું આવી શકે જ નહિ, એવી એને અચલિત શ્રદ્ધા હોય. એ જ મારે મન ગીતાના નિષ્કામકર્મવાદનો પણ મર્મ છે. ઇશ્વર માણસને ભવિષ્યમાં ડોહીક કરી જોવા નથી દેતો. એણે તો સત્યને જ શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસર્યા કરવું રહ્યું; પછી એવા અનુસરણમાં જીવનું જોખમ પણ ભલે હોય. એ જાણે છે કે એ સ્વધર્મના માર્ગમાં મરણ પણ શ્રેયસ્કર છે. સેતાનને વેચાઈને જીવવા કરતાં ઇશ્વરને માર્ગે મરણ હજાર દરજ્જે બહેતર છે. માટે જે જે કાંઈ માને છે કે આ સરકાર સેતાનના પંથની પ્રતિનિધિ છે તેને માટે એ સરકારનો સંગ તથા અળગા થવા સિવાય ખીજો રસ્તો નથી.

ઈશ્વર પર
શ્રદ્ધા

છતાં વાદને ખાતર ધડીબર માની લઇએ કે અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાન તથા ગયા અને હિન્દુસ્તાનમાં અશુભમાં અશુભ સ્થિતિ ઉભી થઈ. એ દશમાં પડાણોએ કે ગુરખાઓએ હિન્દ પર ચડાઈ કરી અગર લૂંટફાટ કરી એમ માનીએ તોયે શું એ એટલી કલ્પના બહારની અસહ્ય વસ્તુ છે ? મારે હિસાબે તો અત્યારે સરકાર હિન્દુસ્તાનનો જે શારીરિક અને નૈતિક શક્તિપાત અહોરાત્ર કરી રહી છે તેને મુકાબલે એ સ્થિતિમાં પડાણો કે ગુરખાઓનાં એવાં ચાર દહાડાનાં ધીંગાણાંની સામે થવા આપણે અવશ્ય વધુ સમર્થ હોઈશું. મિ. સ્ટોકસ શરીરબળનો નિષેધ માનતા જણાતા નથી. એ હિસાબે તો એક થયેલા હિન્દના રજપૂતો, શીખો અને મુસલમાન યોદ્ધાઓના સામઠા બળને એક દિશાનાં કે ચારેમેરથી પણ ચડી આવનારાં લૂંટારૂઓનાં ધાડાંઓ સામે સજ્જતાપૂર્વક થઈ શકવા પૂરતું શ્રેય જરૂર આપી શકાય. છતાં એથીયે અશુભ કલ્પી લઇએ, અશુભમાં અશુભ કલ્પીએ કે જાપાન બંગાળના ઉપસાગરમાંથી આવી લાગે, ગુરખાઓ ઉત્તરમાંથી ઉતરી પડે અને પડાણોનાં ધાડાં વાયવ્ય સરહદો પરથી ચડી આવે. એ સ્થિતિમાં પણ કાં તો અમે તેમને મારી હડાવશું અને નાહ હાંકી મુકી શકીએ તો તેમની જોડે શરતો કરી લઈશું અને વહેલામાં વહેલી તકે હાંકી કાઢીશું. ગમે તેમ કરીશું તોયે આજની

પરદેશી
ચડાઈનો ભય

નાદારી અને આ પાપી રાજ્યની બુલામગીરીનાં કરતાં તો તે વખતનો ગમે તેવો છતાં તે રસ્તો વધારે જ મર્દાનગીભર્યો હશે એ વિષે મને કશો જ શક નથી.

સ્વારાજ અને
પરદેશી
સંબંધ

પણ એવું અશુભ કલ્પવાની જ હું ના પાડું છું. જે મિ. સ્ટોકસ કહે છે તેમ અસહકારની પ્રવૃત્તિ સફળ થાય—એ સફળ થાય એમ માની લઇને જ મિ. સ્ટોકસે ઉપલી બધી બીકનું ચિત્ર ખડું કર્યું છે—તો તો અંગ્રેજો અહીં રહે કે જાય, જે કંઈ કરશે તે બધું મોઠું મોઠું, મિત્ર તરીકે, એ ભાગીદારો વચ્ચે કરારનો અમલ થાય તેવી રીતે, રીતસર અને વ્યવસ્થાપૂર્વક કરવાના. મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી કુદરતી સાલસાઇમાં—પછી તે અંગ્રેજોમાં જોવા જાય કે બીજા કોઈ પણ જાતિમાં—હજીયે મને શ્રદ્ધા છે. અંગ્રેજો ‘રાત લઇને’ અહીંથી ભાગે અને સવારમાં ઉઠતાં આપણને વૈદરબીની પેઠે વલવલવાનો વારો આવે એ હું નથી માનતો.

વળી ગુરખાઓ કે અફઘાનો પણ ન્યાય કે નીતિની વાત કાને પણ ન ધરનારા કે તેની આમડછેટ માનનારા હાડના ચોરલૂંટારા છે અગર તો તેમની પણ આત્મશુદ્ધિ કરવાના પ્રયત્નને કશો જવાબ વાળવાની શક્તિ વગરનાં જડ પ્રાણીઓ છે, એમ પણ મારે શા સાર માની લેવું? જે હિન્દ પોતાની પુરાણી ધાર્મિકતા પાછી જીવનમાં આણી શકશે તો તેની પડોશી કોમો ઉપર પણ તેની અસર પડવાની જ. તે આ બળવાન પણ ગરીબ પહાડી કોમોના ઉદ્ધારના માર્ગ શોધવામાં રસ લેવું યશે, અને તેમનાથી ડરીને નહિ, પણ પડોશી તરીકેના પોતાનો ધર્મ સમજીને પ્રસંગ પડ્યે તેમને ચાર દહાડા પાળશે પોપશે પણ ખરું. જાપાનની જોડે તો તેણે અંગ્રેજોની સાથે સાથે જ હિસાબ કરી લીધો હશે. હિન્દ જાપાનમાં બનનારી એક પણ વસ્તુ વાપરવાને પાપ માનવું થઈ ગયું હશે તો જાપાન હિન્દ ઉપર સ્વારી કરવાના ખ્યાલ સરખો મનમાં નહિ લાવે. એને ખાવાપીત્રા અને પહેરવા પ્રરતું છે. આપણે પરદેશો પર આધાર રાખતા બનીને તેમનામાં આપણે માટે લોભ અને તૃષ્ણા પેદા કરીયે તો જ તેમને આપણા ઉપર ચડાઈ કરવાનું આપણે કારણ આપીયે, આપણે એવા કોઈ પણ દેશના આશ્રિત બનવાનું છોડી દઇયે એટલે બસ.

આમ અન્ને હિન્દ અહિંસાથી સફળ થવા નિર્માયું હો કે હિંસાથી, ગમે તે સ્થિતિમાં પણ આપણું ભવિષ્ય મિ. સ્ટોકસને દેખાય છે તેટલું શોચનીય નથી જ નથી. અને મારે મન તો એવું ગમે તે ભવિષ્ય સુધાં અત્યારની નામદાંષ્ટ અને નાદારીની હાલતના કરતાં તો ઓછું જ કાળું હશે. તેથી આપણે ઉઠાવેલી

અહિંસા અને આપણેમની આ ખુદી અને સંપૂર્ણ ખાનદાનીભરી લડતમાં અહાપૂર્વક નિભય અને અડમ બનીને આગળ ધપ્યાં જવા જેવો ઉત્તમ બીજો એકે રસ્તો આપણે માટે નથી એમ જ માઈ મન સાક્ષી પૂરે છે.

વેજવુડ અને શૌકતઅલી

શૌકતઅલીને
ન્યાય

વિલાયતના ' નેશન ' પત્રમાં મારે વિષે અને મારા સાથીઓને વિષે કર્નલ વેજવુડે એક લેખ લખ્યો છે, તેમાં જાણ્યેઅજાણ્યે પણ તેઓ પોતાનું સમતોલન સાચવી શક્યા નથી એ જોઈને મને દુઃખ થયું છે. હું જોકે હું કે જેમના વિષે તેમણે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમને લગતી પૂરતી હકીકતો મેળવવા કે તપાસવા તેમણે ઘટતી મહેનત નથી લીધી. મારી પોતાની બાબતમાં એમણે જે કંઈ લખ્યું છે તેની વૃદ્ધિઓ તપાસવા હું નથી ઇચ્છતો, પણ મૌં શૌકતઅલીની બાબતમાં કર્નલ વેજવુડે પ્રમટ કરેલું અજ્ઞાન તો ખરેખર હેરાત પમાડે તેવું છે. મૌં શૌકતઅલી મુસ્લમાન કોમની ઉપર જે જાડુષ અસર ધરાવે છે તેનું રહસ્ય જ કર્નલ વેજવુડ સમજ્યા નથી જણાતા. મૌં શૌકતઅલીના કરતાં વધુ ઇમાનદાર, વધુ સાચા દિલનો માણસ હજી મેં જોયો નથી. હું નવા માનતો કે અંગ્રેજોને કે બીજા હરકોઈ જાતિને તે હાડથી ધિક્કારે છે. અલબત્ત ધર્મ—મજહબ એમને મન પ્રાણથી પણ ખારી ચીજ છે. અહિંસાને તે અલબત્ત માને છે, જોકે તલવારના ન્યાયમાં પણ તેમને વિશ્વાસ છે. જે અહિંસાને રસ્તે તેઓ ખિલાફતનો વાજબી ઇન્સાફ ન જ મેળવી શકે અને સમશેરને રસ્તે પોતાના દેશી ભાઈઓને લાઇ જવા એ નાહક નીવડવાનું નથી એમ તેઓ જુએ તો તેઓ જરૂર સમશેર ખેંચે. પણ જે દિવસે એવી સમશેર ખેંચવા વારો આવશે તે દિવસે દુનિયામાં કોઈ તેમને આંગળી ચીંધી શકે નહિ એવી કોઈ પણ સિપાહીને જાણે તેવી ઢાંચે જ તેઓ સમશેર ખેંચનારા છે એ વિષે મારા મનમાં છાંટાભાર અંદરો નથી. અહિંસાને તેઓ મ્હોડેથી માનતાં નથી શીખ્યા; અહિંસાનો પાઠ તેમણે હઝરત પેગમ્બર સાહેબના જીવનમાંથી લીધો છે. એ પાઠ એવો છે કે સખથી, અહિંસાના ઇલાજોથી જ્યાં સુધી હેતુની સિદ્ધિ સંભવતી હોય ત્યાં સુધી બળ વાપરવું મુનાસબ નથી. કર્નલ વેજવુડનું લખાણ વાંચીને હરકોઈને એમ જ થઇ આવે કે મૌં શૌકતઅલીને કર્નલ વેજવુડે જાણે કેવળ લોહીને માટે જ તલસતા જોયા, કર્નલ વેજવુડ જેવાએ તો એટલું વિચારવું જ

મટું હતું કે એક સિપાહી પણ તલવારના ન્યાયમાં વિશ્વાસ રાખતો! હોવા છતાં દયા, ઉદારતા, ક્ષમા, શૌર્ય ઇત્યાદિ અન્તઃકરણના ગુણોથી છેક શત્રુ હોતો નથી. હું કર્નલને ખાત્રી આપું છું કે મૌં શૈક્ષતઅલી તેમના પોતાના જેવા જ શરા સિપાહી છે, તેમના જેવા જ ભડ પુરુષ છે.

વેળવુડનો
દૃષ્ટિદોષ

કર્નલ વેળવુડનો દૃષ્ટિદોષ મારે એટલા સાર ખતાવી આપવો પડે છે કે અંગ્રેજ પ્રબળ કર્નલના લખાણ ઉપરથી દોરવાઈ જઈ અલી બિરાદરોને વિશે તેમજ મુસલમાન લાગણીને વિશે ભૂલાવામાં ન પડે એમ હું ઇચ્છું છું. અલી બિરાદરોએ પોતે પોતાની લાગણીઓનો સંયમ કરીને અને અલગ અલગ પ્રસંગે આખા ઇસ્લામી કામની લાગણી ઉપર કામુ જાળવીને સમસ્ત માનવજાતિની અપૂર્વ સેવા કરેલી છે. તેમનો આ અલૌકિક સંયમ જ તેમની ડાહી ધર્મવૃત્તિનું સૌથી બારેમાં બારે ઉદાહરણ છે. કર્નલ વેળવુડ જેવા ઈંગ્લેન્ડ અને દિલ્લોજ અંગ્રેજને પણ જ્યારે હું આવાં ઉતાવળાં અનુમાનો આપતા નેહું છું ત્યારે ખરેખર મને ડાહી શોક થયા વગર રહેતો નથી; કારણ વસ્તુસ્થિતિને નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ જોવાની આવી ના પાડવા જેટલી બીજી કોઈ વસ્તુ આજની હાલતનો શાન્તિમયો નીવેડો આજવાના માર્ગમાં અન્તરાયરૂપ નથી.

ખંડાળની જગૃતિ

આપણો કરાર પળાયો

ખનારસનો
કરાર

અમે કાલે જ કલકત્તા પહોંચ્યા. શ્રી. જયકર પોતાનો ધંધો (સ્વરાજ મળે ત્યાં સુધી) છોડ્યાની ખુશખબર લઈને જ અમે મુંબઈથી નીકળ્યા હતા. તે ખબર શ્રી. દાસને ગાંધીજીએ આપી. તેઓ બહુ રાજ થયા. શ્રી. જયકર મુંબઈમાં તા. ૨૧મીએ સવારના પહોરમાં આવીને પોતાનો ધંધો છોડ્યાની ખાત કરવા લાગ્યા ત્યારે ગાંધીજીએ તેમને કહેલું એક વાક્ય યાદ આવે છે: ‘ત્યારે હવે આપણો કાશીનો કરાર ખરાબર પળાયો. માત્ર માલવીયાજી અને લાલુ હરકિશનલાલ રહ્યા છે.’ આ કરારની વિગતમાં સહેજ ઉતરવાની જરૂર છે કે જેથી શ્રી. દાસને આ હાલતમાં પડવાને પ્રેરનાર ખરે કારણ જડી આવે. ઠાકામાં અમે રિસેબરની ૧૬મીના અરસામાં હતા. ત્યાં આપેલા એક પ્રોઈ બાષણના આરંભમાં ગાંધીજીએ શ્રી. દાસને આગ્રહ કરીને કહ્યું હતું કે ‘પંજબ કમિટિનો રીપોર્ટ’ તૈયાર કરવામાં શ્રી. દાસની મને અમૂલ્ય મદદ મળી છે. એ રિપોર્ટની છેવટની બલામણુ ઉપર અમે આવ્યા ત્યારે મેં સૌને વિનંતિ કરી કે આપણી ઓછામાં ઓછી માગણી આપણે લખવી જોઈએ, અને તે માગણી મેળવવા

માટે આપણે સત્યે પ્રાણ અર્પણ કરવાને પણ તૈયાર થવું જોઈએ. શ્રી. દાસને અમારી વચ્ચે કાશીમાં મ્હોટે થયેલા આ કરારનું હું સ્મરણ કરાવું છું.' તે દિવસના શ્રી. દાસ ભારે વિચારમાં પડ્યા હતા. મહાસભામાં આવીને તેમણે વિચારને નિશ્ચયનું રૂપ આપ્યું, અને આજે તે નિશ્ચયને કૃતિમાં મુકી રહ્યા છે.

‘બંગાળના ભગીરથ’

શ્રી. દાસ બંગાળમાં આજે આબાલવૃદ્ધ સૌની બત્રીશીએ ચડી રહ્યા છે. તેમણે જ કહ્યું કે ‘હું’ તો ગમરાઈ ગયો; આટલી આસા મેં નહોતી રાખી; અને હવે તો મારાથી અહીંથી ખસાય એવું નથી—આ વિદ્યાર્થીઓને છોડીને માસિક અધલાખની આવકવાળી વકીલાત છોડવાનું આ પરિણામ છે એમ સૌ કોઈ કહી રહ્યું છે. શ્રીયુત દાસ પણ તે માનતા થયા છે. ‘નાયક’ નામના એક પત્રમાં આવેલું એક ‘કાર્ટૂન’ (રમુજ ચિત્ર) બંગાળીઓની શ્રી. દાસને વિષેની લાગણીનું દ્યોતક છે. એ ચિત્રમાં ગાંધીજી રૂપી ગંગાને બંગાળમાં કતારતા ભગીરથ જેવા શ્રી. દાસને ચિતર્યા છે.

બંગાળના
ભગીરથ

વિદ્યાર્થીઓનો ઉત્સાહ

કેટલા વિદ્યાર્થીઓ નીકળ્યા તે વિષે તો ‘નવજીવન’માં ખબર આવી ગયા છે. પ્રેસિડેન્સી કૉલેજના, સિબપુર એન્જિનીયરિંગ કૉલેજના અને મેડિકલ કૉલેજના છોકરાઓ સિવાય બધી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે નીકળ્યા છે. ગાંધીજીને વિષે અમદાવાદમાં જે અરજી ફરી હતી (કે તેઓ ગુજરાત કૉલેજના પગથીઆને આરે લાંબા થઈ સૂવાના છે) તે અહીં તો વિદ્યાર્થીઓએ સાચી પાડેલી જણાય છે. આમાં બંગવાસી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને સૌથી ઓછા દોષી કહી શકાય. તેઓએ જે સંજોગોમાં આ કહેવાતો સત્યાગ્રહ કર્યો તે સંજોગો જણવા જેવા છે. શ્રી. દાસને કૉલેજના આચાર્ય કહી ચુકેલા હતા કે ૭૦૦ જેટલા છોકરાની સહીવાળું વિનંતિપત્ર લાવે તો તેઓ કૉલેજને રાષ્ટ્રીય કરશે, એટલે કે તેનો યુનિવર્સિટી સાથેનો સંબંધ તોડશે. શ્રી. દાસ ૧૦૦૦ સહીઓ લઈને ગયા, ત્યારે તેમણે કહ્યું ‘એ સહીઓનો કંઈ અર્થ નથી.’ વિદ્યાર્થીઓ આ ન સહન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. તેમણે કૉલેજનાં પગથીયાં ઉપર અડંગા નાંખ્યા ! તેમજ આચાર્યજીના ધરના આંગણમાં જઈને સવારના આડવાળાના સૂતા. રાત્રે ૧૦ વાગે આચાર્યજીનાં પત્નીની કર્મણ વિનંતિ તેમને માનવી પડી: ‘ભેટાઓ, તમે કોઠો, ખાઓ. તમારે દેશનું કાર્ય કરવું છે; આમ શરીર ઉપવાસે કરીને પાડી નાંખો એ ઠીક નથી. પાંચ દિવસની મુદત આચાર્યજીને આપો; જરા વિચારવાનો અવકાશ આપો.’ શંકાકુક્ત સત્યાગ્રહનાં આ પગલાંઓને પહોંચી વળવાનો શ્રી. દાસ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. તેઓ સમજે છે કે આડું કરવામાં સૂક્ષ્મ હિંસા રહેલી છે. માત્ર એટલું જ કે વિદ્યાર્થીઓ આ ‘સૂક્ષ્મ હિંસા’ બાદ કરીએ તો અતિશય આત્મનિઃશ્રદ્ધ બતાવી રહ્યા છે. એનો એક દાખલો આપું. સ્કૉટિશ ચર્ચ કૉલેજના આચાર્ય ડૉ. વૉટ પોતાનાં ખૂટ અડાડી એક વિદ્યાર્થીને ઓળંગી ગયા—લાત મારવા ખાતર ખૂટ અડાડયાં હોય એમ નથી લાગતું, પણ ચીડવવા ખાતર તો ખરાં

બંગાળી
વિદ્યાર્થીઓનો
સત્યાગ્રહ

જ, કારણ બીજા જવાનો રસ્તો તેમને માટે હતો—બીજા વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમને ઓળખી ગયા. પણ તેમણે શ્વાસ સરખાયે નથી કાઢ્યો. આમ ચોતે આત્મનિમ્મલ કરીને તેઓ બીજાને પણ આત્મનિમ્મલના પાઠ આપી રહ્યા છે.

સર પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાય જેવા હજી વરસ રીતે આ રંગો જોઈ રહ્યા છે. તેમના જેવા સરલ હૃદયનાની પાસેથી હજી આશા રાખવી વ્યર્થ નથી કે તેઓ ચોતાની કોલેજ રાષ્ટ્રીય કરી બીજાને પણ માર્ગ બતાવશે. યુનિવર્સિટીના શિક્ષકોમાંથી એકાદ બે પ્રોફેસરો સિવાય કોઈ નીકળ્યા નથી.

મિરઝાપુર સ્કેવરની વિરાટસભા

મિરઝાપુર
સ્કેવરનું
ભાષણ

ઘઈ રાત્રે મિરઝાપુર સ્કેવરમાં વિદ્યાર્થીઓની જે સભા થઈ તેનું વર્ણન આપું જય તેમ નથી. સ્કેવર (ચોગાન) નો વિસ્તાર જલિયાંવાલા ખામ જેટલો હતો; તેની તલુ જગ્યા પણ ખાલી રહી ન હતી. ચોગાનની બહાર લોકોનાં ઘાડાં ઉભા હતાં. ચારે બાજુના ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર માળનાં મકાનો સ્ત્રીપુરુષોની હારથી બંધે લયી જશે એમ લાગતું હતું. શાન્તિ સ્થાપન કરતાં પ્રથમ ઠીક સમય ગયો. પ્રમુખપદ તો શ્રી. દાસને જ હોય. એક ટેબલ ઉપર ગાંધીજી અને ખુરશી ઉપર દાસ બેઠા હતા. ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે આરંભ કર્યો :

“ મહાસભા શરૂ થઈ ત્યારે મારો જે અવાજ હતો તે અત્યારે નથી રહ્યો તે ખાતર હું દિલગીર છું. જેઓ મારો અવાજ ન સાંભળી શકે તેમણે તો મારા ભાષણના જેવા મળી શકે તેવા રિપોર્ટથી જ સંતોષ માનવો જોઈશે. આટલો અવાજ થાય છે તેથી હું દિલગીર છું, પણ શું કરીયે? આવી મેદની આગળ આપણે ભાષણો આપવા જેવાં કામ લેવાં છે તે આ પ્રકારનાં વિધો વચ્ચે જ લીધા વિના છૂટકો નથી.

પ્રસૂતિકાળની વેદના

પ્રસૂતિકાળની
વેદના

“ આજે આપણે પ્રસૂતિવેદનાનો અનુભવ લઈ રહ્યા છીએ. પ્રસૂતિ પહેલાં જે દુઃખો— કષ્ટો પડે છે તે સૌનો આજે આપણે અનુભવ કરી રહ્યા છીએ. દેશની હાલતને આટલો સુંદર જવાબ આપ્યા બદલ બંગાળના વિદ્યાર્થીઓને હું ધન્યવાદ આપું છું. તેઓ જવાબ આપશે એ તો હું જાણતો જ હતો. પણ શ્રી. દાસ તેમના અગ્રેસર થાય તેની તેઓ રાહ જોઈ રહ્યા હતા. તેઓ અગ્રેસર થયા તે બદલ અને તમે દુરત તેમની પાછળ ચાલી નીકળ્યા તે બદલ તમને જાણે તે હું જેટલું અભિનંદન આપું તેટલું ઓછું છે. પણ શ્રી. દાસના વિદ્યાર્થીઓના કાર્યોના આરંભ તો હવે થાય છે. તમે વિદ્યાલયો તમ્બાં છે તેટલું જ ખસ નથી; પાછા તેને બારણે ન ચડો તેની ખરી જરૂર છે. શ્રીયુત દાસ તમને બહાર કઢીને બેસી શકે તેમ નથી. તમારે માટે તેમણે કાર્ય શોધતું પરશે; અને ચોખ્ખતા મેળવવાના આ કાળમાં, આત્મશુદ્ધિના કાળમાં તમને તેમણે શુભ પ્રવૃત્તિમાં ખરેખર રાખવા પડશે. ”

[આટલું લોકાચા પછી અવાજ બારે થવા માંડ્યો. કેટલોક કાળ અસાંતિ રહી. મહેંદીજીનો અવાજ પણ કાંઈક પડ્યો લાગ્યો. શ્રી. બિપિનચન્દ્ર પાંચે પોતાના મોઢા અવાજે શાન્તિ માટે વિનવિત કર્યા પછી પાછી શાન્તિ પથરાઈ. ત્યારપછી ગાંધીજીનો અવાજ કમે કમે એટલો તો પ્રદુષિત થયો. મથો કે તે તો ત્રીસે ત્રીસ હનર નેટલા શ્રોતાઓ સાંભળી શક્યા હશે એમ લાગે છે.]

“ત્યારપછી શ્રી. દાસે અને તમારે મળીને હવે કપાયો ચોળવા નેહરો, કે જેથી આરંભેલું કાર્ય ચોખ્ખી રીતે આટોપી શકાય, જેથી તમારી શક્તિઓનો ઉપયોગ કેવળ સ્વરાજ મેળવવાને માટે જ થાય; અને કોઈ પણ દિશામાં મિથ્યા વ્યય થાય નહિ.

અધ્યાપકગણ અને શિક્ષિતવર્ગ પ્રત્યે

“ન્યારે વિદ્યાર્થીઓએ આવો ઉમંગભર્યો જવાબ આપ્યો છે, ત્યારે અધ્યાપકો દૂરીઓ, ચાલકો, માલીકોએ—દુકામાં શિક્ષિતવર્ગે, જે જવાબ આપવો નેહતો હતો તે નથી આપ્યો તેથી મને પારાવાર દુઃખ થાય છે. આ કહું છું ત્યારે હું તેમના ઉપર અથવા તેમના દેશપ્રેમ ઉપર આશ્રય કરવા માગતો નથી. મને લાગે છે કે તેઓના મનમાં સ્પષ્ટ જ્ઞાસ છે કે વિદ્યાર્થીઓએ ભૂલ કરી છે, શ્રી. દાસે ભૂલ કરી છે. તેઓ માને છે કે દેશની આગળ અસહકાર મુકવામાં મેં પણ ગંભીર ભૂલ કરી છે, અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓને શાળાપાઠશાળાઓ તજવાનો ઉપદેશ આપવામાં તો મારી ભયંકર ભૂલ થઈ છે. પણ મને જે કાંઈ અનુભવો થયા છે, મેં જે કાંઈ વાચ્યું છે અને સાંભળ્યું છે, તે કૃતાં પણ હું આપણા સૌ નેતાઓ અને મોટરાઓને કહી શકું એમ છું કે જો આપણે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણેનું સ્વરાજ નેહવું હોય, જો હિન્દુસ્તાનને ખોચેલું માન પ્રાપ્ત મેળવવું હોય, અને ઇચ્છામ જો માન ખોવા બેઠું છે તેને જવા દેવું ન હોય, તો સરકારને આપણે ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહેવું નેહરો કે તેને આપણા તરફથી કશી મદદ મળશે નહિ. તેમ આપણે તેની મદદ લઈશું નહિ. તેના ઉપર આપણને તલભાર વિશ્વાસ રહ્યો નથી. તમે કહેશો કે મને એકલાને જ નથી રહ્યો, કારણ તમને તો અશ્રદ્ધા છે કે આવી વાત હું કરતો જ આવ્યો છું. મેક્સમુલરે પોતાના એક પુસ્તકમાં કહ્યું છે—એક સંસ્કૃત કહેવતનું ભાષાન્તર કરીને—કે સત્ય જ્યાં સુધી સામાને ઠસી ન જાય ત્યાં સુધી તે ફરીફરીને કલાં જ કરવું નેહયે. એટલે જ હું ઉપરની વાત વિદ્યાર્થીઓનાં અને મોટરાઓનાં મનમાં ઠસાવી ન શકું ત્યાં સુધી ફરીફરીને કલાં જ કરવાનો. એટલે આજે મેં અનેક ઠેકાણે કહ્યું છે તે અહીં પણ હું કહેવા આવ્યો છું કે હિન્દુસ્તાનને પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી નહિ મળે ત્યાં સુધી તેણે અસહકારની હાંકલને બરાબર જવાબ આપ્યો નહિ ગણાય.

અસહકાર આપણા હાડમાં છે

“મારા અન્તરને સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે અસહકાર સિવાય બીજી કોઈ રીતે આ સરકાર સામે લડાઈ થઈ શકે એમ નથી. પ્રત્યેક હિન્દી પોતાના હાડમાં અસહકાર લઈને

શિક્ષિતવર્ગ—
ની અશ્રદ્ધા

અસહકારના
સ્વાભાવિકતા

જન્મથી છે. અને હિન્દુસ્તાનના લાખો માણસોને અસહકાર કેમ ગણે હતરી તથા છે એ બંધન હોય તો હું કહીશ કે તેનું કારણ એ પ્રવૃત્તિનો હું પ્રેરણા છું એ નથી. તેનું કારણ તો એ જ છે કે અસહકાર આપણામાં જન્મથી છે. દરેક ધર્મમાં તે અન્તર્ગત છે—પણ તે હિન્દુ ધર્મ હો કે ઈસ્લામ હો. અને આ જ કારણે આપણી સંજિત પૂરતી ન હોવા છતાં, આપણે નિરાધાર છીએ એમ લાગવા છતાં પણ એ અસહકારે આપણને આપણી દીર્ઘ નિદ્રામાંથી જાગતા કીધા છે. તેના વડે જ આપણે શ્રદ્ધા, આશા અને બળ મેળવી રહ્યા છીએ. શિક્ષિતવર્ગે હજી કંઈ જવાબ નથી દીધો તેનું કારણ તેઓ મજાહીન છે, અને સામાન્યવર્ગમાં આવેલી ધર્મભગ્વતિનું નામ પણ તેમનામાં નથી. પાશ્ચાત્ય સુધારો તેમની રંગરંગમાં બરેલો છે—આધુનિક સુધારો કહું તો તે વધારે ઠીક છે, ભેકે મેં તો બન્ને રાખ્દો એકબીજાના પર્યાય તરીકે વાપર્યા છે. હું પશ્ચિમનો તિરસ્કાર કરતો નથી. પશ્ચિમની પાસેથી હું ધણી શીખ્યો છું; તેને માટે તેનો આભારી છું.

આધુનિક સુધારાની બહાથી બાર ગાઉ દૂર લાગે.

આધુનિક
સુધારાનો
ત્યાગ

“ આધુનિક સુધારાએ મને જે કંઈ વસ્તુ ખાસ શીખવી હોય તો તે એ છે કે તેનાથી બાર ગાઉ દૂર લાગતા રહેવું. આધુનિક સુધારો શી વસ્તુ છે ? તેનો અર્થ પાર્થિવ પૂન, પશુપૂન. પદે પદે પાર્થિવ સુધારાની પૂન તેમાં ન રહી હોય તો તેમાં બીજું કશું નથી એમ ખચીત માનજો. મને સામાન્યવર્ગનાં મનની ખબર ન હોત તો આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડવામાં મારી ભૂલ થાત. ૨૦ વર્ષ સુધી આધુનિક પ્રવૃત્તિથી ખદબદી રહેલા એક—ઈરામાં—હક્કિય આફ્રિકામાં હું રહ્યો છું. તે દેશે આધુનિક તેટલી સઘળી વાતો મહલ કરી છે, અને આજે તે પ્રવૃત્તિથી તરવરી રહેલો છે. ત્યાં મેં દુનિયામાં શરવીરમાં શરવીર પુરેલો જોયા છે. છતાં મારે શિક્ષિતવર્ગને કહેવું જોઈએ કે આધુનિક સુધારાને એક રીતે પ્રચલિત થતો જોઈ આવ્યો છતાં હું એ જ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે હિન્દુસ્તાનને તો પ્રજા આધુનિક સુધારાની બહાથી મુક્ત જ રાખે તો સારું.

અસહકાર—
ધમયુદ્ધ

“ આ પાઠ હું આજે નહિ પણ ૧૯૦૮માં શીખેલો; અને એ જ પાઠ હું અહીં આવ્યો ત્યારથી શાન્તિથી પણ દહતાથી દેશને લાણી રહ્યો છું. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે મારા અડમ વિશ્વાસને લીધે, આપણા ધર્મની સામૂહિક સરળતા વિષે મારા વિશ્વાસને લીધે જ વિરોધ અને વિખવાદનાં વાદળોમાં પણ હું મારી શાન્તિ અને આશા જાળવી શક્યો છું. આપણી તો હજી પારોરામાં પહેલી પુણી છે. આ વિરોધ અને વિખવાદ ડગલે ડગલે આપણને હેરાન કરશે; પણ મારા જેવો જાગૃત, પ્રજાવલિત વિશ્વાસ રાખશે તો ઘડાઈ કદી હારવાના નથી એમ નિશ્ચે માનજો. આધુનિક સુધારો ઉપર ઉછરેલા વયે લોકો આજળ પણ હું કહેતાં શરમાતો નથી કે આ ધર્મયુદ્ધ છે; હું કહેતાં શરમાતો નથી કે આપણી રાજકીય દૃષ્ટિ મહદાંશે નાંખવાનો આ એક મહાપ્રયાસ છે; આપણાં રાજકાળને ધર્મમય બનાવવાનો મહાપ્રયાસ છે. અને જેમ આમાં આપણે પ્રગતિ કરતા થઈ તેમ આપણે આપણા હૃદય તરફ પણ વધારે પ્રગતિ કરી દરો.

“ હિન્દુસ્તાનનો સામાન્યવર્ગ આજે ચાલતા બ્રિટિશ રાજ્યથી કંટાળેલો છે એમ હું માનું છું; માટે જ મેં કહેવાની હિંમત ધરી છે કે સ્વરાજ એક વર્ષની અંદર મેળવી શકાય. આર મહિના તો આ વર્ષમાંથી ગયા, જ્યાં આખરે બંગાળના મુલકોની સાથે હું વાતચીત કરી રહ્યો છું. અત્યારે મારામાં જે વિશ્વાસની જ્યોત જળી રહી છે તેટલી ક્યારેય બળતી ન હતી. તમે મારી આશા, હિંમત અને બળમાં વૃદ્ધિ કરી છે. પ્રભુ કરે ને સૌકતઅલી, મહમદઅલી અને હું સ્વરાજની ધબ્બ એક વર્ષની અંદર રોપાયેલી બેવાને જીવતા રહીયે. પણ ઇશ્વરની મરજી એવી હોય કે મારા શરીરની ભરમ આઠ મહિના પૂરા થાય તે પહેલાં બંગાળમાં ફાગાડવી પડે, તોયે હું એટલી ખાત્રી આપું છું કે એવા જ વિશ્વાસથી મરીશ કે આ વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં સ્વરાજ તમે મેળવ્યું હશે.

વિશ્વાસની જ્યોત

આપણી સમજમાં ફેર થયો બોધયે

“ આને તમે જેટલું દુધર સમજે છે તેટલું તે કઠણ નથી. માત્ર આપણી સમજ જ ફેરવાવી બોધયે. આપણે માની રહ્યા છીએ કે પારાસભા હાલમાં આપણને સ્વરાજના પાઠો મળશે. એ જ તો મુશ્કેલી છે. આપણે માની રહ્યા છીએ કે આજ જે કેળવણી આપણે મેળવી રહ્યા છીએ તેવી કેળવણીના ૧૬ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાંથી નીકળ્યા વિના આપણો ઉદ્ધાર નથી. એમાં જ તો મોટી મારામારી છે. પણ એમાંની એકેય વસ્તુની આપણને જાણ નથી. આપણને માત્ર બળ, હિંમત અને શ્રદ્ધા બોધયે; અને સામાન્યવર્ગની પાસે આ બધું છે એમ મને પ્રતીતિ છે. માટે જ હું માનું છું કે સ્વરાજ આ વર્ષની અંદર મેળવી શકાય એમ છે.

સમજફેરની જરૂર

મહાસભાની હાકલનો શો અર્થ છે ?

“ મહાસભાની હાકલનો એ અર્થ છે કે તમારી સામે, મારી સામે અને દેશના આખા શિક્ષિતવર્ગની સામે—જે વર્ગ હિન્દના કરોડો લોકો, કારીગરો અને ખેડૂતો આગળ મહાસમુદ્રના એક દીપા બરાબર છે તેની સામે—એક કસોટી મુકાયેલી છે. અને હું કહું છું તે ખચીત માનવે કે મહાસભા તો હિન્દુસ્તાનને તમારાથી છુટું પાડશે, અને ઉદ્ધત હાથોમાંથી સ્વતંત્રતા લઈ તેનો વાવટો રોપશે. અને તેમ કરવામાં તમારી મદદ હશે તો તો ઠીક છે, અને મદદ વિના ચલાવવું પડશે તો તે પણ ચલાવી લેશે. આખું હિન્દુસ્તાન શિક્ષિત હિન્દમાં જ નથી આવી જવું. આખું શિક્ષિત હિન્દ અશ્રદ્ધાળુ રહી આશા, હિંમત અને બળ વિના બાકીના હિન્દથી અલગ રહેશે તોપણ હિન્દની આશા ટકી રહેશે એ વિશ્વાસ મને ટકાવી રહ્યો છે. અને મારી આશા છે કે બંગાળના વિદ્યાર્થીઓ જે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે, પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાળશે. તો અધ્યાપકો, ટ્રસ્ટીઓ અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પણ તેમની હાક સાંભળશે, અને તેમની નિરાશાની શિશિર બદલી તમે આશાની વસંત ઉત્પન્ન કરી શકશો.

શિક્ષિતવર્ગને ચેતવણી

મેળવણીનું
નહીં ધોરણ

“પણ હું તમને જાણનાં યુવકોને જે નિશ્ચય ઉપર આભ્યા છે તે નિશ્ચયને મને તેમ ધાય તોપણ વળગી રહેવાનું કહું છું. શ્રી. દાસ પોતાનાં વચનને વળગી રહેવાના છે એમાં મને સંકા નથી. તેમને ૧૦૦૦૦ રૂપિયાનું વચન મળી ચુક્યું છે અને ૧૦૦૦૦ વાર્ષિક મળવાની વકી છે. કેટલાક ભારવાડીઓ—કલકત્તામાં વસતા માસ્વાડીઓ—પાંસેથી પણ તેમને વચનો મળ્યાં છે અને પૈસાની મદદનાં બીજાં ધણાં વચનો મળવાની વકી છે. પણ પૈસા મેળવવા એ તો એક સામાન્ય મુશ્કેલી છે. તેમને કહેલોને માટે મહાન શોધવાં પડશે, વધારે સારા અધ્યાપકો શોધવા પડશે.

ચાહુ ધોરણને ભૂલી જાઓ

“હું તમને વીનવીને કહું છું કે તમે ભૂના ધોરણને ભૂલી જાઓ. જેમ આપણે જે સ્વરાજ મેળવવા માગીએ છીએ તે પણ આજની રાજપ્રથાની હલકી નકલ હોય એવું આપણે નથી ઇચ્છતા તેમ આપણી શિક્ષણપ્રથા પણ ચાહુ ધોરણની હલકી નકલ નહિ હોય. તમે એ આશા ન રાખશો કે ઇટ કે પથ્થરનાં મકાનો, બાંકડાઓ અને પુરશીઓ તમારામાં ચેતન પૂરશે. તમે કેવળ ચારિત્ર શોધજો; તમે તમારા અધ્યાપકો અને તમારા શિક્ષકોના નિર્મળ ચારિત્રથી ચેતન મેળવવાની આશા રાખજો; તમને જરૂરનું પ્રેરકબળ તમારા પોતાના અંતરમાંથી, પોતાના આત્મનિશ્ચયમાંથી જ મેળવજો, અને હું તમને વચન આપું છું કે પછી તમને નિરાશ થવાનું કારણ નહિ રહે. પણ જો તમે એમ માનતા હશો કે શ્રી. દાસ તમને આલેશાન મકાનો આપવાના છે, તમને સુખશાન્તિ અને એશઆરામીમાં રાખવાના છે, તો તમે એક નિરાશ થશો.

નવો સંદેશ

આત્મશુદ્ધિને
ખાતર

“પણ આજે તો હું તમને એક નવો સંદેશ દેવા આભ્યો છું, વધારે સરસ સંદેશ દેવા આભ્યો છું. જો તમે એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ મેળવવાનો આગ્રહ રાખતા હો, જો તમારે એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ જોઈવું હોય, તો તે મેળવવાનો માર્ગ હું તમને જે સલાહ આપવા માંડું છું તે સલાહ સ્વીકારીને વધારે ધ્યાન અને સુગમ કરવાનું હું તમને કહું છું. સ્વરાજપ્રાપ્તિને માટે જેણે પોતાનાં જીવન નિવેદિત કર્યાં છે તેમનો માર્ગ વધારે સહેલો અને સુગમ કરવાનું હું તમને કહું છું.

“તમે માનતા હો કે શાળાપાઠશાળાઓ હાલ ચાલે છે તેમજ ચાહુ રાખવાથી સ્વરાજ મળી શકવાનું છે તો તમે ભારે ભૂલ ખાઓ છો. કોઈ પણ દેશને કપ્ટો ખમ્યા વિના અને ભોમ આપ્યા વિના સ્વતંત્રતા નથી મળી, નવો જન્મ પ્રાપ્ત નથી થયો. અને ભોમ ચો તો ત્યાગનો અર્થ શો? અંગ્રેજીમાં ‘Sacrifice’ શબ્દ પવિત્ર કરવું એ ખાતુમાંથી આવેલો છે. અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિની ક્રિયા છે અને આત્મશુદ્ધિની ખાતર ચાહુ કાર્ય-વ્યવહાર તજવા પડે તોપણ તે જરૂરનું છે. હું જાણને નહીં છું તો મને લાગે છે કે તમે તે કર્તવ્ય તજશો નહિ અને મને યોગ્ય જવાબ આપશો.

રૂંટીયા લે:

“આપણા શિક્ષણમાં બે બારે ખામીઓ છે. આપણે શિક્ષણક્રમ ધડનારાઓએ શરીર અને આત્માના શિક્ષણની અવગણના કરી. અસહકાર કરવામાંથી જ તમને આત્માનું શિક્ષણ મળી રહે છે,—કારણ પાપનો સંપર્ક તબ્બો એ જ અસહકારનો અર્થ છે. જો આ સંપર્ક આપણે ખરા દિલથી વિચારપૂર્વક તણ્યે તો આપણે ધર્મશાસ્ત્રિમુખ થઈને આલીયે બીયે. આટલું થયું એટલે આત્માનું શિક્ષણ શરૂ થાય છે ચા તો પૂરું થાય છે. પણ આપણા શરીરના શિક્ષણની અવગણના થઈ છે, અને હિન્દ રૂંટીયા તણ્યે અને વાધરીની ખાતર ભેંસ મારીને ગુલામ થઈ બેઠું છે. તેથી હું તમે બંગાળી યુવકોની આગળ રૂંટીયા મુક્તાં અચકાતો નથી. અને આ આત્મશુદ્ધિના એક વર્ષ દરમિયાન રૂંટીયા શીખવો અને જેટલું ઉત્પન્ન થઈ શકે તેટલું સૂતર ઉત્પન્ન કરવું એ જ તમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ અને મુખ્ય કામ થઈ પડે એમ હું ધ્યાનું છું. તમારી સામાન્ય કેળવણી સ્વરાજ સ્થપાયા પછી શરૂ કરજો. આજે બંગાળનો દરેક યુવક અને યુવતી પોતાનો સબજો સમય અને શક્તિ કાંતવા પ્રીત્યર્થે જ આપો એમ માનું છું.

કાંતો, કાંતો
ને કાંતો

તા. ૬-૨-૧૯૨૧

૧ બંગાળની જાગૃતિ

[ચાલુ]

સ્વધર્મ બૂલ્યા તેણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરો:

“તમારામાંથી જેઓને ઇચ્છા હતી તેમને હું ત્યાંની લડાઈના દિવસોની સ્થિતિ યાદ દેવડાવું છું. તે વેળાએ ત્યાંના એકેએક બાળક અને એકેએક બાળકીએ પોતાનો નિષ્કર્ષિત અભ્યાસ બંધ કરી લડાઈને લગતું કંઈ ને કંઈ કામ ઉપાડી લીધું હતું. નાની વયનાં બાળકોને પણ કામે લગાડવામાં આવેલાં. માબાપોની ઈચ્છા ઉપરવટ થઈને પણ લડાઈના મેદાનપર ઝૂઝવાનો પ્રસંગ જ્યારે ખેડાના નૌજવાનો આગળ મુક્યો ત્યારે મારી પ્રવૃત્તિથી સરકારની આંખ ઠરતી. એ જ સરકાર આજે મને કાચી વયના બાળકોને માબાપો સામે ઉરકેરવાનો દોષ દઈ રહી છે. મારે તમને એટલું જ કહેવું છે કે તમારે અંતર તમને આજની લડતમાં કેવળ યાદોમ કરવા જ પ્રેરવું હોય તો આજે તમે બીજું બધું કામ બંધ કરી તમારો બધો સમય અને શક્તિ એક વરસને માટે સ્વરાજ મેળવવા પાછળ આપો. સૌ પહેલો તો તમે રૂંટીયા કાંતતાં શીખી લઈ સૂતર પેદા કરતા થઈ જાઓ. લગભગ ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનના દરેક પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળક કાંતતાં નહિ થઈ જાય ત્યાં સુધી વિદેશી કાપડ અને વિદેશી વસ્તુઓનો સંપર્ક બહિષ્કાર અસંભવિત છે. શાબ્દિક સૂતરના તાંતણા તો

સ્વધર્મ
બૂલ્યાનું
પ્રાયશ્ચિત્ત

મહાસભાએ ૩૫ વરસ કાઢ્યાં. એથી બુખ્યાં સંતોખાયાં નહિ તેમ નાગાં ઠંકાયાં નહિ. આને એ કાર્યનો ખરો માર્ગ આપણને લાગ્યો છે. માટે જ બંગાળી લાઇબ્રેરીને ચરણે દેશાધારની આ નવી તક હું અર્પણ કરી રહ્યો છું. એ ઉપાયથી વિદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર સાધીને હૈંદુશાસર તરફથી આમની સભામાં બેસનારા પંચાવન સભાસભોની પ્રવૃત્તિએને આપણે નિષ્ફળ કરી મુકીશું. એથી હિન્દ ઉપર લોભની દૃષ્ટિ નાખનાર ભપાનને પણ આપણે અટકાવીશું. મહાસભાએ આપણને કહ્યું છે તેમ હિન્દ પોતાના અગ્રવચ્ચની બાબતમાં સ્વતંત્ર નહિ બને ત્યાં સુધી તેની આર્થિક સ્વતંત્રતાની આશા બ્યર્થ છે. હિન્દુસ્તાન જેવો અક્ષર દેશ પારકે આધારે નબ્યાં કરીને સ્વાધીન બની જ કેમ શકે? કંપનીના કાળનો ઇતિહાસ યાદ કરો, અને જીલમથી કાચર થઇ આપણે સ્વૃધર્મ બૂલ્યા તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આને જ આરંભો. આને સૂતર કાંતીને હિન્દની આર્થિક સ્વતંત્રતા યેર કરે.

અક્ષાની
વાણીને
માનજો

“જો તમે એક વરસની અંદર સ્વરાજ સ્થાપવા માગતા હો, તો જોને આજથી તેર વરસ ઉપર આ મંત્રની સ્ફુરણ થઈ, ત્યારપછી તે ઉપર બાંધેલા સિદ્ધાન્તોમાંથી મેળવેલી અક્ષામાંથી જોને આજ સુધી કોઈ ડગાવી શક્યું નથી, અને જે એ દિશાએ આટલાં વરસો દરમિયાન એની અક્ષાને વધારે દૃઢ કરવામાં જ પરિણમેલા અનેક પ્રયાસો કરી ચુક્યા છે, તેની સલાહ માનજો. હિન્દની આર્થિક દશાનો જેમ જેમ હું અભ્યાસ કરતો ગયો, મીલોના ચાલકો જોડ જોડેટલી મેં વાતો કરી, તેમ તેમ મારી વધુ ને વધુ જ ખાત્રી થતી ગઈ છે કે ઘેર ઘેર રેંદીયો ચાલુ કર્યા વગર આપણો ઉદ્ધાર નથી. કોઈ પણ મીલવાળાને જઈને પૂછો; તે કહેશે કે મીલોમાંથી જ હિન્દ પોતાને જોઈવું બધું કાપડ મેળવવા માગે તો તેટલું બધું કાપડ આપે એટલી મીલો કાઢવાને ૫૦ વરસ જોઈયે. આમાં હું એટલું ઉમેરું છું કે જે હબરો વણકરો આને દેશમાં હાથવણાટનું કામ કરી રહ્યા છે તેમને દેશી મીલો સૂતર પૂરે પાડી શક્તી ન હોવાથી તેઓ વિલાયતી સૂતર વાપરી રહ્યા છે. ફરીફરીને હું આખા બંગાળના નવજવાનોને આ બૂલાઈ ગયેલી કળાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી હિન્દની પરાધીનતાની બેડીઓ તોડવા ચીનવું છું.”

હિન્દી ભાષા શીખો

હિન્દી
શીખવાની
અગત્ય

“બીજી પણ એક સચના મેં કરી છે. આપણી શાળાકોલેજમાં આટલા દિવસ ખરા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના મૂલાક્ષર સમાન એક રાષ્ટ્રીય ભાષાનું શિક્ષણ પણ આપણે આપ્યું નથી. અત્યારે દેશના એક પ્રાંતના નવજવાનોને બીજા પ્રાંતમાં જવું ને ખપ લાગવું સો સો વાત થઈ પડે છે. માટે મારી બીજી સલાહ એ છે કે કાંતવામાંથી જે કંઈ વખત તમે ફાજલ પાડો તેનો ઉપયોગ હિન્દી શીખી લેવામાં કરો. મારી તો ખાત્રી છે કે ચાલાક, નમ્ર, મહેનતુ અને દેશદાસવાળો હરકોઇ નવજવાન આ બંને વસ્તુ એ મહિનામાં શીખી લઈ શકે.

ગામડાંઓની સેવા

“આટલી તૈયારી કર્યા પછી તમે મદ્રાસ છવાફા સિવાય હરકોઈ પ્રાન્તના ગામડાંઓમાં સેવાએ નીકળવા લાયક બનશો અને પ્રભાતી જોડે અન્તર ખોલીને જાત કરી શકશો. ૨૨ કરોડ પ્રભાતી હિન્દુસ્તાની સમજે છે. બીજી એક ભાષા તે એટલી નથી જાણીતી. તમારે એમનાં હૈયાં હાથ કરવાં હોય તો તમારે હિન્દી શીખી જ લેવી રહી. આટલું કરવા તૈયાર થશો તો મારું વચન છે કે આટલા દિવસની હિમ્મત અને શક્તિની ખામીનો એક વરસમાં તમે ખંચ વાળી લીધો હશે.

“સરકારી નોકરી નહિ મળે એ ધ્રાસકો પડતાં જ હતારા થઈ પડતા હબરો અલ્પપ્રાણ વિદ્યાર્થીઓને હું જાણું છું જે આ સરકારને સુધારવા અને નહિ તો ફીટાડવા તમે સંકલ્પ કર્યો હોય તો સરકારી નોકરીનો તમારી આગળ સવાલ જ કેમ ઉભો થઈ શકે ? જો તમે આજીવિકા માટે સરકારની સાચું ન જ જોવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો પછી અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનનું તમારે શું પ્રયોજન રહ્યું ? સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજી ભાષાનું મહત્ત્વ હું નથી ઘટાડવા માગતો. અંગ્રેજી ગ્રન્થોમાં સમાયેલ બારે વિમૂર્તિઓનો આંક પણ હું ઓછો નથી આંકતો. હું તો એટલું જ ઠસાવવા માગું છું કે સમસ્ત પ્રભાતી ઉપર અંગ્રેજીને આપણે નાહકની લાદી છે. સ્વરાજની દૃષ્ટિએ તો અંગ્રેજી ભાષાને બંદુ જ ગણ્યું સ્થાન છે. સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાની લાયકાત મેળવવા સાર કોઈએ અંગ્રેજી શબ્દોનો ભડોળ વધારવાની જરૂર નથી; અને તેથી જ ગુજરાતના નવજીવાનોને મેં અંગ્રેજી કેળવણી નવ કે બાર મહિનાને સાર સાવ મુલતવી રાખી કાંતવાની સલાહ આપી છે.

“આટલું શીખીને તેઓ ચોતાની જાતને દેશની સેવામાં અર્પણ કરવાને લાયક બનશે. હિન્દનાં સાડામાત લાખ ગામડાંઓ માટે જ્યાં સુધી આવા સેવકોનું સૈન્ય આપણે તૈયાર ન કરીએ ત્યાં સુધી મહાસભાના નવા બંધારણથી આપણે લાભ ઉઠાવ્યો ન કહેવાય. ગામેગામ મહાસભાની એકાદ સમિતિ સ્થપાયેલી આપણે જોવા માગતા હોઈએ તો નવ-જવાનોએ આ કામ કંપાડી લેવું જ રહ્યું. બંગાળના તેમજ આખા હિન્દના વિદ્યાર્થીવર્ગને સાર આ સેવાની તક એક અપૂર્વ પર્વણી છે. મારું હૃદય તો સાક્ષી જ પૂરે છે કે આવી શ્રદ્ધાથી જો તમે એકેએક જણ આ સેવાના ક્ષેત્રમાં યાદોમ કરશો તો એક વરસને અન્તે આ પગલાને પશ્ચાત્તાપની લાગણીથી યાદ કરવાનો વખત તમને નથી જ આવવાનો. ઉલટું તે ત્રિસે તો તમારાં હૈયાં હરખથી ફૂલ્યાં નહિ સમાતાં હોય, કારણ સ્વરાજ સ્થાપીને તમે હિન્દનું નાક રાખ્યું હશે, ઈસ્લામની ધજગત બચાવી હશે, આખા રાષ્ટ્રને ઉંચે મસ્તકે દુનિયાભર ફરવાનું અધિકારી કર્યું હશે. હૃદય તમને—બંગાળના યુવકો તેમજ યુવતીઓને—આપણા અને આત્મશુદ્ધિના આ પવિત્ર વરસમાંથી વિજયવન્તપણે પસાર થવાને અખૂટ ધૈર્ય, આશા અને શ્રદ્ધા આપો.”

મૈટિકલ વિદ્યાર્થીઓને

ગાંધીજી બોલી રહ્યા પછી દાકતરી અભ્યાસવાળા વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને થોડું બોલવાની તેમને ફરી વિનંતિ કરવામાં આવી. એટલે તેઓ ફરી બોલવા ઉભા થયા:

સ્વરાજની
લાયકાત
અને અંગ્રેજી

ગામડાંની
સેવા

હિન્દનો રાજ
મટાડો

"એક વસ્તુને મેં જાણીનેછું કે ઈશી. મારા ખ્યાલ બહાર નહોતી. પણ કાંતવાની તેમજ હિન્દની વાત કરવામાં મારે તમારો એટલો બધો વખત લેવો પડ્યો કે મેડિકલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ વિષે કહેતાં હું જાણીનેછું જ રહી ગયાં. સામાન્ય શાળા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને જે લાગુ પડે છે તે અંગ્રેજોમાં મેડિકલ વિદ્યાર્થીઓને તો કંઈક વધુ જ લાગુ પડે છે. તેઓ હિન્દના ધા રાજનારા છે; જે રાજાથી દેશ દુઃખિત છે તેને મટાડનારા છે. પંજાબના ઉપર પડ્યો તેના કરતાં મોટો ધા હિન્દના શરીર ઉપર હું અત્યારે જોતો નથી. જે પરાધીનતા, દીનતા અને નાદારીના રાજમાં પ્રજા અત્યારે તરફડી રહી છે તેના કરતાં વધુ ભયંકર બીજો રાજ હિન્દને વળગેલો હું જાણતો નથી. જે મેડિકલ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ભાવિ ધંધાને વફાદાર નીવડવા માગતા હોય તો તેઓ આ અવસરે હિન્દનું અપમાન પાવા, હિન્દની નાદારી યાજવા, નાગને ઠાંકવા અને દુખિયાને દિલાસો આપવા આજળ આવતાં બિલકુલ આંચકો ખારો નહિ. ગમે તેટલા બાલુલા—ફળવાચલા, ગમે તેટલા સમૃદ્ધ હિન્દને માટે હિન્દને પીડી રહેલા આ રાજને મટાડવાના કરતાં વધારે ઉંચું બીજું કાર્ય અત્યારે હોઈ શકે નહિ. તેથી સોજ વરસની ઉપરની વયના એકેએક મેડિકલ વિદ્યાર્થીને એક ક્ષણની પણ રાહ જોયા વિના તેમની શાળાકોલેજે છોડવાનું કહેતાં હું અચકાતો નથી. મારી સલાહ માનવા ન માનવાને તમે મુખત્યાર છો જ. તમારા અભ્યાસ ન જ અટકવા દેવાના તમે આગ્રહી હો તો નવી રાષ્ટ્રીય શાળાકોલેજે ખોલવાને પણ તમે સ્વતંત્ર છો. પણ યાદ રાખજો કે જ્યાં સુધી તમે તમારો આખો સમય આજની સ્વરાજની લડતમાં અર્પણ કરી પ્રજાનું કાર્ય સહેલું નહિ કરી મુકો ત્યાં સુધી આજની આ પ્રજાકીય લડતમાં નવજવાનો તરીકેના સૌથી અગ્રત્વના હિસ્સામાં તમે તમારો પૂરેપૂરો ફાળો આપ્યો નહિ કહેવાય.

‘બાપજો કરતાં ચાકયો છું’

બાપજો કેમ
આપું છું ?

"તમારા મનમાં હજીયે કંઈ શંકાઓના નિર્ણય કરાવવા બાકી રહેલા હોય તો હું તેના જવાબો આપવા તૈયાર છું, જેકે મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે જવાબો દેતાં દેતાં અને બાપજો કરતાં કરતાં હવે તો હું ચાકયો છું. હવે તો હું મારાથી બને તો મોન રાખી તમારા પોતાના હિંમત અને તમારા પોતાના અનંતઃકરણ ઉપર આ સલાહ છોડવાનું વધારે પસંદ કરું. આજે જ ‘નવજીવન’ના એક ચર્ચાપત્રીએ મને સલાહ કીધી છે કે જે તમે અંતઃકરણને સૌથી ઉપર ગણો છો તો શા માટે અમારી જોડે આટલી બધી દલીલો કર્યાં કરો છો ? અમને અમારા અંતરના બળ ઉપર છટા કેમ નથી મુકી દેતા ?’ એક દ્રષ્ટિએ આ ટોણો ઠીક હતો એમ મારે કહેવું જોઈએ. પણ હું જાણું છું કે મારા અંતરમાં જે અનલ પ્રગટી રહ્યો છે તે જો તમારી પાસે ઉધાડો ન કરી બતાવું તો મારા પોતા તરફનું કર્તવ્ય ચૂકું; આથી જ હિન્દના એકથી બીજા છેડા સુધી ધૂમતો રહીને હું તમને આશા તથા ધૈર્યના સંદેશ આપી રહ્યો છું. હું નવરો પડું તો તો તમે મને કાંતો અને હિન્દુસ્તાની

આપણાં માતાં ફેરવેતો ન જુઓ. હું હિન્દુસ્તાની બહુ છું પણ તેની દુશ્મની હું તેટલો ન વાહેર છું. અંગ્રીજના જેટલી પ્રવીણતા હિન્દુસ્તાનીમાં હું નથી ધરાવતો એની અને જેટલી અડચણ લાય છે તે હું ન બહુ છું.

“બંગાળના નવજવાનો, તમારી બધી શંકાકુશલોને બંગાળના ઉપસાગરમાં ડૂબાવી દો અને એક એવી અસીમ આશાથી ઉભા થાઓ કે જેને નિશાનાનું કોઈ ક્ષિતિજ અર્થાદિત કરી શકે નહિ.”

મહામદઅલીનું બાપણ

માંધીજીનું બાપણ ઉપર પૂરું આપી દેવામાં આવ્યું છે. એ પ્રસંગે મી. મહામદઅલીનું બાપણ પણ બહુ અત્યંત હૃદય. ખાસ કરીને તેમનો કર્નલ વેન્નુડના કેટલાક આશ્વેષોને જવાબ. કર્નલ વેન્નુડે ‘નિરાન’ પત્રમાં લખેલા માંધીજી ઉપરના એક લેખમાં મી. શૌકતઅલીને વિશે લખ્યું છે કે તેમની અહિંસાવ્રતિ માત્ર ઉપરઉપરની છે. તેને જવાબ આપતાં મી. મહામદઅલીએ જણાવ્યું કે ‘અમે અહિંસાત્મક કાર્યક્રમ સ્વીકાર્યો છે, કારણ તે કાર્યક્રમથી કાર્ય વધારે જલદીથી આટોપી શકાય એમ અમને લાગ્યું છે. આપણે હિંસાત્મક યુદ્ધને માટે બાંબળાંડુકો બનાવવા બેસીયે તો કેટલો વર્ષ તૈયારીમાં લાગે તેની કલ્પના વધી, જ્યારે આ કાર્યક્રમથી—શાન્તિના કાર્યક્રમથી એક વર્ષમાં સ્વરાજ લેવાની આપણે આશા રાખીયે છીયે.’ કાંતવાનું કામ કરવા વિષે બોલતાં તેમણે વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું, “જેમ આપણો અનેક વર્ષોની ગુલામીની સરખામણી થઈ શકે તેમ નથી તેમ જ આપણી સ્વતંત્રતા પણ એટલી જલદી પ્રાપ્ત થશે કે તેની સરખામણી પણ નહિ કરી શકાય. વમરદીલે સ્વતંત્રતા ધર કરાય તે માટે માંધીજી એક વર્ષને માટે તમને સૌને પુસ્તકો પડતાં મુશ્કેલી રેંદીયો લેવાનું કહે છે. એ રેંદીયાના તાંતણાથી તમે આર્થિક પરતંત્રતાના તાંતણા તોડી શકશો. તમે તમારા હિલને પૂછી જુઓ કે તમારી સ્વતંત્રતા માટે જો તમને શેક્સપીઅર વાંચવાનું કહે છે ? જો તેમ કહેવું હોય તો તેમ કરો. પણ જો તેમ વાંચ્યા કરવાથી મૅચેસ્ટરના આપણી ઉપરનો કબજો વધતો જાય એમ લાગે તો શેક્સપીઅરના અભ્યાસ ઉપર પૂજો મુકો.”

શેક્સપીઅર
કે રેંદીયો?

આ પછી ખીલ બાપણે શ્રી. દાસ, પાલ, જિતેન્દ્રલાલ બેનરજીનાં યથાં હતાં, તેમાં હું માથકને નથી ઉતારવા ઇચ્છતો માત્ર શ્રીયુત દાસને ૧૦૦૦૦ રૂપિયા મોકલવાનો પત્ર લખતાં બાપુ ગોપાલચન્દ્ર સિંહે તેમને લખેલા પત્રમાંનો ઉલ્લેખ કરીને કહેતાં હતાં : “વિદ્યાર્થીઓએ સારું કંઈ હોય કે માફું કંઈ હોય, કાર્યમાં જે અદ્ય ઉત્સાહથી તેઓ અગ્રેસર થયા છે તે અદ્ય ઉત્સાહને સુપરે વાળવાને માટે પ્રબલ—ધની, નિર્ધન, પંડિત, મૂર્ખ, સ્ત્રી—જવેતોડ પ્રયત્ન કરવો જોઈયે. જેઓ નહિ કરે તેઓની ઉપર તે ન કર્યા બદલ આજ રહી જશે એવી મારી ખાતરી છે. આ ખાતરીને લીધે મેં જે

કાંઈ આપવાનું હવે તે આપ્યું છે.” બાપુ 1માનન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય, સર પ્રફુલ્લચન્દ્ર શાય અને બીજા વિદ્વાન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ જેઓ આ હીલચાલની વિરુદ્ધ થઈ રહ્યા છે તેઓ ઉપરના પત્રમાંની વાતની અવગણના કરે છે.

બીજી પ્રવૃત્તિ

હલકતામાં
ઉત્સાહનું પર

આ વિરાટ સભા પછી ગાંધીજીએ અહીં અનેક સભાઓ આગળ લાપણ આપ્યાં છે, અનેક જાણને મળ્યા છે, શિક્ષણ મંડળ સ્થાપ્યું છે, વિદ્યાર્થીઓનાં માખાપોને મળી રહ્યા છે, અને બીજાં જે કંઈ વ્યવહાર પગલાં લેવાં જોઈએ તે લઈ રહ્યા છે. સ્ત્રીઓની સભાઓમાં પ્રગટ થયેલા ઉત્સાહનું વર્ણન આખી રાજ્ય એમ નથી. સ્ત્રીઓની કુલ ત્રણ સભાઓ થઈ. એક શ્રીયુત દાસના આંગણમાં, જ્યાં ચારસે પાંચસે બંગાળી બહેનો હશે. તેમનામાં થયેલ ઉધરાણમાં છસે રૂપિયાથી વધારે રોકડા રૂપિયા અને પાંચ હજાર રૂપિયાની કિંમતના દાગીના હતા. બીજી મારવાડી બહેનોની થઈ; તેમણે તો ઘરેણાં અને નાણાંના વરસાદ વરસાવ્યો. બંને મળીને ૧૦ હજારથી ઓછું ઉધરાણું નહિ હોય. અને ત્રીજી એક સભા બાપુ નિર્મળચન્દ્રને ત્યાં થઈ. ત્યાં માત્ર સોએક બંગાળી બહેનોમાંથી આઠસે નેટલા રૂપિયા થયા.

શ્રીયુત દાસની પાસે ખાનગી ગૃહસ્થો તરફથી તો મદદ આવ્યે જ નય છે; જમીન, મકાન વગેરેની. પેલે દિવસે લગભગ લાખ રૂપિયાની કિંમતની જમીન અને મકાનવાળી એક શાળા આખી શ્રીયુત દાસને સોંપવામાં આવી. મારવાડી ભાઈઓ પણ ઠીક ઉત્સાહ બતાવી રહ્યા છે. તેમના તરફથી એક લાખ રૂપિયાને આશરે ઉધરાણું થયું છે. ગુજરાતી ભાઈઓની ખાસ સભા બુધવારે રાખવામાં આવી છે.

રેડીયાની પ્રવૃત્તિ વિષે અહીં હજી જોઈએ તેટલો રસ ઉત્પન્ન થયો ન કહેવાય; જોકે બહેનો શ્રીયુત દાસને ત્યાં મુકવામાં આવેલા રેડીયા ઉપર કાંતવાનું શીખી નય છે. શ્રીમતી બર્મિસ્ટ્રાદેવી—શ્રીયુત દાસનાં વિધવા બહેને પોતાનું મકાન કાંતવાનું શીખવા આવનારી બહેનોને માટે ખુલ્લું મુક્યું છે. એક વેપારી સંસ્થાએ રૂ. ૧૦૦૦૦ કેવળ રેડીયાને માટે જ આપ્યા છે.

વિદ્યાર્થીઓ કેટલા બહાર છે તે હાલ કહેવું મુશ્કેલ છે, કારણ કોલેજો બંધ બંધ કરવામાં આવી છે. બે ત્રણ દિવસમાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય ખુલ્લો એટલે ખબર પડી જશે કે કેટલા નવા આવે છે. પ્રવેશ માટે અરજીઓ જ્યારે ઉભરાવા લાગી ત્યારે શ્રીયુત દાસે એવો આગ્રહ કર્યો કે જેઓ પોતાની કૉલેજ છોડ્યાનું સર્ટિફિકેટ લઈ આવે તેમને જ દાખલ કરવા. આવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ કાંઈ ઓછી નથી. વિદ્યાલય માટે મહિને ૨૦૦૦ રૂપિયા ભાડાનું એક મકાન તથા ત્રણ મકાનો તેમને રહેવા માટે લેવામાં આવ્યાં છે. આવતી કાલે નવી ઉપડનારી ધારાસભા પ્રત્યે વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા માટે આખા રાજ્યમાં સવારથી સાંજ સુધી આઠ સભાઓ થશે. દરેક સ્થાને ગાંધીજી અને મૉન મહમદઅલી હાજરી આપશે.

અહીંનું કામ પાંચે બહાવ્યા પછી થી તારીએ માંધીજી કરીઆ જવાનો ઈરાદો રાખે છે. ત્યાંથી તો ફક્ત પચ્ચત્તી, ૮મીએ ગોરખપુર, ૯મીએ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ ખુલ્લું મુકવા ઠાસી અને ૧૩ મીએ દીલ્હી—આ પ્રમાણે કમ હાલ રાખવામાં આવ્યો છે. લાલા લજપત-રાયજીના ઉપરાઉપરી તારો આવવાથી માંધીજીનો પંખખ જવાનો પણ ઈરાદો છે.

કલકત્તા
તા. ૩૧-૧-૨૧

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

† નાં ૬૪૬ ઓફ કોર્નોટને ખુલ્લો પત્ર

નામદાર !

આપ નામદાર અત્યાર સુધીમાં અસહકાર, અસહકારવાદીઓ, તેમજ તેમની કાર્યપદ્ધતિઓ વિષે ધણું સાંભળી ચુક્યા હશે. તેમાં આ પ્રવૃત્તિના ઉત્પાદક તરીકે અનાયાસે મારે વિષે પણ સાંભળ્યું હશે. મને અદેશો છે કે આપ નામદારને આપવામાં આવેલી માહિતી એકતરફી હોવી જોઈએ. આવી સ્થિતિ વચ્ચે આપને સત્ય-શોધનનો માર્ગ કરી આપવા ખાતર, મારા મિત્રોને ન્યાય આપવા ખાતર, મને પોતાને ન્યાય આપવા ખાતર, જે અસહકારની લડત હું એકલો જ નહિ પણ ભાઈ શૌકતઅલી અને મહમદઅલી જેવા મારા સૌથી નિકટના સાથીઓ પણ ચલાવી રહ્યા છીએ તેની મર્યાદા કેવડી છે એ વિષેનો ખુલાસો આપ નામદાર આગળ રજુ કરવો એ હું મારો ધર્મ સમજું છું.

આપ નામદાર જેવાની હિન્દની મુલાકાતનો રાષ્ટ્રીય અહિંસકાર કરવામાં આગળ પડતો ભાગ લેવો મારે મન સુખની વાત હોય જ નહિ. મેં કોઈના આગ્રહ વિના સ્વેચ્છાથી છ'દગીનાં સતત ૩૦ વરસ સુધી સરકારની એકનિષ્ઠાપૂર્વક સેવા કરી છે; એમ માનીને કે એ જ રસ્તે મારા દેશની પરાધીનતા મટી સ્વાતંત્ર્ય સ્થપાશે. એના એ જ મને આજ આપ નામદારના સ્વાગતનો સંપૂર્ણ અહિંસકાર પ્રજાને સૂચવવામાં જેવી તેવી આનાકાની નથી થઈ.

એક વાત હું આરંભમાં જ સ્પષ્ટ કરી દેવા માગું છું કે એક અંગ્રેજ સહ-ગૃહસ્થ તરીકે આપ નામદારની સામે અમારામાંના કોઈને કશું છે જ નહિ. આપનું શરીર અમારે મન હરકોઈ વ્હાલામાં વ્હાલા મિત્રના જેટલું જ પવિત્ર છે. એ શરીરને જોખમમાં જુએ તો મારા મિત્રમાંના કોઈ પણ પોતાનો પ્રાણ ખરચીને

અસહકારની
મર્યાદાનો
ખુલાસો

સેવામાંથી
અહિંસકાર પર

અસહકારનું
ધ્યેય

પણ તેની રક્ષા કરતાં પાછો હઠે એવું હું નથી માનતો. બ્રિટિશ તરીકે કેમ પણ અંગ્રેજ સામે અમે લડાઇ નથી માંડી. અંગ્રેજોની જાન લેવા અમે નથી મથી રહ્યા. પણ જે રાજ્યતંત્રને હિન્દની પ્રજાને શરીરથી, મનથી અને આત્માથી કેવળ નપુંસક અને નાદાર કરી મુકી એ રાજ્યતંત્રને અમે અવશ્ય જડથી ઉમેડવા ઇચ્છીએ છીએ. જે અંગ્રેજ સ્વભાવમાંથી પંજાબમાં ઓડવાયરશાહી અને ડાયરશાહી ઉદ્ભવી ચકી, જેમાંથી ઇસ્લામનું—અમારા સાત કરોડ ભાઇઓના મજહબનું—કેવળ નિર્લજ્જતા-પૂર્વક અપમાન થયું કે જે વડા પ્રધાને પોતે જાતે કરેલી પવિત્ર જાહેર પ્રતિજ્ઞાનાં સાક્ષ સાક્ષ ભંગ કરી સિદ્ધ કર્યું, તે સ્વભાવની સામે અમારા બધા બળપૂર્વક ઝૂઝવાનો અમે સંકલ્પ કર્યો છે. આટલા તિરસ્કાર પછી હિન્દની ત્રીસ કરોડ નિષ્પાપ પ્રજાની લાગણીઓને એક શું, બે શું, અનેક જીવસંટોસટના સવાલોની બાબતમાં નિયમ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક તુચ્છકારનાર સરસાઈ અને દોરના તોરને હવે વધુ વખત સાંખી બરદાસ કરતા બેસી રહેવું એ અમારા સ્વમાનનું ધાતક છે. એમાં અમે નામોશી જોઇ રહ્યા છીએ. આપ નામદારને મન પણ ત્રીસ કરોડ હિન્દી પ્રજા સાથે અંગ્રેજોને હાથે રાત અને દહાડો. જીવના જોખમની બીકથી ફફડતી રહે અને બીકની મારી તેમને આધીન રહે એ સ્થિતિ અભિમાન લેવા જોગ ન જ હોઇ શકે.

અવર્નરને
પ્રમાણપત્રો

આવા રાજ્યતંત્રનો અન્ત આણુવા નહિ પણ તેના મોભાની રક્ષા કરીને તેને અક્ષત રાખવાનું, તેને નબાવવાનું કાર્ય બજાવી આપવાને સાર અત્યારે આપ નામદારનું આ દેશમાં આગમન થયું છે. આવ્યા પછી આપનું પહેલવહેલું જ જાહેર બાપણ તપાસો. એ લૉર્ડ વિલિંગ્ડનની તારીફમાં વાંચેલું એક વખાણ જ છે. લૉર્ડ વિલિંગ્ડનની અંગત ઓળખનું હું માન ધરાવું છું. એઓ એક નિષ્પાલસ અને મળતાવડા સ્વભાવના ગૃહસ્થ છે. તેઓ સ્વેચ્છાથી એક કીડી સરખીને પણ ઇજ્જ નહિ કરે. છતાં રાજ્યકર્તા તરીકે તેઓ નિષ્કળ જ નીવડયા છે. તેમણે પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાનો સ્વાર્થ ધરાવનારા સલાહકારોની આપમતલબી શીખામણ સાંભળીને તે મુજબ પોતાને તણાવા દીધા. મદ્રાસમાં પણ તે પોતાના મલાકાની પ્રજાનું અન્તર ઓળખી શક્યા નથી દેખાતા. અહીં આ બંગાળ પ્રાન્તમાં આવીને પણ આપ અહીંના મવર્નરને પ્રશંસાનું પ્રમાણપત્ર આપી રહ્યા છો, જે હાકેમ પણ મેં એમને વિષે જે જે કંઈ સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી એક ખાનગી વ્યક્તિ તરીકે પૂરેપૂરા સહગૃહસ્થ છે, છતાં હાકેમ તરીકે તેમને પણ બંગાળના અન્તરની અને તેના આન્તરિક અભિલાષોની કશી જ ગંધ નથી. બંગાળ એટલે કંઈ કલકત્તા નથી. ફોર્ટ

વિલિખ્ય તથા કલકત્તાના રાજમહેલો આ સુંદર પ્રાન્તની અશરાર અને અસાધારણ સંસ્કારી ગ્રામીણ પ્રજાને ઉન્નતપણે અને શિરઝેરીપૂર્વક નીચોવી કાઢીને ખડાં કરેલાં શરમનાં સ્મારકો નહિ તો બીજું શું છે ?

અસહકારીઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે હિન્દની નિર્ધનતા અને નામોશીના આ મહાપ્રશ્નને ધીમડું દેવા માગનાર સુધારાઓથી અંજવામાં સાર નથી; તેમ અધીરાઇથી ઉકળી જઇ માથું વાઢવા તૈયાર થયે પણ કશું વળે તેમ નથી. આવેશ અને ક્રોધમાં ખુનામરડી તરફ અમારાથી ન જ વળી શકાય. અમે વગરઆનાકાનીએ કજૂલ કરી લઇએ છીએ કે આજની આ સ્થિતિને માટે અમે પેાંતે પણ તેટલા જ દોષી છીએ. અમારી મુલામીને માટે પાપ સાથેની અમારી આ આપખુશીની ભાગીદારી જેટલી જોખમદાર છે તેટલાં જોખમદાર બ્રિટિશ તોપો અને સંગીનો નથી.

સુધારા અને
ખુનામરડોનો
ત્યાગ

આમ આપ નામદાર જોઈ શકશો કે આપને હાર્દિક સ્વાગત આપવાંની હિલચાલમાં ભળવા—ભાગ લેવાને લગતો અમારો ઇનકાર કોઈ પણ રીતે આપ નામદારની પ્રત્યેના અમારા અંગત વિરોધનું ચિહ્ન નથી, પણ જે રાજ્યતન્ત્રને ટકાવવા આપ આવ્યા છો તે રાજ્યતન્ત્રની સામેના અમારા વિરોધનો નિદર્શક છે. હું સમજું છું કે અંગ્રેજોના વ્યક્તિગત પ્રયત્નો અંગ્રેજ જાતિના સ્વભાવ એક દિવસમાં ન ફેરવી શકે. પણ જે અમે અંગ્રેજોના બરોબરીઆ થઇએ તો તેઓ અમારી સામે અવિલંબે માનની નજરથી જોતા થાય. તેવા થવા સાર અમારે સૌ પહેલાં તો ભયરહિત થવું જોઇએ; અમારે સ્વાશ્રયી બનવું જોઇએ; અને જે સરકારને અમે કાં તો સુધારવા અને ન સુધરે તો શીટાડવા માગીએ છીએ તેના હાથનાં કેળવણી, ન્યાય, રક્ષણ અને આશ્રયથી અમારે સ્વતંત્ર થઈ જવું જોઇએ. આથી જ આ અહિંસામય અસહકારની ઉત્પત્તિ થઈ છે. હું એ પણ જાણું છું કે અમે બધા જ હજી વાણીમાં તેમજ આચરણમાં અહિંસાધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરનારા નથી થયા; પણ અત્યાર સુધીમાં એ દિશાએ અમે કરેલી મતિ કેવળ કલ્પનાતીત છે એવી હું આપ નામદારને ખાત્રી આપું છું. કદી ન સમજે તેટલાં આ અહિંસામય લડતનું રહસ્ય અને કિંમત પ્રજા અત્યારે સમજી ગઇ છે. હવે તો હરકોઇ રસ્તે ચાલનાર ત્રાહિસને પણ આ લડત કેવી ધાર્મિક અને આત્મશુદ્ધિના તત્ત્વ ઉપર ખડી થયેલી છે એ દેખાય તેમ છે. અમે આ દારૂની ટેવો છોડી રહ્યા છીએ. અમે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હિન્દને છોડવવા મથા રહ્યા છીએ. અમે પહેરવા ઝોઢવામાં દાખલ કરેલો ખોટો પરદેશી બબકો

અસહકારી-
ઓના
કાર્યના
હિસાબ

અને ડાકડિમાકે ફગાવી દઇ અમારા પુરાણા રેંટીયાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી રહ્યા છીએ, અને જીવનની અમારી પુરાતન સાદાઈ તરફ પાછા વળી રહ્યા છીએ. આમ કરીને આજની આ હાનિકારક સંસ્થાને અમે થીજડી દેવા માગીએ છીએ.

અમારી
આશંકાઓ

આપ નામદારને એક અંગ્રેજ તરીકે આ પ્રવૃત્તિનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવા અને સામ્રાજ્યને માટે, બહુ આખી દુનિયાનાં દર્દોને માટે તેમાં સૂતેલી શક્તિઓને આંક કાઢવા હું વીનવું છું. અમે દુનિયામાં જે કંઈ નેક છે, પાક છે, તેની સામે લડાઈ કરવા નથી નીકળ્યા. ઇસ્લામનું—અમે મથી રહ્યા છીએ તે ઢબે—રક્ષણ કરવામાં અમે બધા ધર્મોને અભય આપવા મથી રહ્યા છીએ; હિન્દુસ્તાનનું માન બ્રહ્મ ન થવા દેવામાં અમે આખી માનવજાતિના માનને માટે રક્ષણનો કોટ ચણી રહ્યા છીએ; કારણ અમારાં હથિયાર કોઇને ધ્રુજ કરે એમ નથી. અંગ્રેજોની જોડે અમે મિત્રને નાતે રહેવા ઇચ્છુક છીએ, પણ એ મૈત્રી વાતમાં તેમ વર્તનમાં બન્નેમાં બે બરોબરીના વચ્ચે હોય તેવી મૈત્રી હોવી જોઈએ. આ તેમ પાર પડે ત્યાં સુધી અમારે અસહકાર એટલે અમારી પોતાની આત્મશુદ્ધિ કરવાની આ લડત ચાલુ જ રાખ્યે છૂટકો. આપ નામદારને અને આપની મારફત પ્રત્યેક અંગ્રેજને અસહકારના આ સ્વરૂપને સમજી લેવા અને તેની કદર કરવા હું વીનવું છું.

લિ. હું છું,

આપ નામદારનો સાચો સેવક,
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

રેંટીયાની પ્રવૃત્તિ

રેંટીયાનો
પ્રચાર

રેંટીયાની પ્રવૃત્તિ ઠીક ચાલી રહી જણાય છે. રેંટીયાની માગણી અનેક જગ્યા-એથી આવે છે એ હું જોઈ છું. પણ જો એક જ સ્થળેથી રેંટીયા બનાવી આપવાની માગણી થયાં કરે તો આપણે વળી પાછા અટવાઈ જવાના.

આ પ્રવૃત્તિમાં જેટલું ફળ રહેલું છે તેટલી જ સહેલાઈ રહેલી છે. જળ તેની સહેલાઈમાં જ છે. રેંટીયા દરેક ગામમાં બની શકે એવી સામાન્ય વસ્તુ છે. તેના દરેક ભાગ જ કોઈ ગામમાં સુતાર ને લુહાર છે ત્યાં બની શકે તેમ છે. ત્રીસ કરોડની વસ્તી છે એટલે દસ માણસે એક ઘર ગણીએ તો ત્રણ કરોડ ઘર થયાં. ત્રણ

કરીડ રેડીયા ન્યારે હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થાય ત્યારે સ્વરાજવાદીને શાન્તિ વળે. તેટલા જ એક જ સ્થળેથી તૈયાર કરી આપવાના હોય તો કામ અટકી પડે.

હિન્દુસ્તાનમાં સાડાસાત લાખ ગામડાં છે. એટલે આ પ્રવૃત્તિ તેટલાં ગામડાંમાં વહેંચાઈ જાય. આ ગામડાં અઢીસો જીલ્લામાં વહેંચાઈ ગયાં છે. એટલે જો દરેક જીલ્લાદીઠ એક એક માણસ આ કાર્ય કરનાર નીકળી પડે તો પ્રવૃત્તિ વ્યાપક સ્વરૂપ લઈ શકે; અને તે તે જીલ્લા રેડીયા તે તે જીલ્લાને કારભારી પૂરા પાડી શકે અથવા માર્ગ ખતાવી શકે તો જ કામ આગળ વધી શકે.

રેડીયાની માગણીઓ કેવળ આગ્રમમાં જ ચાલી આવે છે એ ખતાવે છે કે આપણે આપણા કારીગરવર્ગમાં પ્રવેશ નથી કર્યો. આપણે દરેક ગામની અઢારે વર્ષુને સ્વરાજની પ્રવૃત્તિમાં રસ શેતી કરવી રહી છે. અંગ્રેજ બંનેલા જ સ્વરાજની ચળવળ ચલાવી શકે એ ઘેલછામાંથી આપણે જેમ નીકળતા જઈએ છીએ તેની જ રીતે માત્ર મુસદ્દાવગ જ આ પ્રવૃત્તિ શોભાવી શકે એ વાત પણ આપણે બૂલી જવી જોઈશે.

સ્વરાજ
અને
કારીગરવર્ગ

સ્વરાજની તાલીમ એ આપણી પ્રાથમિક તાલીમ છે. એ બાળક, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, પુરુષ, બધા વર્ણનાંને, બધા ધર્મનાંને આપવાની રહી છે. તેમાં અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર નથી. આપણે આ રાક્ષસી રાજ્યનો નાશ કરવો છે. તે રાજ્યમાં આપણું શ્રેય નથી. તેનો નાશ કરવાનું સાધન શાન્તિમય અસહકાર છે. અસહકાર એટલે આપણા બધામાં સહકાર. આપણામાં સહકાર એટલે આપણામાં સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા ને શક્તિ. આ ઇચ્છા પાર પાડવાની શક્તિ મેળવવાનું મોટામાં મોટું સાધન રેડીયો છે. આટલું જ્ઞાન સહુ કોણે થોડા સમયમાં આપી શકાય છે.

એટલે આપણે આપણા સુતાર, લુહાર, મોઝી, ખેડૂત વગેરેને આ કાર્યમાં પરાવવા જોઈએ. સ્વામિનારાયણનું મંદિર કારીગરોએ મક્કત બાંધ્યું. ધનિક માણસોએ તેને સારૂ ધન આપ્યું. સ્વરાજમંદિર સ્વરાજના ભક્ત કારીગરો કેમ મક્કત ન બાંધે ? મજૂર પોતાની મજૂરીનું દાન આપે ને પૈસાદાર પોતાના પૈસાનું. આવી ભાવના ઉત્પન્ન કરવા સારૂ થોડા જ માણસોની જરૂર છે, પણ તે પ્રામાણિક સેવક હોવા જોઈએ.

અત્યારે હજી બધી પ્રવૃત્તિ અપંગ વર્ગમાં જ ચાલી રહી છે. મારો ખાસ વિશ્વાસ છે કે આપણે શિક્ષિતવર્ગ ખરૂં સ્વરાજ મેળવવા અપંગ બની ગયા છીએ. આપણને ખબર પડી ગઈ છે કે સ્વરાજ વાતોથી, બાપણોથી, અરજીઓથી, વિલાયતનાં

શિક્ષિત
વર્ગનું
અપંગપણું

ડેપુટેશનોથી ન મળે પણ સ્વરાજમાં સ્વધર્મ રહ્યો છે, સ્વરાજ અહાડરીમાં અને પગથી જ મળે; એમ તો હજી માનતા થવા લાગ્યા છીએ. હવે આપણે તાન્યતાને વ્યાપક કરવાની રહી. એ માન્યતા જે દહાડે વ્યાપક થાય તે જાડે સ્વરાજ છે. તે કામ કરીએ તો એક વર્ષમાં કરી શકાય એવું છે. તેથી જ હું કહી રહ્યો છું કે એક વર્ષમાં સ્વરાજ મળવું સંભવિત છે.

પણ આ લેખનો વિષય તો રેડીયો છે. સ્વરાજ મેળવવાનું કામ છે. દરેક ઘરમાં દાખલ કરવો ને તે વડે સૂતર કંતાવવું.

રેડીયો

આથી મળે ?

રેડીયો મારી પાસેથી મળાવવાને અદલે અધા ને પોતાના ગામમાં પેદા કરાવી લેવો જોઈએ.

આપણે રેડીયો છીએ, આપણે અન્નપૂજા છીએ, તેથી રેડીયો શોધતાં વખત નય છે. હિન્દુસ્તાનમાં ખૂણેખાંચરે અધા પ્રાન્તોમાં રેડીયો પડ્યો છે. દરેક પોતાના ગામમાં ને લત્તામાં શોધ કરી લેવી જોઈએ. મળી આવે તો સૂતારને શોધી લેવો જોઈએ. કદાચ તેને જ્ઞાન હશે. છેવટે ન જ મળે તો એક નમૂનો મગાવી તે પ્રમાણે બીજા બનાવડાવવા જોઈએ.

પણ રેડીયો મળ્યે જ કંઈ સૂતર કંતાવાનું નથી. તે તો પ્રથમ પગથીઉં છે. કમી પૂણી જોઈએ તેને સાંઈ પીંજરને શોધી લેવો પડશે, તેને વીનવવો પડશે. તેને પણ સ્વરાજનો પાક દેવો પડશે.

રેડીયાનો
મદિમા

કપલા વિચારો વખતોવખત અપાઈ ગયા છે છતાં તે જુદા કે તે જ શબ્દોમાં કહી જવા પડે છે, કેમકે હજી આપણામાં કાર્યશક્તિ ને આવડત નથી આવ્યાં.

રેડીયાની માગણી થાય છે તેવી જ આદાની થયાં કરે છે. સૂતર સાંઈ પેદા થયું એટલે ખાદી આખા હિન્દુસ્તાનમાં પાથરી શકાય તોટલી ઉત્પન્ન થઈ શકશે.

સૂતર તે સૂતર હોવું જોઈએ. રમાંથી ગમે તેવો ધાગો તાણી કાઢ્યો તેને સૂતર કાઢ નહિ ગણે. સૂતર એ કે જે વણી શકાય. તે વળદાર, ફેસા વિનાનું ને એકતાઈ હોવું જોઈએ; તે કાટીથી રહિત હોવું જોઈએ.

ગુજરાતમાં રેડીયો એટલે દરજ્જે પેસી ગયો છે કે જરા પધારે શ્રદ્ધા આવી નય તો ગુજરાતમાં જ કરોડ રૂપિયાની ખાદી એક વર્ષમાં વણી શકાય. આનો અર્થ એ થાય કે ગુજરાતનાં ગરીબ ઘરોમાં એક કરોડ રૂપિયા પેસી નય, ને તેમ છતાં પાખંડ ન વધે; કેમકે જ્યારે ગરીબનાં પેટમાં ધાન નાખવાને સાંઈ પેસે અપાય છે ત્યારે તેનું કળ પુણ્ય જ હોય છે.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અ મ દા વા હ

	મૂલ્ય	પાસ્ટન
હિન્દ સ્વરાજ (પ્રમાણિત આવૃત્તિ; ખાદીનું પૂઠું)	૦-૬-૬	૦-૨-૦
આંદોલન : ભાગ ૧ (મે. શી. નરહરિ પરીખ)	૦-૬-૦	૦-૧-૦
હિન્દ કેમ પાપમાં સંકળિત? ('આટલું' તો ભણીને નોખીને ભાગ)	૦-૮-૦	૦-૧-૬
પ્રાણપ્રતિજ્ઞા (અસહકાર : મે. ગાંધીજીનાં આખ્યાનો)	૦-૬-૦	૦-૧-૦
એક ધર્મયુદ્ધ (અમદાવાદના મીલમજુરોની લડતનો ઇતિહાસ)	૦-૮-૦	૦-૧-૬
અરબુનવાગ્ડી (અરબુન ભગતનાં ભજનોનો સંગ્રહ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
પૂર્વદેશ—(આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ : ક્ષે. કાલેલકર અને નરહરિ)	૧-૦-૦	૦-૩-૦
સ્વદેશીના ઘેરો (વિદેશી કાપડ સામેની ચોક્કસ સ્વરૂપ)	૦-૪-૬	૦-૧-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—મૂળ (સુંદર સુધ્ધ ગુટકા)	૦-૮-૦	૦-૧-૦
વજ્રપ્રકાશ (લેખક : શ્રી. મનલાલ ગાંધી : ખાદીનું પૂઠું)	૦-૧૦-૦	૦-૨-૦
ગાંધીજીની જીવનચરિત્ર (હંટર કમીટીવાળા)	૦-૬-૦	૦-૧-૦
ખેડાની લડત (લેખક : શ્રી. સંતરલાલ દા. પરીખ)	૧-૮-૦	૦-૫-૦
અસહકાર ('યુગધર્મ' કાર્યાલયનો સંગ્રહ)	૨-૮-૦	૦-૮-૦
રાષ્ટ્રગીત (ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકવાળો સંગ્રહ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
Young India (વં. ઈ. ના ગાંધીજીનાં લેખો)	૪-૦-૦	૦-૬-૦

આલસાહિત્ય

ચણીબોર (બાળકવિતાઓનો સંગ્રહ—સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ)	૦-૫-૦	૦-૧-૦
રાશ્મિ (ચણીબોરથી આમળનો કવિતાસંગ્રહ)	૦-૮-૦	૦-૨-૦
આલસગાડી—નાની (બાળપોથી) [સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ]	૦-૧-૬	૦-૦-૬
આલસગાડી—મોટી	૦-૩-૦	૦-૦-૬

પ્રકાશક અને પ્રકાશક : રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ

સ્વદેશ

સ્વદેશમંત્રો પ્ર-
ભાવ ખતાબનારી
દ્વંકી વાર્તા: પોસ્ટે-
જ સાથે ૦-૨-૬

રામ અને કૃષ્ણ

ખપ્પતારલીલા-લેખમાળાનું પહેલું

પુસ્તક. લેખક: કિશોરલાલ મશરૂ

નવજીવન પ્રકાશન મંડળ

વાળા. મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ,

અમદાવાદ

કુશ્માર-મન્દિરના શિક્ષકો તેમજ

સામાન્ય બહેલા બોકોની દૃષ્ટિ-

એ આ લેખમાળા લખાઇ છે.

કેમત ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦

